

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

2./8. ASIR MEKKE HADİS HALKALARI

Enes TARHAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman: Prof. Dr. Erdiñ AHATLI
Ortak Danışman: Doç. Dr. Muhammed Enes TOPGÜL**

TEMMUZ - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

2./8. ASIR MEKKE HADİS HALKALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Enes TARHAN

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Hadis

“Bu tez 13/07/2023 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulanan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Erdiñ AHATLI	Başarılı
Prof. Dr. Halit ÖZKAN	Başarılı
Prof. Dr. Hayati YILMAZ	Başarılı
Doç. Dr. Muhammed Enes TOPGÜL	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Zübeyde ÖZBEN DOKAK	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Enes TARHAN

13/07/2023

ÖNSÖZ

Hadis tarihine dair yapılan çalışmaların çoğunun erken dönem, daha spesifik bir ifadeyle ilk üç asır hakkında olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte hadis ilminin teşekkül ettiği, tedvin ve tasnif faaliyetlerinin gerçekleştiği 2./8. asra yoğunlaşan daha derinlikli ve sınırları çizili çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Zaman olarak 2./8. asır, mekân olarak ise Mekke ile sınırlanan bu çalışma, hadis ilminin 2./8. asırda Mekke'deki durumunu tespit/inşa edilen hadis halkaları üzerinden ele almayı hedeflemektedir.

Araştırma giriş, üç ana bölüm, sonuç ve ek kısımlarından oluşmaktadır. Giriş Bölüm'ünde araştırmanın konusu, amacı ve öneminden; ana-tali halka kavramlarından, çalışmada kullanılan hadis programlarından ve kaynaklardan bahsedilmiştir. Birinci Bölüm'de hicri ilk iki yüzyılda Mekke'de yaşadığı tespit edilen râviler çeşitli açılardan incelenmiş, ayrıca rivayet sayılarıyla öne çıkmalarına rağmen halkalarda yer almayan râviler ve haccın fonksiyonu ve kısa süreli halkalar ele alınmıştır. İkinci Bölüm'de “Tedvin Dönemi Hadis Halkaları”, Üçüncü Bölüm'de ise “Tasnif Dönemi Hadis Halkaları” işlenmiştir.

Bu çalışmanın iki danışmanı bulunmaktadır. Mart 2021'den Mayıs 2022'ye kadar Yüksek Lisans eğitimine başladığım Marmara Üniversitesi'nde hocam Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül'ün danışmanlığında çalıştım. Sakarya Üniversitesi'ne atanmamdan bir süre sonra, Mayıs 2022'den itibaren ise Sakarya Üniversitesi'nde Prof. Dr. Erdiñç Ahatlı hocamla çalışmaya başladım ve her iki hocamın da onayıyla ilk danışmanım olan Topgül bu tezin ortak danışmanı oldu. Bu husustaki anlayışlarından dolayı iki hocama da şükranlarımı sunarım.

Elinizdeki çalışmanın ortaya çıkmasında maddi ve manevi katkıları olan pek çok kişiden bazılarını burada anmalıyım. Kuşkusuz lisans yıllarından itibaren kendisinden istifade ettiğim, beni “hadis halkaları” ile tanıştıran, uzun süre zihninde tuttuğu bu konuyu Mekke özelinde bana emanet eden ve hacmi ne olursa olsun yazdığım her metni en az iki kez onca işine rağmen en kısa sürede okuyup her sayfasında değerli tashihler ve notlarıyla bana geri ileten danışman hocam Muhammed Enes Topgül bunların başında gelmektedir, kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır. Değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Erdiñç Ahatlı'ya bana duyduğu güven, gösterdiği hoşgörü ve kıymetli katkılarından ötürü çok teşekkür ederim. Tez jürimde yer almayı kabul ederek değerli tashih ve eleştirileriyle

teze katkıda bulunan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Halit Özkan, Prof. Dr. Hayati Yılmaz ve Dr. Öğr. Üyesi Zübeyde Özben Dokak'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez, danışman hocam Topgül'ün yürütücülüğünü yaptığı, "2./8. Asır Hadis Halkalarının İnşası" başlıklı ve 121K412 numaralı bir TÜBİTAK 1001 projesi kapsamında Kasım 2021'den itibaren desteklenmeye başladı. TÜBİTAK'a bu proje kapsamında beni desteklediği için teşekkür ederim. Projede yer alan ağabeylerim ve arkadaşlarımdan Adem Sari'ye, çalışmanın İkinci ve Üçüncü Bölümlerini bir editör gözüyle okuyarak farkına varmadığım eksik ve hatalarımı görmemi sağladığı için, Arş. Gör. Hatice Demirci, Arş. Gör. Ömer Faruk Maden ve Arş. Gör. Rıdvan Talha Yücedağ'a, tezin bazı kısımlarını okuyarak tenkit ve tavsiyelerini benimle paylaştıkları için, 2./8. asır Mekke haritasını birlikte çıkardığımız Arş. Gör. Tayfur Yurdanur'a, şehrin o dönemdeki hâlini tasavvur etmeme yardım ettiği için ve Faruk Uzundere ile Rukiyye Rahmet Demireşik'e, bazı verilerin notlanmasında bana yardımcı oldukları için müteşekkirim. Bilhassa tezin çeşitli aşamalarında fikir danıştığım ağabeyim Arş. Gör. Ömer Faruk Maden ve arkadaşım Arş. Gör. Rıdvan Talha Yücedağ'a da yardım ve desteklerinden ötürü minnettarım.

Son olarak eğitim hayatımın başından şu ana kadar beni her daim destekleyen, cesaretlendiren ve moral veren annem Hatice Tarhan ve babam İbrahim Tarhan'a şükranlarımı sunar, sıhhat ve afiyet, hayırlı ve huzurlu bir ömür dilerim.

Enes TARHAN

13/07/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
ŞEKİL LİSTESİ.....	v
GRAFİK LİSTESİ.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM 1: HİCRİ İLK İKİ ASIRDA MEKKE'DE HADİS: AKTÖRLER VE İLMÎ HAREKETLİLİK..... 19

1.1. Mekkeli Râviler.....	26
1.1.1. Yaşadıkları Zaman Dilimleri	27
1.1.2. Rivayet Sayıları	29
1.1.3. Güvenilirlik Durumları.....	31
1.1.4. Cinsiyet ve Kabileleri.....	33
1.1.5. İtikadî Eğilimleri	35
1.1.6. Meslekleri.....	38
1.2. Halkalarda Yer Almayan Râviler.....	39
1.2.1. Mekkeli Olanlar.....	40
1.2.1.1. İbn Ebî Müleyke	40
1.2.1.2. Amr b. Şuayb	43
1.2.1.3. Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî.....	45
1.2.2. Mekke'ye Nispet Edilenler.....	49
1.2.2.1. Saîd b. Cübeyr.....	49
1.2.2.2. İkrime Mevlâ İbn Abbas	51
1.3. Haccın Fonksiyonu ve Kısa Süreli Halkalar	53

BÖLÜM 2: TEDVİN DÖNEMİ HADİS HALKALARI..... 58

2.1. İbn Abbas Ashâbının Halkaları: Atâ, Mücâhid ve Tâvûs	58
2.1.1. Ana Halka: Atâ b. Ebî Rebâh Halkası.....	58
2.1.1.1. Hocaları	60
2.1.1.2. Halka Mensupları	64
2.1.1.2.1. Mekkeli Talebeleri	67

2.1.1.2.1.1. İbn Cüreyc	67
2.1.1.2.1.2. Amr b. Dînâr	72
2.1.1.2.1.3. İbn Ebî Necîh	74
2.1.1.2.1.4. Kays b. Sa‘d	76
2.1.1.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar	78
2.1.2. Tali Halkalar	81
2.1.2.1. Mücâhid b. Cebr Halkası	81
2.1.2.1.1. Hocaları	83
2.1.2.1.2. Halka Mensupları	86
2.1.2.1.2.1. Mekkeli Talebesi: İbn Ebî Necîh	89
2.1.2.1.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar	92
2.1.2.2. Tâvûs b. Keysân Halkası	95
2.1.2.2.1. Hocaları	97
2.1.2.2.2. Halka Mensupları	99
2.1.2.2.2.1. Mekkeli Talebeleri	103
2.1.2.2.2.1.1. Amr b. Dînâr	103
2.1.2.2.2.1.2. İbrahim b. Meysere	108
2.1.2.2.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar	110
2.2. Amr b. Dînâr Halkası	113
2.2.1. Hocaları	114
2.2.2. Halka Mensupları	117
2.2.2.1. Mekkeli Talebeleri	118
2.2.2.1.1. Süfyân b. Uyeyne	119
2.2.2.1.2. İbn Cüreyc	126
2.2.2.1.3. Muhammed b. Müslim et-Tâîfî	128
2.2.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar	130
BÖLÜM 3: TASNİF DÖNEMİ HADİS HALKALARI	133
3.1. İbn Cüreyc Halkası	133
3.1.1. Hocaları	135
3.1.2. Halka Mensupları	139
3.1.2.1. Mekkeli Talebeleri	141
3.1.2.1.1. Abdülmecîd b. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd	142

3.1.2.1.2. Süfyân b. Uyeyne.....	143
3.1.2.1.3. Müslim b. Hâlid ez-Zencî	146
3.1.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar	148
3.2. İbn Uyeyne Halkası	156
3.2.1. Hocaları.....	158
3.2.2. Halka Mensupları	163
3.2.2.1. Mekkeli Talebeleri	166
3.2.2.1.1. Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî	166
3.2.2.1.2. Saîd b. Mansur	170
3.2.2.1.3. Muhammed b. Ebî Ömer	172
3.2.2.1.4. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî.....	174
3.2.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar	176
SONUÇ	182
KAYNAKÇA	186
EK	198
ÖZGEÇMİŞ	199

KISALTMALAR

- a.mlf.** : aynı müellif
b. : ibn
bk. : Bakınız
CHH : “Câmi‘u Hâdimi’l-Harameyn”
CK : “Cevâmi‘u’l-Kelim”
çev. : çeviren
ed. : editör
hs. : Hükümranlık süresi
Hz. : Hazreti
İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
nşr. : neşreden
ö. : ölüm tarihi
thk. : tahkik eden
tsh. : tashih eden
ts. : Tarihsiz
vb. : ve benzeri
vd. : ve diğerleri

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Atâ b. Ebî Rebâh Halkası.....	81
Şekil 2: Mücâhid b. Cebr Halkası	95
Şekil 3: Tâvûs b. Keysân Halkası	112
Şekil 4: Amr b. Dînâr Halkası	132
Şekil 5: İbn Cüreyc Halkası	155
Şekil 6: Süfyân b. Uyeyne Halkası	181

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: 2./8. Asır Mekkeli Fakih Râvilerinin Rivayet Sayıları	20
Grafik 2: Kıraatle İlgilenen 2./8. Asır Mekkeli Râvilerinin Nakil Sayıları.....	23
Grafik 3: 2./8. Asır Mekkeli Müfessir Râvilerinin Rivayet Sayıları	24
Grafik 4: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Zaman Dilimlerine Göre Dağılımı ve Rivayet Ortalamaları.....	28
Grafik 5: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Rivayet Sayıları	30
Grafik 6: 1./7. ve 2./8. asır Mekke, Medine ve Şamlı Râvilerin Rivayet Sayıları	31
Grafik 7: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Güvenilirlik Durumları	32
Grafik 8: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Kabileleri	34
Grafik 9: Ashâbü'l-hadis Dışındaki Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin İtikadi Eğilimleri	36
Grafik 10: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Meslekleri	38
Grafik 11: İbn Ebî Müleyke'nin En Çok Nakilde Bulunduğu Râvilerden Rivayet Sayıları	41
Grafik 12: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Ebî Müleyke'den Nakil Sayıları.....	42
Grafik 13: Öne Çıkan Talebelerinin Amr b. Şuayb'dan Nakil Sayıları.....	44
Grafik 14: Ebü'z-Zübeyr'in En Çok Nakilde Bulunduğu Râvilerden Rivayet Sayıları	46
Grafik 15: Öne Çıkan Talebelerinin Ebü'z-Zübeyr'den Nakil Sayıları	47
Grafik 16: Öne Çıkan Talebelerinin Saîd b. Cübeyr'den Nakil Sayıları.....	50
Grafik 17: İkrime'nin En Çok Nakilde Bulunduğu Râvilerden Rivayet Sayıları	51
Grafik 18: Öne Çıkan Talebelerinin İkrime'den Nakil Sayıları	52
Grafik 19: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Abbas'tan Rivayet Sayıları.....	61
Grafik 20: Öne Çıkan Talebelerinin Atâ'dan Rivayet Sayıları.....	65
Grafik 21: Öne Çıkan Talebelerinin Mücâhid'den Rivayet Sayıları	87
Grafik 22: En Çok Rivayette Bulunan On Talebesinin Tâvûs'tan Rivayet Sayıları ...	102
Grafik 23: Amr b. Dînâr'ın Yakın Hocalarından Rivayet Sayıları	114
Grafik 24: Öne Çıkan Talebelerinin Amr b. Dînâr'dan Rivayet Sayıları.....	118
Grafik 25: İbn Cüreyc'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayet Sayıları	136
Grafik 26: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Cüreyc'den Rivayet Sayıları	140
Grafik 27: İbn Uyeyne'nin Öne Çıkan Hocalarından Rivayet Sayıları	159
Grafik 28: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Uyeyne'den Rivayet Sayıları	165

ÖZET

Başlık: 2./8. Asır Mekke Hadis Halkaları

Yazar: Enes TARHAN

Danışman: Prof. Dr. Erdiñç AHATLI

Ortak Danışman: Doç. Dr. Muhammed Enes TOPGÜL

Kabul Tarihi: 13/07/2023

Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 199 (ana
metin) + 1 (ek)

İlmî hareketlilik açısından Mekke, 2./8. asrın en önemli ilim merkezlerinden Basra-Kûfe-Medine ile daha ikincil plandaki Şam-Mısır-Yemen arasında bir konumdadır. Şehri öne çıkaran başat unsur, her sene çeşitli coğrafyalardan birçok âlimin gelmesine vesile olan hac ibadetine ev sahipliği yapmasıdır. Şehrin hadis ilmi bakımından 2./8. asırdaki durumunun tespiti, erken dönem hadis tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu sebeple bu çalışmada 2./8. asır Mekke'sinde bulunan hadis halkaları tespit/inşa edilmeye çalışılmıştır. Ancak şehrin öne çıkan simaları olan halka sahipleri ve mensuplarından önce genel bir çerçeve sunması adına hicri ilk iki yüzyılda Mekke'de yaşadığı tespit edilen râviler yaşadıkları dönem, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyet ve kabileleri, itikadi eğilimleri ve meslekleri bakımından incelenmiş, ardından birçok hadis nakletmelerine rağmen halkalarda yer almayan râviler ele alınmış ve son olarak ise haccın fonksiyonu ve hac mevsimlerinde kurulan kısa süreli halkalardan bahsedilmiştir. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan halkaların tespitinde/inşasında daha önce 2./8. asır Ehl-i hadis ders halkalarının tespiti için geliştirilen ve çeşitli ilim merkezlerine uygulanan metot esas alınmıştır. Bu metotla Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Tâvûs b. Keysân, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'ye ait altı halka tespit/inşa edilmiş olup bunlardan öne çıkanlar Atâ, Amr, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne halkalarıdır. Söz konusu halka sahiplerinin mensuplarıyla ilişkisi isnâd, ricâl ve hadis usulü verileri bağlamında etraflıca incelenmiştir. Böylece hadis ilminin 2./8. asırda Mekke'deki durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekke, Hadis Halkaları, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne

ABSTRACT

Title of Thesis: Hadith Circles of Mecca In The Second/Eighth Century

Author of Thesis: Enes TARHAN

Supervisor: Prof. Dr. Erdiñç AHATLI

Co-supervisor: Assoc. Prof. Muhammed Enes TOPGÜL

Accepted Date: 13/07/2023

Number of Pages: viii (pre text) + 199
(main body) + 1
(add)

In terms of scholarly mobility, Mecca is located between Basra-Kufa-Medina, the most important centers of knowledge of the 2nd/8th century, and Damascus-Egypt-Yemen, which are more secondary. The main factor that makes the city stand out is that it hosts the pilgrimage (*hajj*), which attracts many scholars from various places every year. Determining the status of the city in terms of hadith science in the 2nd/8th century will contribute to a better understanding of the early history of hadith. For this reason, this study has tried to identify/construct the hadith circles in 2nd/8th century Mecca. However, before the prominent figures of the city, the circle owners and members, in order to provide a general framework, the narrators who were found to have lived in Mecca in the first two centuries of hijra were examined in terms of their period of life, number of narrations, reliability, gender and tribe, religious tendencies and professions, then the narrators who did not take part in the circles despite transmitting many hadiths were discussed, and finally, the function of hajj and the short-term circles established during the pilgrimage seasons were mentioned. In the determination/construction of the circles that constitute the main body of the study, the method previously developed for determining the 2nd/8th century Ahl al-Hadith lecture circles and applied to various centers of knowledge was taken as a basis. Using this method, six circles belonging to ‘Atā’ ibn Abī Rabāḥ, Mujāhid ibn Jabr, Tāvus ibn Keysān, ‘Amr ibn Dīnār, Ibn Jurayj, and Sufyān ibn ‘Uyayna were identified/constructed in Mecca, of which the prominent ones are those of ‘Atā’, ‘Amr, Ibn Jurayj, and Ibn ‘Uyayna. The relationship between the circle owners and their members is analyzed in detail via the use of data derived from isnād, rijāl and hadīth methodology sources. Thus, the status of the science of hadith in Mecca in the 2nd/8th century was revealed.

Keywords: Mecca, Hadith Circles, ‘Amr ibn Dīnār, Ibn Jurayj, Sufyān ibn ‘Uyayna

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

İslami ilimler tarihinin bir alt disiplini olan hadis tarihine dair çoğunlukla ders kitabı olma amacıyla yazılan eserlerde 2./8. asrın derinlemesine incelenmeyip ana hatlarıyla tasvir edildiği ve Ehl-i hadis'in kendi içindeki farklılıklarına çoğu zaman rey kullanımı üzerinden değinilip manen rivayet ve hadislerin yazımı gibi konularda ise genellikle yeknesak bir yapıymış gibi sunulduğu gözlemlenir. Hadis tarihi yazarlarının, söz konusu asrı ve dönemin aynı şehirde yaşayan hadisçilerinin dahi çeşitli meselelerdeki birbirinden farklılaşan tavırlarını daha etraflı şekilde ele alabilmeleri ve bir 2./8. asır Ehl-i hadis monografisi yazabilmeleri, yani külli bir anlatı oluşturabilmeleri için daha fazla tikel veriye ihtiyaçları bulunmaktadır. Ülkemizde sıklıkla tercih edilen şahıs merkezli çalışmaların bu boşluğu doldurup gerekli veriyi sağladığı düşünülebilir. Ancak bu çalışmalarda genellikle ele alınan kişi, yaşadığı zaman ve bölgeden, bulunduğu ilmî çevreden bağımsız olarak incelendiğinden hadis tarihçilerine gerektiği kadar katkı sunamamıştır. Bu noktada zaman ve mekân sınırlamalarıyla ve şahısların/râvilerin ilmî çevreleri dikkate alınarak yapılacak çalışmalar daha faydalı olacaktır. Bu düşünceyle kaleme alınan ve zaman olarak 2./8. asır, mekân olarak ise Mekke ile sınırlanan bu çalışmada, hadis ilminin 2./8. asırda Mekke'deki durumunun tespiti, râvilerin ilmî çevrelerinden, yani hadis halkaları üzerinden yapılacaktır.

Çalışma giriş, üç ana bölüm, sonuç ve ek kısımlarından oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de Mekkeli râvilerin temel ilgi alanlarından bahsedildikten sonra ilk olarak hicri ilk iki asırda Mekke'de yaşadığı tespit edilen 421 râvi yaşadıkları zaman dilimleri, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyetleri, hürlük-mevlâlık durumları ve kabileleri, itikadi eğilimleri ve meslekleri bakımından incelenecektir. Râviler hakkındaki tüm bu hususlar, dönemin önde gelen diğer ilim merkezleriyle kıyaslanarak sunulacak, böylece söz konusu dönemde Mekke'nin diğer şehirler arasındaki demografik, ilmî ve sosyokültürel konumu/durumu ortaya koyulmaya çalışılacaktır. İkinci olarak nakil sayısı açısından Mekke'nin öne çıkan râvilerinden olmalarına rağmen çeşitli sebeplerle hadis halkalarında yer almayan râvilerden bahsedilecektir. Bu bölümün son başlığında ise haccın fonksiyonu ve hac mevsimlerinde kurulan kısa süreli halkalara değinilecektir.

Tezin İkinci ve Üçüncü Bölüm'ünde, nasıl tespit/inşa edildikleri yöntem kısmında anlatılacak olan hadis halkaları işlenecektir. "Tedvin Dönemi Hadis Halkaları" başlığını taşıyan İkinci Bölüm'de yaklaşık olarak 125/743 ve öncesinde aktif olarak faaliyet gösteren dört halka ele alınacaktır. "Tasnif Dönemi Hadis Halkaları" başlığını taşıyan Üçüncü Bölüm'de ise 125/743 ve sonrasında yoğun olarak faaliyet gösteren iki halka incelenecektir. Her bir halkaya halka sahibinin kısa biyografisiyle başlanacak, çeşitli gerekçelerle yaptıkları seyahatlerden bahsedilecek, "Hocaları" başlığında yakın hocaları, "Halka Mensupları" başlığında ise yakın talebeleri tespit edilerek onlarla ilişkisi detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Çalışma, tez boyunca incelenen meselelerin değerlendirildiği ve varılan neticelerin sunulduğu Sonuç ve Ek kısımlarıyla son bulacaktır. Ek kısmında İkinci ve Üçüncü Bölüm'de işlenen Mekke hadis halkalarının toplu şemasına yer verilecektir.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın en temel amacı, 2./8. asırda Mekke'de bulunan hadis halkalarını tespit/inşa ederek hadis ilminin 2./8. asırda Mekke'deki durumunu tespit etmektir. Böyle bir tespit, olgular ya da aktörler üzerinden yapılabilir. Ancak çeşitli olgular üzerinden yapılabilecek bir tespit, onları uygulayan ve onlara etki eden şahıslardan ve bu şahısların çevresinden bağımsız olarak yapılamayacağından bu çalışmada aktörler/râviler merkeze alınmış ve söz konusu amacın tespiti için öncelikle mezkûr zaman diliminde Mekke'de yaşayan râviler saptanmıştır. İkinci olarak bu râvilerin yaşadıkları zaman dilimleri, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyet ve kabileleri, itikadi eğilimleri ve meslekleri gibi bilgiler tespit edilerek genel râvi durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Ardından yöntem kısmında detaylarıyla anlatılacak olan metotla 2./8. asırda Mekke'de öne çıkan râviler ve bunlardan halka sahibi ve mensubu olanlar tespit edilmiş, onların birbirleriyle ilişkileri, yani ilmî çevreleri ve lafzen-manen rivayet, hadislerin yazımı, siyasilerle ilişkiler gibi çeşitli olgulardaki tavırları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece özelde 2./8. asır Mekkeli râvilerin ve Mekke'de bulunan halkaların tespiti/inşası, genelde ise hadis ilminin 2./8. asırda Mekke'deki durumunun tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Araştırmanın Önemi

2./8. asır İslami ilimlerin teşekkül etmesi, tedvin ve tasnif faaliyetlerinin gerçekleşmesi ve çeşitli ekollerin mezhepleşmesi gibi pek çok açıdan öneme sahiptir. Hadis tarihi açısından da oldukça önemli olan bu asırdaki hadis ilminin durumu, öne çıkan ilim merkezleri (*emsâr*) üzerinden yapılabilir. 2./8. asrın en önemli ilim merkezleri Basra, Kûfe ve Medine'dir. Mekke ilmî hareketlilik açısından bu üç şehir kadar olmasa da Şam, Mısır ve Yemen'den daha canlı bir ortama sahiptir. Şehri önemli kılan hususların başında hac ibadetinin âlimleri birleştirici fonksiyonu gelir. Hac vesilesiyle her sene muhtelif birçok bölgeden âlimler Mekke'ye akın etmiş ve yılın bu döneminde Mekke, çok daha hareketli bir kimliğe bürünmüştür. Diğer ilim merkezleriyle birlikte Mekke'nin hadis ilmi bakımından 2./8. asırdaki durumunun tespiti, Mekke Ehl-i hadis'inin kimlerden oluştuğunu ve onların, dönemin öne çıkan çeşitli meselelerdeki tavırlarını ortaya koyması suretiyle genellemelerden uzak daha müdellel bir hadis tarihinin yazılabilmesine ve böylece erken dönem hadis tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar başlığında değinileceği üzere ülkemizde 2./8. asırda Mekke'nin öne çıkan simalarından Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Amr b. Dînâr (ö. 126/744 [?]), İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi kişilere dair şahıs merkezli bazı çalışmalar yapılmış olsa da şehrin hadis ilmi açısından 2./8. yüzyıldaki genel durumunun irdelendiği veya şehirdeki hadis halkalarının tespit/inşa edilmeye çalışıldığı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın, alanında ilk olması açısından da önemi haiz olduğu belirtilmelidir.

Araştırmanın Yöntemi

Tezin bu bölümüne kadar “hadis halkaları” terkihi kullanılırken bilinçli bir şekilde tespit/inşa yazımı tercih edilmiş ve aynı zamanda bir “tarih” çalışması olan bu çalışmanın tespit yanında, hatta tespitten ziyade bir inşa ameliyesi olduğuna dikkat çekilmek istenmiştir. Aslında tarihyazımı söz konusu olduğunda inşa kaçınılmaz gibidir. Nitekim tarihçinin işi, “Geçmişten günümüze kalanlarla geçmişe ilişkin yorumlar inşa etmek”tir.¹ Bu konu hadis halkaları özelinde şöyle açıklanabilir: Tarih, tabakât ve ricâl eserlerinde “X râvisinin halkası bulunup halka mensupları şunlardır:...” gibi nakillere pek

¹ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 54.

rastlanmaz. Râvinin halkasının varlığı genellikle açıkça zikredilse de kimlerden oluştuğu kısmını belirleme işi ekseriyetle bir inşa/kurgu gerektirir. Tabii buradaki inşa detayları aşağıda ele alınacağı üzere güçlü ve ikna edici verilere dayanır. Dolayısıyla bu çalışmada tespit/inşa edilen halkaların, oluşturuldukları şekliyle tarihen sabit oldukları iddia edilmese de halka mensubu olarak vazedilen kişilerin halkalarda yer almasının kuvvetle muhtemel olduğu da söylenmelidir. Ancak bu inşa faaliyetinin nasıl yapıldığı anlatılmadan önce çalışmanın en temel ve en meşakkatli aşamalarından olan râvi kümesinin nasıl oluşturulduğundan bahsedilmelidir.

2./8. asır râvilerinin bilgi kaynakları çoğunlukla 1./7. asır râvileri olduğundan ve onları hesaba katmaksızın 2./8. asır Mekke'sini anlamlandırmak mümkün olmadığından 2./8. asır râvileri yanında 1./7. asır Mekkeli râvileri de kümeye kaydedilmiştir. Bu iki asırdaki Mekkeli râvilerin tespiti için öncelikle Mekkeli râvilere özel bölümler tahsis eden erken dönem tabakât kitaplarından İbn Sa'd (ö. 230/845) ve Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-5) *et-Tabakât*larına başvurulmuş ve toplam 206 râvi ve haklarındaki bilgiler bir Word dosyasına kaydedilmiştir. Hicri ilk iki asır Mekkeli râviler açısından kapsayıcı olmayan bu sayıyı revize etmek üzere yine şehirlere göre tasnif edilen Yahya b. Maîn'in (ö. 233/848), Abbas b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) tarafından rivayet edilen *et-Târîh*'i ve Ebû Davud'un (ö. 275/889) râviler hakkındaki sorularını cevaplayan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Suâlât*'ının ilgili kısımları okunmuş ve İbn Maîn'in eserinden 43, Ahmed'ininkinden ise 2 yeni râvi tespit edilmiştir. Râvi tespit işlemlerine, kümeye çok sayıda yeni râvi kazandıran Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr*'i ile devam edilmiştir. Oldukça hacimli ve önceki eserlerin aksine alfabetik olan bu eser, “el-Mektebetü’ş-Şâmile” üzerinden “*Mekkî*”, “*Hicâzî*”, ve “*Mekke*” kelimeleriyle taranmış ve daha önce kaydedilmeyen 93 râvi saptanmıştır. Ardından Ahmed b. Hanbel'in hadis ricâline dair tüm eserleri yanında daha geç tarihli eserlerde yer alan ona ait ricâl değerlendirmelerinin de dört ciltte derlendiği *Mevsûatü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelî* adlı eserin tamamı hızlıca taranmış ve kümeye 15 yeni râvi kaydedilmiştir. Sonrasında Müslim'in (ö. 261/875) *et-Tabakât*'ının Mekkeli râvilere tahsis ettiği kısmı okunarak 12 râvi tespit edilmiştir. Böylece kümedeki râvi sayısı 371'e yükselmiştir.

Burada, mezkûr işlemler boyunca dikkat edilen bazı hususlara değinilmelidir. Zikredilen tüm bu eserlerdeki Mekke kısmında yer alan veya “Mekkî”, “Hicâzî” nisbeleriyle

nitelenen râviler doğrudan kümeye alınmayıp “Cevâmiu’l-Kelim 4.5” ve “Câmiu Hâdimi’l-Haremeyn” adlı dijital hadis veri tabanlarından² hoca-talebe ilişkilerine bakılmış, hem bilgi kaynakları hem de talebelerinden öne çıkanlar arasında Mekkeli olmayanlar kümeye alınmamıştır. Zira hoca-talebe ağı Mekkeli olmayan bir râvinin Mekke ilmî birikimine herhangi bir katkısı söz konusu olamaz. Bunun istisnası ricâl eserlerinde râvinin yer aldığı bir isnâdın zikredilmesidir. İlgili râvinin bir hadisin isnâdında geçtiği tespit edildiyse programlarda çıkmasa dahi kümeye dâhil edilmiştir. Bir diğer husus, râviler hakkında, taranan diğer eserlerde karşılaşılan bilgilerin de büyük Word dosyasında ilgili râvinin başlığı altında kaydedilmesidir. Örneğin İbn Sa’d’ın *et-Tabakât*’ından saptanıp kaydedilen bir râvi hakkında, daha sonra taranan Yahya b. Maîn’in *et-Târih*’i ve Buhârî’nin *et-Târihu’l-kebîr*’inde geçen bilgiler de kaydedilmiştir. Râviler hakkında tespit edilebilen kabile, itikadi yönelim ve meslek gibi hemen her bilginin toplandığı bu Word dosyası, çalışmanın temel veri kaynağıdır. Bu dosyaya aşağıda bahsedilecek olan, halkası olması muhtemel râviler hakkında yapılan ayrıntılı taramalardan elde edilen verilerin de kaydedildiği belirtilmelidir.

Râvilerin kümeye kaydedilme sürecinde CK ve CHH programlarından hoca-talebe ilişkisi incelenirken akrabası olarak verilen Mekkeli râviler ilk aşamada ayrı bir Word dosyasına kaydedilmiştir. Mezkûr eserler üzerinden yapılan râvi tespit işlemi bittikten sonra her iki programda da “Mekkî” ve “Hicâzî” araması yapılmış ve hicri ilk iki asır râvisi olup hoca-talebe ağı Mekkeli olanlar da bahsi geçen ayrı Word dosyasına eklenmiştir. Sonrasında, programlar üzerinden ulaşılan bu râviler, “el-Mektebetü’ş-Şâmile”de taranmış ve hakkında programlarda verilen bilgiler, ricâl eserleri üzerinden doğrulanan toplam 50 râvi daha kümeye kaydedilmiş, böylece 421 kişilik Mekkeli râviler kümesi oluşmuştur.

Tezin bilhassa Birinci Bölüm’ünün Mekkeli râvilerin çeşitli açılardan incelendiği ilk kısmında yapılan analizlerin, Word dosyası üzerinden yapılması mümkün olmadığından dosyadaki tüm veriler bir Excel dosyasına girilmiştir. Bu dosyaya râvilerin isimleri, künyeleri, lakapları, kabile-kol-mekân nisbeleri, akrabalık ilişkileri, doğum-vefat tarihleri ile yerleri, cinsiyetleri, çeşitli müelliflere göre tabakaları, hürlük-mevlâlık durumları, yolculukları, öne çıkan hoca-talebeleri, CK ve CHH programındaki rivayet sayıları,

² Tezin geri kalanında bu programlardan sırasıyla “CK” ve “CHH” şeklindeki kısaltmalarıyla bahsedilecektir.

itikadi eğilimleri, meslekleri, hadis dışı ilgi alanları ve muhtelif münekkitlere göre güvenilirlik durumları gibi birçok konuya dair haklarındaki bilgiler ayrı ayrı sütunlara girilerek veri analizine elverişli hâle getirilmiş ve böylece bir “Mekkeli Râviler Veri Tabanı” oluşturulmuştur. Tezin farklı aşamalarında faydalanılsa da özellikle Birinci Bölüm’deki râvilerle ilgili kısım, büyük oranda bu veri tabanından hareketle yazılmıştır. Örneğin râvilerin kabile ve meslek dağılımları Excel’in sıralama ve filtreleme özellikleri kullanılarak çıkarılmıştır.

Çalışmanın ana gövdesini oluşturan İkinci ve Üçüncü Bölüm’deki halkaların tespitinde/inşasında Topgül ile Maden’in “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi” adlı makalesinde vazedilen metot esas alınmıştır. Mekke özelinde aşağıda belirtileceği üzere çeşitli açılardan revize edilerek uygulanan metot, özete “birbirini tamamlayan ve yer yer revize eden” üç aşamadan oluşur: İsnâd verilerinin tespiti, ricâl verilerinin tespiti ve tematik verilerin tespiti.³ Halka tespitinin/inşasının ilk adımı olan isnâd verilerinin tespiti için öncelikle büyük râvi kümesinin daraltılması gerekir. Makalede Basralı râvilerin ricâl eserlerindeki hoca-talebe ilişkilerinden hareketle en fazla atıf alanlar belirlenerek küme daraltılmıştır. Ardından öne çıkan bu kişiler önce Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inin, sonrasında Abdürrezzâk es-San’ânî (ö. 211/827) ve İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) *el-Musanneflerinin* belirli kısımlarında taranmış, böylece isnâd verileri doğrultusunda yakın hoca-talebe ağları tespit edilmiştir.⁴

Metodun ikinci aşaması olan ricâl verileri kendi içerisinde asli veriler ve tali veriler olmak üzere ikiye ayrılır. Asli veriler doğrudan yakın hoca-talebe irtibatını ve halka devamlılığını gösterir. Bunlara örnek olarak bir talebenin halkada hocasının yerini alması, talebenin hocasıyla uzun süre birlikte olduğunun ifade edilmesi, bizzat talebenin hocasının bilgi birikimini elde ettiğini belirtmesi, ricâl eserlerinde râviler arasındaki yakın hoca-talebe irtibatına işaret eden *sâhib-ashâb-sahibe*, *lezime/lâzeme*, *celîs-celese/câlese ilâ-mücâlese*, *ihtelefe ilâ*, *erva’n-nâs*, *evsaku’nâs*, *ahfazu’n-nâs*, *esbetü’n-nâs* ve *esnedü’n-nâs* gibi kavramlar ve münekkitlerin bir hocanın öğrencileri arasındaki hiyerarşik değerlendirmeleri verilebilir.⁵ Tali veriler ise tek başına yakın hoca-talebe

³ Muhammed Enes Topgül - Ömer Faruk Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı (Basra Örneği)”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (Ocak 2021), 37, 42.

⁴ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespiti”, 44-50.

⁵ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespiti”, 50-55.

ilişkinini göstermeyip diğer bilgilerle birlikte değerlendirildiğinde buna işaret eden bilgilerdir.⁶ Bunlara talebinin hocasının doğum ve vefat tarihi, dış görünüşü, karakteri hakkında verdiği bilgiler, ayrıca hocasının halkasında gerçekleşen olayları, ona sorulan soruları nakletmesi ve hocası tarafından övülmesi örnek olarak verilebilir.⁷

Metodun üçüncü ve son aşaması tematik verilerdir. Tematik verilerden kasıt lafzen-manen rivayet, hadislerin yazımı, bid‘at ehline ve siyasilere karşı tutum gibi çeşitli hadis usulü konuları ve meseleleridir. Yazarlar, belirli bir konuda ortak tavır sergileyen kişilerin aynı halkanın mensupları olabileceğini ileri sürmektedirler. Bununla birlikte tematik verilerin asli değil, takviye edici bilgiler kabul edilip tek başına onlar üzerinden halka hakkında yargıya varılmaması ve isnâd ve ricâl verileriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekerler.⁸

Topgül ve Maden yukarıda değinildiği gibi isnâd verilerinin tespiti için çok sayıda nakil içeren Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*leri ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini önerirler.⁹ Ancak bu eserler Mekke bilgi birikiminin bütününe yansıtmaazlar. Örneğin *el-Müsned*'in İbn Abbas müsnedinin belirli bir kısmı ve Mekkeli râvilere tahsis edilen 24 ve 25. ciltleri olmak üzere yaklaşık 2000 kadar isnâd fişlenmiş, ancak senedlerin çoğunlukla sahâbe ya da tâbiûn râvilerinden sonra Irak Bölgesi'ne gittiği veya Ahmed'in hocalarından Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi belirli isimlerin birikimini kısmen gösterdiği, dolayısıyla Mekke birikimini tümüyle yansıtmadığı gözlemlenmiştir. Yine Mekke isnâd verilerinin tespiti için ilk akla gelen eserlerden Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i, yakın hocası olması sebebiyle İbn Cüreyc'in birikimini yansıtır ancak bu eserde doğal olarak İbn Cüreyc'in diğer talebeleri görülemeyeceğinden eksik veri sunar. Aynı durum Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'i ve Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) *es-Sünen*'i için de geçerli olup bu eserler İbn Uyeyne'nin hoca ağını göstermesine karşın müellifleri dışındaki öğrencilerini yansıtmadığından kısıtlı veri sunar. Neticede 2./8. asır Mekke bilgi birikiminin tamamını yansıtacak bir eser tespit edilemediğinden, ayrıca isnâd verilerini saptamada büyük bir hız ve kolaylık sağlaması yanında sadece birkaç rivayet kitabında değil, çok sayıda eserde tarama yaptığından isnâd verilerinin tespiti için bu

⁶ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespiti”, 50.

⁷ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespiti”, 55-56.

⁸ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespiti”, 57-60.

⁹ Topgül – Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespiti”, 43.

çalışmada CK ve CHH programlarına başvurulmuş ve halkaların tespitinde/inşasında aşağıdaki adımlar izlenmiştir.

Öncelikle Mekkeli râviler veri tabanındaki rivayet sayılarına ait sütunlar büyükten küçüğe şeklinde sıralanmış ve her iki programda da çok sayıda rivayeti olan râvilerin toplam nakil sayıları yanında hocalarından ve talebelerinin kendilerinden olan nakil sayıları da incelenerek halkası olması muhtemel kişiler belirlenmiştir. Ardından bu kişiler “el-Mektebetü’ş-Şâmile” üzerinden en temel tarih, tabakât, ricâl ve hadis usulü eserlerinin yer aldığı 90’a yakın eserde detaylıca taranarak râvilerle ilgili her bilginin kaydedildiği büyük Word dosyasına referanslarıyla birlikte notlanmıştır. Neticede isnâd, ricâl ve tematik verilerin topluca değerlendirilmesiyle Mekke’de altı kişiye ait hadis halkası tespit edilmiştir.

Burada halkaların sunumunda dikkat edilen bazı hususlardan bahsedilmelidir. Bu çalışmada Medine hadis halkalarına dair çalışmada olduğu gibi¹⁰ talebenin hocasıyla irtibatını gösteren güçlü ricâl verileri olması durumunda hocasından nakil sayısı fazla olmasa da aralarında yakın hoca-talebe ilişkisi kurulmuş ve talebe halkaya alınmıştır. Talebenin hocasının yakın talebe grubundan (*ashâb*) kabul edilip yakın irtibatlarını gösteren ek ricâl verilerinin de olması (örneğin Amr b. Dînâr-Eyyûb es-Sahtiyânî ilişkisi) ve halkada hocasının halefi olduğunun belirtilmesi (örneğin Atâ-Kays b. Sa’d ilişkisi) bu ricâl verilerine örnek olarak zikredilebilir. Bu sebeple râviler arasındaki rivayet ilişkisinden bahsedilirken verilen “%1, %2” gibi düşük oranlar okuru yanıltmamalıdır. İbn Uyeyne-Şâfiî ilişkisinde olduğu gibi bazı talebelerin hocalarından nakil sayıları çok az olmamasına rağmen onların rivayet birikiminin ne kadarını naklettiklerine dair oranların mezkûr rakamlar gibi düşük olmasında hocalarının toplam hadis sayısının çok fazla olması etkili olmuştur.

Bir diğer husus, Mekke hadis halkalarındaki Mekkeli olmayan talebelerin durumudur. Her bir halka sahibinin öne çıkan öğrencileri içerisinde Mekkelilerin yanı sıra çeşitli şehir ve bölgelere mensup kişiler de girmiştir. Bunun başlıca iki sebebi olup en önemlisi hac ibadetidir. Hac vesilesiyle her yıl farklı birçok bölgeden râvi Mekke’ye gelmiş ve burada buldukları süre içerisinde Mescid-i Harâm’daki ders halkalarına katılmışlardır. Bu

¹⁰ Rıdvan Talha Yücedağ, 2./8. *Asır Medine Hadis Halkaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 8.

durumun diğere sebebi ise bazı halka sahiplerinin bir süre başka şehirlerde ikamet edip gittikleri şehirlerde de halka kurarak oradakilere hadis nakletmesidir. Böylece onların öne çıkan talebeleri arasında Mekkeli olmayan birçok râvi yer alıp bunlardan hocalarıyla ilişkisi ricâl verileriyle de desteklenenler halkaya dâhil edilerek “İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar” başlığı altında ayrıca incelenmiştir. Bu başlığın verilmesinin sebebi, bu râvilerin çoğunun -muhtemelen hac mevsimlerinde- Mekke’ye gelip halka sahiplerinden burada elde ettikleri ilmi kendi şehirlerine götürerek üstlendikleri taşıyıcı role işaret etmektir. Öte yandan bazıları ise beldelerine gelen Mekkeli halka sahibinden kendi şehirlerinde faydalanmıştır. Yine Mekkeli talebelerden bir kısmı da hocasından Mekke’de edindiği ilmi Mekke dışına taşıyabilmiştir. Ancak bunlar, başlık-muhteva uyumuna zarar vermeyen istisnai durumlardır. Tezin asıl hedefinin Mekke hadis halkalarının inşası olması sebebiyle hocalarının Mescid-i Harâm’daki halkalarına düzenli olarak katılan Mekkeli talebeler daha ayrıntılı şekilde incelenmiş ve halka içi devamlılık yalnızca onlar üzerinden takip edilmiştir.

Halkalar

Mekke’de tespit/inşa edilen altı hadis halkasından dördü birincil/asli/merkezî olarak da isimlendirilebilecek ana halka, ikisi ikincil/tali halkadır. Halkaların ayırımında dikkate alınan en temel kriterler rivayet ve ricâl verileridir. Bu iki ölçütten hareketle ana ve tali halkaların özellikleri şöyle karşılaştırılabilir:

1. Şehirdeki ana bilgi akışının gerçekleştiği ana halkaların sahiplerinin nakil sayısı, tali halka sahiplerinin nakil sayısından daha fazladır. Benzer şekilde ana halkalarda yer alan halka mensuplarının nakil sayısı da genellikle tali halkalarda yer alan halka mensuplarınıninkilerden daha fazladır.
2. Ana halka sahibinden rivayette bulunan toplam râvi sayısı tali halka sahibinden rivayette bulunanlardan daha fazladır. Bu durum râvilerin ana halka sahiplerine daha çok rağbet ettiği şeklinde yorumlanabilir.
3. Ana halka sahipleri kendileri için diğere şehirlerden râvilerin yolculuk yaptıkları kişilerdir. Kimi tali halka sahiplerinden istifade etmek için de şehir dışından yolculuk yapılsa da bunların örneği çok değildir. Tali halka sahiplerinin şehir içinde ve dışında ana halka sahipleri kadar meşhur olmadıkları söylenebilir.

4. Ana halka sahipleri ve onların halka mensuplarıyla ilişkisi hakkındaki ricâl verileri tali halka sahipleri ve onların halka mensuplarıyla irtibatı hakkındaki ricâl verilerinden daha çeşitli ve kapsamlıdır. Tali halka sahiplerinin genellikle yakın talebe grubundan (*ashâb*) bahsedilmemesi, halkalarına ve halkalarında yaşanan olaylara dair fazla bilgi olmaması ve tematik veriler üzerinden halka içi devamlılığın takip edilememesi veya ancak sınırlı sayıda mesele üzerinden takip edilebilmesi örnek olarak verilebilir.

Söz konusu ana-tali halka nitelikleri çerçevesinde Mekke’de Atâ, Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne halkaları ana, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721-2) ve Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) halkaları ise tali halkalardır. Atâ ile aynı zaman aralığında yaşayan Mücâhid ve Tâvûs Atâ’ya kıyasla şehirde arka planda kalmıştır. Onların ve halka mensuplarının rivayet sayısı ve onlardan rivayette bulunan toplam râvi sayısı Atâ’ya göre oldukça azdır. Ricâl eserlerinde de Atâ’nın halka mensuplarıyla irtibatı ve genel olarak halkası hakkında daha detaylı bilgiler bulunur.

Hadis Programları

Yöntem kısmında da değinildiği gibi bu çalışmada isnâd verilerinin tespiti CK ve CHH programlarından yapılmıştır. Bundan dolayı burada genel hatlarıyla bu programlardan bahsedilmelidir.

1. CK, hadis kitapları yanında akait, fıkıh, tarih ve tabakât gibi çeşitli türlerdeki 1400 eseri tararken CHH yalnızca 33 meşhur hadis kitabını taramaktadır.
2. Önceki sürümlerinin aksine CK’nin 4.5 sürümü, râvilerin tekrarsız rivayet sayılarını sunmaktadır. Râviler arasındaki ilişkinin tespitinde en temel kriterlerden biri, iki râvi arasındaki rivayet yoğunluğu olduğundan programın bu rivayet yoğunluğunu daha reel biçimde gösteren tekrarsız nakil sayısını vermesi önemlidir. Bununla birlikte uzun bir rivayetin taktî’ edilen kısmı, özet hâli veya aynı naklin manen rivayet sonucu farklı lafızlarla nakledilmiş bir tariki programda bazen farklı rivayetler olarak kaydedilebilmiştir. CHH ise taradığı daha az sayıdaki kaynaktan yer alan mükerrer nakilleri de rivayet sayısına eklemekte, tekrarsız nakil sayısı vermemektedir.¹¹

¹¹ Muhammed Enes Topgöl, "“Cevâmiu’l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi’l-Haremeyn” Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 49 (Ocak 2023), 169-171.

3. CK'yi tercih edilebilir kılan üstteki iki özelliğine karşın ne yazık ki program sadece merfû nakilleri taramakta, dolayısıyla mevkuf ve maktû haberleri, sunduğu tekrarsız nakil sayısına eklememektedir. Buna karşın CHH, merfû yanında mevkuf ve maktû rivayetleri de tarayarak talebenin hocasından naklettiği her bir rivayeti nakil sayısına eklemektedir.¹²

4. Her iki programın tahriç yapma, senedlere sıhhat hükmü verme,¹³ râviler hakkında isim, künye, akrabalık ilişkileri ve doğum-vefat tarihleri gibi temel bilgileri sunma ve bir râvinin toplam kaç kişiden hadis aldığını ve toplam kaç kişiye hadis rivayet ettiğini gösterme gibi ortak birçok özelliği yanında sadece birinin sunduğu bazı özellikleri de bulunur. Örneğin CK, bir râvinin filanca hocasından elde ettiği rivayetleri toplam kaç kişiye aktardığını, ayrıca bu rivayetleri hangi râvilere ne kadar sayıda naklettiğini sunmaktadır. Bu, program sadece merfû hadisleri taradığından kapsamlı bir veri olmasa da rivayet akışı ve coğrafyası hakkında fikir veren kullanışlı bir özelliktir. CHH ise belirli eserler özelinde tarama yapılmasına imkân tanınması yanında talebenin hocasından naklettiği rivayetlerin kaçının merfû, mevkuf ve maktû olduğunu gösterir. CHH'de bulunup CK'de bulunmayan özelliklerden bir diğeri ise talebenin hocasından hangi rivayet lafzıyla ne kadar hadis naklettiğini sunmasıdır.¹⁴

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere iki programın da çeşitli eksiklikleri olup bunların çoğu birbirini tamamlayacak cinstendir. Bu sebeple çalışmada her iki programın verileri de sunulmuştur. Hoca-talebe ilişkisini belirlemede hocadan nakledilen merfû rivayetler kadar, belki de daha çok mevkuf ve o hocanın görüşleri ve fetvalarından oluşan maktû rivayetler önemli olduğundan¹⁵ râviler arası rivayet ilişkisi verilirken ana metinde CHH'nin verileri esas alınıp CK verileri dipnotta kaydedilmiştir. Mekkeli râvilerin yaşadıkları dönemlere göre rivayet ortalamasının ve genel rivayet ortalamasının verildiği ilk bölümde ise tekrarsız nakil sayısı daha önem arz ettiğinden orada CK verileri esas alınmıştır.

¹² Topgöl, "“Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”", 170-171.

¹³ Topgöl, "“Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”", 168.

¹⁴ Bu iki program hakkında daha kapsamlı bir inceleme için bk. Topgöl, "“Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”", 167-176.

¹⁵ Topgöl, "“Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn”", 169-170.

Araştırmanın Kaynakları

2./8. asır Mekke hadis halkalarını tespit/inşa etmeyi amaçlayan bu çalışmada cerh-ta‘dîl, hadis usulü, ilel, rivâyetü’l-hadîs, sualât ve tarih/tabakât gibi çeşitli türlere ait birçok esere müracaat edilmiş olup burada bunlardan en çok faydalanılanlara değinilecektir.

Eserler, halkalar ele alınırken takip edilen sıraya göre incelenebilir. Buna göre önce isnâd verilerinin, ardından ricâl verilerinin son olarak ise tematik verilerin, yani hadis usulü ve meselelerinin tespitinde sıklıkla kullanılan eserlerden bahsedilecektir.

İsnâd verilerinin tespitinde CK ve CHH programları esas alınsa da eser sahibi talebelerin hocalarıyla ilişkileri incelenirken kitaplarında ilgili hocadan naklettikleri hadis sayısına da temas edilmiştir. Örneğin İbn Cüreyc-Abdürrezzâk ilişkisinde Abdürrezzâk’ın *el-Musannef*’ine, İbn Uyeyne-Humeydî irtibatında Humeydî’nin *el-Müsned*’ine, İbn Uyeyne-Saîd b. Mansur ilişkisinde Saîd b. Mansur’un *es-Sünen*’ine, İbn Uyeyne-İbn Ebî Şeybe irtibatında İbn Ebî Şeybe’nin *el-Musannef*’ine ve İbn Uyeyne-Ahmed b. Hanbel ilişkisinde Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’ine başvurulmuştur. Talebe tarafından derlenen ilk elden bir eser olmasa da Haccâc b. Muhammed’in (ö. 205/820-1) İbn Cüreyc’in tefsir birikiminin aktarılmasındaki rolünü görmek için Ali Hasan Abdülganî’nin muhtelif tefsir eserlerinde yer alan İbn Cüreyc’e ait açıklamaları bir araya getirdiği *Tefsîru İbn Cüreyc*’ine müracaat edilmiştir. Bu kitaplardan Abdürrezzâk’ın *el-Musannef*’i bazı Mekkeli râvilerin fetvalarına erişmek için de zaman zaman kullanılmıştır.

Ricâl verilerinin tespitinde, daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa halkaların inşasında ve râviler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde kullanılan kaynaklar genel içerikli ve Mekke’ye özel kaynaklar şeklinde iki kısımda ele alınabilir. Sadece Mekkeli râviler değil, her şehir ve bölgeden râvilerin incelendiği genel içerikli eserlere, çalışmanın ilk aşamalarında Mekkeli râviler tespit edilirken de kullanılan İbn Sa‘d ve Halîfe b. Hayyât’ın *et-Tabakât*ları ve Yahya b. Maîn’in Abbas b. Muhammed ed-Dürî tarafından rivayet edilen *et-Târîh*’i örnek verilebilir. Yine İbn Maîn’in talebelerinden İbn Muhriz’in (ö. 236/850-1 [?]) rivayet ettiği *Ma‘rifetü’r-ricâl*’i, İbnü’l-Cüneyd el-Huttelî’nin (ö. 270/884 [?]) ona sorduğu sorulardan oluşan *Suâlât*’ı ve Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin (ö. 280/894) naklettiği *et-Târîh*’i; Ali b. el-Medîni’nin (ö. 234/849) *el-İlel*’i ve öğrencisi Ebû Ca‘fer Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe’nin (ö. 297/910) sorduğu sorulara cevaplarını

içeren *Suâlât*'ı; Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah (ö. 290/903) tarafından rivayet edilen *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*'i ile talebelerinin sorularına verdiği cevapları ihtiva eden Ebû Bekir el-Esrem (ö. 261/874-75 [?]) ve Ebû Davud es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) naklettiği *Suâlât*ları, Ebü'l-Hasan el-Meymûnî'nin (ö. 274/887) rivayet ettiği *Min kelâmi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*'i ve İshak b. İbrahim b. Hâni'nin (ö. 275/889) naklettiği *Mesâil*'i; Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh*'i, İbn Ebî Hayseme'nin (ö. 279/892-93) *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin (ö. 281/894) *et-Târîh*'i, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*'ı ile *es-Sikât*'ı, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*'i, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ*'sı, Hafîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Medîneti's-selâm*'ı, İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk*'ı, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı, Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'i ve İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî*'si râvilerin hoca-talebe ilişkilerinin saptanmasında yoğun olarak kullanılan eserlerdendir. Bunlardan bilhassa İbn Maîn ve Ahmed'in eserleri ile Fesevî'nin *el-Ma'rife*'si ve Zehebî'nin *Siyer*'i Mekkeli râviler arasındaki ilişkilere dair önemli bilgiler sağlamıştır.

Mekke'ye özel kaynaklardan Mekke tarihine dair en erken kaynaklardan olmaları hasebiyle oldukça önemli olan Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]), odak noktası şehrin yerleşim planı ve Kâbe olmakla birlikte râvilerin hoca-talebe ilişkilerine dair de değerli bilgiler sunan *Ahbâru Mekke*'si ile Fâkihî'nin (ö. 278/891-92 [?]) Kâbe'nin, Mescid-i Harâm'ın ve şehirdeki diğer mescitlerin tavsifi, fazileti ve Mescid-i Harâm'daki genişletme çalışmaları yanında Mekke'nin âbid ve fakih râvileri, Kureyş ve diğer Arap kabilelerine mensup Mekke valileri ve daha da önemlisi râvilerin halkalarının yerleri ve hoca-talebe irtibatları gibi çeşitli birçok konuda bilgiler barındıran *Ahbâru Mekke*'sinden çokça istifade edilmiştir. Daha geç tarihli olan Takiyyüddin el-Fâsî'nin (ö. 832/1429) *el-İkdü's-semîn*'i, Mekke'nin tarihi ve çeşitli mesleklere mensup şahsiyetleri hakkında yazılmış en hacimli ansiklopedik eser¹⁶ olmasına karşın alfabetik düzene sahip olması kendisinden

¹⁶ Cevat İzgi, "Takiyyüddin Fâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mayıs 2023).

istifadeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte bu eser, râviler hakkında sunduğu önemli bilgiler sebebiyle çalışmanın kaynakları arasında yer almıştır.

İsnâd ve ricâl verilerini takviye edici nitelikte olan tematik veriler, yani hadis usulü ve meseleleri ricâl eserlerinin yanı sıra doğal olarak daha çok hadis usulü eserlerinde yer aldığından bazı hadis usulü eserleri de kullanılmıştır. Râvilerin çeşitli hadis meselelerindeki tutumlarının tespiti için Râmehürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ına, Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ine, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si ile *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*'sine, İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fazlihî*'sine, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*'sına ve İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ma'rifetü envâ'i ilmî'l-hadîs*'ine başvurulmuştur.

Mekke'de hadis ilminin ve şehrin öne çıkan kişilerinin incelendiği modern çalışmalara geçmeden önce bu çalışmadan önce yapılan halka çalışmalarına temas edilebilir. Halka çalışmalarının ilki 2018 yılında Ömer Faruk Maden tarafından kaleme alınan ve 2./8. asırda Basra'da bulunan hadis halkalarını tespit/inşa etmeyi hedefleyen *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)* adlı yüksek lisans tezidir. Basra'nın fiziki ve siyasi yapısı gibi konuların da ele alındığı çalışmada Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) ve Yahya b. Ebî Kesîr'e (ö. 129/747) ait dört hadis halkası tespit/inşa edilmiştir.

Halka çalışmalarının ikincisi, Topgül ile Maden'in 2021 yılında kaleme aldıkları "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği" adlı makale olup bu çalışma "Araştırmanın Yöntemi" başlığında tasvir edilmiştir. Temelde Maden'in tezindeki metodun detaylandırılıp sistemleştirildiği ve dönemin diğer ilim merkezlerine uygulanabilir hâle getirildiği bu çalışma 2./8. asrın bazı ilim merkezlerinin halkaları tespit/inşa edilirken dikkate alınabilecek bazı önerilerde de bulunur.

Hadis halkalarının nasıl tespit/inşa edileceğini gösteren söz konusu makaledeki metodu esas alarak 2021 yılında Adem Sari *Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları* adlı yüksek lisans tezinde Şam Bölgesi'ndeki hadis halkalarını, Hatice Demirci *Hicrî İkinci Asırda Yemen'de Hadis* başlıklı yüksek lisans tezinde Yemen'deki hadis halkalarını, 2022 yılında ise Rıdvan Talha Yücedağ *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları* isimli yüksek

lisans tezinde Medine'deki hadis halkalarını tespit/inşa etmişlerdir. Sari 2./8. asır Şam Bölge'sinde Mekhûl (ö. 112/730) ve Zührî'ye (ö. 124/742), Demirci Yemen'de Tâvûs b. Keysân ve Ma'mer b. Râşid'e (ö. 153/770) ait ikişer, Yücedağ ise Medine'de Nâfi' mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735), Zührî ve Mâlik b. Enes'e (ö. 179/795) ait üçü merkezî, Ebû'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (ö. 130/748), Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Yahya b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) ve İbn Ebî Zi'b'e (ö. 159/776) ait dördü ikincil olmak üzere toplamda yedi halka tespit/inşa etmişlerdir.

Topgül ile Maden'in teklif ettikleri metot, bu çalışmada olduğu gibi mezkûr tezlerde de çalışılan şehirler özelinde çeşitli açılardan revize edilmiştir. Örneğin Basra'yı çalışan Maden isnâd verilerini tespit ederken Irak birikimini sunan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini merkeze alırken Sari Taberânî'nin (ö. 360/971) *Müsnedü's-Şâmiyyîn*'ini, Demirci Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'ini, Yücedağ ise Medine birikimini sunan bir eser tespit edilemediğinden CK programının verilerini esas almıştır.

Söz konusu tezlerin iç kurgu ve konuların işlenişi bakımından ikiye ayrıldığı görülür. Daha önce de değinildiği gibi halka çalışmalarının ilk örneği Maden'in tezidir. Sari ve Demirci'nin çalışmaları da geneli itibarıyla Maden'in çalışmasına benzer bir sunuma sahiptir. Yücedağ ise bilhassa halkaların sunumunda farklı bir kurgu benimsemiştir. Bu tezin sunum açısından ilk üç çalışmadansa Yücedağ'ın çalışmasına daha yakın olduğu söylenebilir.

Çalışmanın önemli kaynaklarından olan bu halka tezlerine daha çok râvilerin rivayet sayıları, güvenilirlik durumları ve meslekleri gibi çeşitli açılardan incelendiği ilgili kısımda Mekkeli râviler hakkındaki bulguların, diğer şehirlere mensup râviler hakkındakilerle karşılaştırılması amacıyla başvurulmuştur.

2./8. asırda Mekke'de hadis ilmini ele alan yalnızca bir modern çalışma tespit edilebilmiştir. Muhammed es-Sânî Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye fî Mekke ve'l-Medîne ve eseruhâ fi'l-hadîsi ve ulûmihî min neş'etihâ hattâ nihâyeti'l-karni's-sâniyyi'l-hicrî* başlıklı aslı doktora tezi olan çalışmasında hicri ilk iki asırda Mekke ve Medine'deki hadis ilminin durumunu ele alır. Yazar, iki ciltten oluşan eserin ilk cildinin büyük bir bölümünde hicri ilk iki asırda rivayet sayısı açısından öne çıkan Mekke ve Medineli râvileri ve onların talebelerini incelemiştir. Rivayet sayısı bakımından öne çıkan kişileri belirlemede yazarın farklı farklı metotlar benimsediği görülür. Örneğin sahâbe neslinden

öne çıkan kişileri Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) *el-Müsned*'inde 1000'den fazla nakli bulunması,¹⁷ yani müksirûndan olmalarına göre belirlerken sahâbe neslinden sonraki dönemlerde öne çıkan râvileri Ali b. el-Medîni'nin medâr râviler anlatısı üzerinden tespit eder.¹⁸ Öte yandan yazar nakil sayılarının tespitinin Mizzi'nin *Tuhfetü'l-eşrâf*¹ ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *İthâfü'l-mehere*'sinden yapıldığını açıklar ancak bu rivayet verilerini de her başlıkta düzenli olarak vermez. Mesela Ebû Hüreyre'den en çok nakilde bulunan râvileri belirlerken rivayet sayılarını paylaşır ancak İbn Abbas'ı anlatırken bundan hiç bahsetmez. Öne çıkan râviler belirlendikten sonra Hicaz'ın en meşhur sahih ve zayıf isnâdları incelenir ve ardından Hicazlı âlimlerin çeşitli hadis meselelerindeki görüşleri, cerh-ta'dîl ilminin bu şehirlerdeki durumu ve Hicaz'dan diğer ilim merkezlerine ve diğer ilim merkezlerinden Hicaz'a yapılan yolculuklar ele alınır. Çalışmanın ilk cildinin büyük kısmında ele alınan rivayet sayısı açısından öne çıkan Mekke ve Medineli râviler ve onlardan çok sayıda hadis nakledenlerin tespit edildiği kısımla büyük oranda ikinci ciltte işlenen bu şehirlerdeki râvilerin hadis meselelerindeki görüşlerinin incelendiği kısım birbirinden bağımsız iki ayrı kitap gibidir. Bu meseleler çalışmanın ilk kısmında sunulan râvi çevreleri bağlamında incelenseydi bu çalışmada Mekke özelinde ortaya koyulduğu gibi râvilerin çeşitli hadis meselelerindeki tutumlarında çoğu zaman hocalarından etkilendikleri görülebilir ve hatta Mekke Ehl-i hadis'inin Medine Ehl-i hadis'iyile kıyaslaması yapılabilirdi. Yazarın elinde yeterli veri olmasına rağmen ne yazık ki bunları râviler arası ilişkiler bağlamında ele almamıştır.

Harald Motzki *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh Before the Classical Schools* isimli aslı doçentlik tezi olan çalışmada İslam hukukunun mezhepler oluşmadan önce Mekke'de 2./8. asrın ortalarına kadarki durumunu ortaya koymaya çalışır. O, araştırmasını "fıkıh tarihinin önemli bir kaynağı"¹⁹ dediği Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inin nikâh ve talak bölümleri üzerinden yapmıştır.²⁰ Bu bölümlerde yer alan yaklaşık 4.000 rivayetten hareketle Atâ, Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc'in öne çıkan talebelerini belirler. Ayrıca incelediği rivayetlerin otantikliğini kendi geliştirdiği bazı

¹⁷ Muhammed es-Sânî Ömer Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye fî Mekke ve'l-Medîne ve eseruhâ fî'l-hadîsi ve ulûmihî min neş'etihâ hattâ nihâyeti'l-karni's-sâniyyi'l-hicrî* (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1428/2007), 1/55.

¹⁸ Musa, *el-Medresetü'l-hadîsiyye*, 1/184-185.

¹⁹ Harald Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh Before the Classical Schools*, çev. Marion H. Katz (Leiden: Brill, 2002), xii.

²⁰ Motzki, *The Origins of Islamic Jurisprudence*, 74.

kriterler üzerinden tespit etmeye çalışır. Daha sonrasında mezkûr kişileri biyografik kaynaklardan hareketle ele alır. İsnâd ve ricâl verilerini birlikte kullanan Motzki'nin bu açıdan bu çalışmadakine benzer bir metot uyguladığı görülmektedir. Ancak o, söz konusu isimlerin hoca-talebe ilişkilerini dikkate alsa da çalışmasının odak noktası fıkıh olduğundan onların çeşitli hadis meselelerindeki görüşlerine yeterince değinmez ve bunlar üzerinden aralarındaki devamlılıkları takip etmez.

2./8. asrın önde gelen Mekkeli râvileri hakkında yapılan bazı şahıs merkezli çalışmalara da burada değinilmelidir. Mahmûd Ramazan Süleym el-Merneh, *Tabakâtü'r-ruvât ani'l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh* başlıklı yüksek lisans tezinde Atâ'nın *Kütüb-i Tis'a* râvilerini iki farklı şekilde tabakalandırmıştır. Önce Atâ'dan nakil sayılarını veya onunla ilişkisini dikkate almaksızın ondan rivayette bulunan 128 râviyi cerh-ta'dîl durumlarına göre beş tabakaya ayırmıştır. Çalışmanın yaklaşık 200 sayfalık kısmı münekkitlerin bu râviler hakkındaki tenkitlerinden oluşur.²¹ Tezinin bir sonraki bölümünde râvileri güvenilirlik durumlarının yanı sıra Atâ ile yakınlıklarını da dikkate alarak altı tabakada incelemiş, ancak burada da onların güvenilirlik durumlarını merkeze aldığından Atâ'dan yalnızca birkaç hadis nakleden kişileri ondan çok sayıda hadis nakledip ricâl kitaplarında da yakın irtibatlarına işaret edilen râvilerin önüne geçirebilmiştir. Hızır Yağcı “Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri” adlı makalesinde²² Atâ'nın yakın hoca ve talebelerini büyük oranda başarılı bir şekilde belirlemişse de onlarla ilişkisini etraflıca incelememiştir. Furkan Yüksel *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri* isimli yüksek lisans tezinde²³ bir râvinin, bir kişiden rivayette bulunması veya kendisinden hadis nakledilmesiyle onun hoca-talebesi olma arasında herhangi bir ayırım gözetmemiş, bu sebeple Tâvûs'un aslında hocası ya da talebesi olmayan bazı kişileri onun önde gelen hoca-talebesi olarak anlatabilmiştir. Ayrıca ilgili başlıklarda onları çoğu zaman Tâvûs ile ilişkilerinden bağımsız olarak ele almıştır.

²¹ Mahmûd Ramazan Süleym el-Merneh, *Tabakâtü'r-ruvât ani'l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh (dirâseten nakdiyyeten tatbikiyyeten fi'l-kütübi't-tis'a)* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 71-274.

²² Hızır Yağcı, “Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 825-854.

²³ Furkan Yüksel, *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

Mahmûd es-Seyyid Selâme Buhtiyîye “Ashâbu Amr b. Dînâr ve tabakâtuhum ve eseru zâlike alâ merviyâtihî” başlıklı makalesinde²⁴ Merneh’in Atâ hakkındaki çalışmasına benzer şekilde Amr b. Dînâr’dan nakilde bulunanları cerh-ta’dîl durumlarına göre tabakalandırmıştır. Ancak o Merneh’in aksine alt alta sıraladığı bu kişilerin Amr ile ilişkilerine hiç temas etmez. Asım Nane’nin *Amr b. Dînâr’ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*,²⁵ Sadık Emecen’in *İbn Cüreyc’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*²⁶ ve Hüseyin Özsoy’un *İbn Cüreyc ve Hadis İlmindeki Yeri* adlı²⁷ yüksek lisans tezlerinde de ilgili kişilerin hoca-talebe irtibatları bu çalışmada yapıldığı gibi farklı veri türleri üzerinden detaylıca irdelenmemiştir.

Abdülganî ed-Dakr İbn Uyeyne hakkında kaleme aldığı *Süfyân b. Uyeyne: Şeyhu şüyûhi Mekke fî asrihî* adlı kitabında,²⁸ çoğu şahıs merkezli çalışmada hakkı verilmeyen ricâl verilerini dikkate alarak İbn Uyeyne’nin yakın hoca-talebelerini büyük ölçüde saptamıştır. Ancak hem isnâd verilerini kullanmadığından hem de başvurduğu kaynak sayısı pek fazla olmadığından onun bazı yakın hoca ve öğrencilerini tespit edememiştir. *Sufyan b. Uyeyne (H.107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri* isimli doktora tezinde²⁹ İbn Uyeyne’nin hayatı, eserleri, bazı hadis meseleleri hakkındaki görüşleri ve cerh-ta’dîl metodu gibi konuları nispeten ayrıntılı bir şekilde işleyen Fuat Karabulut, onun hoca ve talebelerini oldukça yüzeysel biçimde ele almıştır. O, İbn Uyeyne’nin hadis aldığı kişileri alfabetik olarak sıralayıp kısaca güvenilirlik durumlarına değinmiş, ondan rivayette bulunanların ise sadece adlarını zikretmekle yetinmiş ve her iki grubun da İbn Uyeyne ile ilişkisinden hiç bahsetmemiştir.

²⁴ Mahmûd es-Seyyid Selâme Buhtiyîye, “Ashâbu Amr b. Dînâr ve tabakâtuhum ve eseru zâlike alâ merviyâtihî”, *Mecelletü Merkezi’l-Hidme li’l-İstişârâti’l-Bahsiyye ve’l-Lugât* 17/51 (Ocak 2015), 1-90.

²⁵ Asım Nane, *Amr b. Dînâr’ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁶ Sadık Emecen, *İbn Cüreyc’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

²⁷ Hüseyin Özsoy, *İbn Cüreyc ve Hadis İlmindeki Yeri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

²⁸ Abdülganî ed-Dakr, *Süfyân b. Uyeyne: Şeyhu şüyûhi Mekke fî asrihî* (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1412/1992).

²⁹ Fuat Karabulut, *Sufyan b. Uyeyne ve Hadis ilmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007).

BÖLÜM 1: HİCRİ İLK İKİ ASIRDA MEKKE'DE HADİS: AKTÖRLER VE İLMÎ HAREKETLİLİK

İlk olarak çeşitli açılardan Mekkeli râvilerin, ardından rivayet sayılarıyla öne çıkmalarına karşın halkalarda yer almayan râvilerin ve son olarak haccın fonksiyonu ve kısa süreli halkaların inceleneceği bu başlık altında bütün bunlardan önce Mekkeli râvilerin/aktörlerin genel hatlarıyla ilgi alanlarına ve uzmanlıklarına değinilmelidir. Mekke'de hadis ilminin yanında fıkıh, kıraat ve/veya tefsirle değişen yoğunluk ve düzeylerde uğraşan râviler de bulunmaktadır. Dolayısıyla ilk iki asırda Mekke'deki en yaygın bilgi dallarının hadis, fıkıh, kıraat ve tefsir olduğu söylenebilir. Bu bilgi dallarının şehirdeki en önemli kaynağı ise Abdullah b. Abbas'tır (ö. 68/687-8). Şehrin hadis ve fıkıh yanında kıraat ve tefsir birikimi de ona dayanır. Bu sebeple İbn Abbas'ın genel olarak Mekke bilgi birikiminin temel kaynağı olduğu belirtilebilir. Şehrin mezkûr ilimlerdeki önde gelen uzmanlarının ya bizzat kendileri yahut hocaları onun tedrisinden geçmiştir.

Hadiste öne çıkan kişiler bu çalışmanın konusunu oluşturup zaten halkalarda ele alınacağından -öne çıkan râvilerden halkalara giremeyenler ise "Halkalarda Yer Almayan Râviler" başlığında ele alınacaktır- burada fıkıh, kıraat ve tefsir alanlarında öne çıkan isimlerden genel olarak bahsedilecektir.

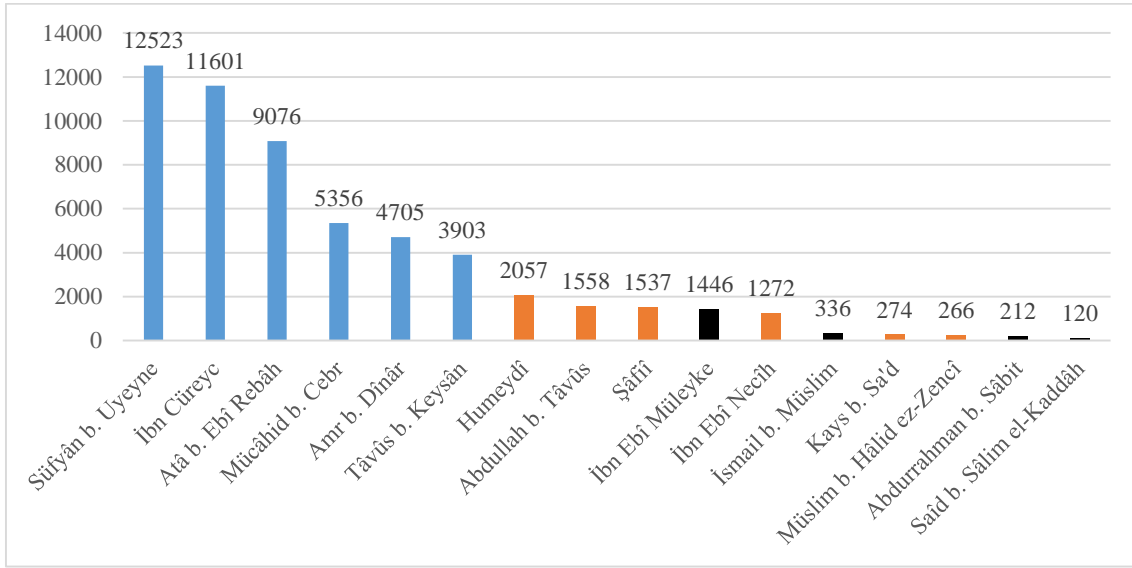
Mekke'de hadis rivayet pratiğine aktif olarak katılan râvilerin fıkıhla bağlarının oldukça sıkı olduğu görülür. Nitekim halka sahiplerinin ve onların Mekkeli halka mensuplarının tamamına yakını müelliflerce "fakih" olarak nitelenmiştir. Öte yandan fıkıhla uğraşan râviler içerisinde halkalarda yer almayanlar da bulunduğu buradan genel bir anlatı yapılacaktır. Mekkeli râviler veri tabanındaki 421 râviden 20'sinin hadis rivayetinin yanında fıkıhla da iştigal ettiği tespit edilmiştir. Bunlardan yalnızca üçü 1./7. asır râvisi olup biri İbn Abbas, diğeri ilk kıssa anlatan kişi olarak kaydedilen³⁰ Ubeyd b. Umeyr el-Laysî (ö. 72-4/691-3) ve sonuncusu ise çocukluğunu İbn Abbas'ın yanında Mekke'de geçirip 20'li yaşlarında Kûfe'ye yerleşen Saîd b. Cübeyr'dir (ö. 94/713 [?]).³¹ İbn Abbas yukarıda da belirtildiği gibi şehrin fıkıh birikiminin kaynağıdır. Nitekim İbn Kayyim el-

³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zühri, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 8/24; Cirit de konuyla ilgili doktora çalışmasında Ubeyd b. Umeyr'i "İlk defa kıssa anlatanlar" başlığında zikreder. bk. Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 103-104.

³¹ Bk. Birinci Bölüm, 50-51.

Cevziyye'nin (ö. 751/1350) çok fetva veren sahâbiler listesindeki yedi kişiden biri İbn Abbas'tır.³² İbn Ebcer de (ö. 141-50/758-67 arası) "İbn Abbas yanlarına gelene kadar Mekkeliler fıkıh nedir bilmezdi" sözüyle³³ onun kaynaklığına işaret eder. Yine Mescid-i Harâm'daki fetva halkasının başında onun yer aldığı nakledilmiştir.³⁴

Fıkıhla ilgilenen 17 râvi ise 2./8. asır râvisi olup bunlardan İkrime mevlâ İbn Abbas (ö. 105/723) ilgili başlıkta ele alınacağı üzere başka şehirlere yerleşip ilmini ise bilhassa Irak Bölgesi'nde yaydığından grafiğe yansıtılmamıştır. Aşağıda geriye kalan 16 Mekkeli fakih râvinin nakil sayıları CHH üzerinden gösterilmiştir:

Grafik 1: 2./8. Asır Mekkeli Fakih Râvilerinin Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü üzere grafikteki ilk altı râvi halka sahiplerinden oluşur. Geriye kalan 10 râviden altısı halka mensubu olup İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735), İsmail b. Müslim (ö. 161-70/778-87 arası), Abdurrahman b. Sâbit (ö. 118/736-7) ve Saîd b. Sâlim el-Kaddâh

³² Diğer altı sahâbî şunlardır: Hz. Ömer (ö. 23/644), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-3), Hz. Ali (ö. 40/661), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Hz. Âişe (ö. 58/678) ve İbn Ömer (ö. 73/693). bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân (Cidde - Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423/2002), 2/18.

³³ Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyan el-Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990), 1/540.

³⁴ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî – Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 9/93.

(ö. 199/814-5) ise halkalarda yer almaz.³⁵ Bu durum Mekke’de önde gelen râvilerin fıkıhla ilgilendiğini gösterir.

Abdurrahman b. Sâbit hariç³⁶ grafikteki tüm kişiler İbn Abbas ile irtibatlıdır. Atâ, Mücâhid ve Tâvûs İbn Abbas’ın yakın talebelerinden (*ashâb*),³⁷ Amr b. Dînâr ve İbn Ebî Müleyke ashâbından olmamakla birlikte ondan çok sayıda hadis işiten öğrencilerindedir. Geriye kalan râvilerin ise hocaları yahut hocalarının hocası İbn Abbas’tan ilim öğrenmiştir. Müellifler de Mekkeli fakihler/Mekke’de fetva verenler listelerini İbn Abbas’tan başlatırlar. Örneğin Nesâî (ö. 303/915) Mekke’deki fakihlere dair listesini İbn Abbas ve onun ashâbıyla başlatır ve toplamda 18 isim zikreder.³⁸ Yukarıda verilen 20 isimden 12’si, yani Ubeyd b. Umeyr, İkrime, Abdullah b. Tâvûs (ö. 132/749-50), İbn Ebî Müleyke, İbn Ebî Necîh (ö. 131-2/749-50), İsmail b. Müslim, Kays b. Sa’d (ö. 119/737) ve Abdurrahman b. Sâbit dışındaki tüm râviler Nesâî’nin bu 18 kişilik listesinde de geçer.³⁹ İbn Kayyim ise tâbiûn ve sonraki nesillerdeki Mekkeli fakihleri sıraladığı listesinde Atâ’dan Musa b. Ebi’l-Cârûd’a toplamda 19 kişinin ismini kaydeder.⁴⁰ Bu çalışmada tespit edilen 20 fakih râviden 15’i İbn Kayyim’in listesinde de bulunup Saîd b. Cübeyr, Kays b. Sa’d, İbn Ebî Necîh ve İsmail b. Müslim ise onun listesinde yer almaz.⁴¹ İbn Kayyim, ilmini Kûfe’de yaydığından oraya nispet edilmesi daha doğru olan Saîd b.

³⁵ Bu fakih râvilerden rivayet sayısıyla öne çıkan İbn Ebî Müleyke’nin niçin halkalarda yer almadığı ileride incelenecektir. bk. Birinci Bölüm, 40-43.

³⁶ Aslında Abdurrahman b. Sâbit de bazı nakillerde İbn Abbas’ın yakın talebeleri arasında zikredilir. bk. Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403-1413/1983-1992), 17/126. Ancak hem programlarda ondan nakil sayısı oldukça az olduğundan (CK’de ondan 1 rivayeti varken CHH’de hiç yoktur) hem de ricâl eserlerinde ilişkilerine dair veriler bulunmadığından onun İbn Abbas ile irtibatı olduğunu söylemek zordur.

³⁷ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1400/1980), 44; Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl* (Abdullah), thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas (Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001), 1/226, 294.

³⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi’l-emsâr min ashâbi Rasûlillâh ve men ba’dehüm* (*Selâsü resâil hadîsiyye li’l-İmâm en-Nesâî* içinde), thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân – Abdülkerim Ahmed el-Vüreykât (Zerkâ: Mektebetü’l-Menâr, 1408/1987), 112-121.

³⁹ Nesâî’nin fazladan verdiği altı kişiden ikisi İbn Abbas’ın ashâbi içerisinde kaydettiği ancak Mekkeli olmadıklarından yukarıda zikredilmeyen Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12) ve Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (ö. 98/716), dördü ise Şâfiî’nin yakın öğrencilerinden olup ya Mekkeli olmadıklarından yahut 3./9. asır râvisi olduklarından veri tabanına dâhil edilmeyen Yusuf b. Yahya el-Büveytî el-Mısri (ö. 231/846), Ebû Sevr el-Bağdâdî (ö. 240/854), Ebû’l-Velîd Musa b. Ebi’l-Cârûd el-Mekkî (ö. 240/854-5) ve İsmail b. Yahya el-Müzenî el-Mısri’dır (ö. 264/878).

⁴⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkı’in*, 2/42-43.

⁴¹ Müellif onların yerine Mekkeli fakihler arasında şu isimleri kaydeder: Ebü’z-Zübeyr el-Mekkî (ö. 126-8/743-6 arası), Abdullah b. Hâlid b. Esîd (ö. ?), İbrahim b. Muhammed eş-Şâfiî (ö. 237/851-2) ve Musa b. Ebi’l-Cârûd. İbrahim ve Musa 3./9. asır râvileri olduklarından kümeye eklenmemiş, Ebü’z-Zübeyr ile Abdullah b. Hâlid’in ise fıkıhla ilgilerini gösteren bir veri tespit edilememiştir.

Cübeyr'i isabetli bir şekilde Kûfeli fakihler listesinde zikretmiş,⁴² ancak diğer üç fakih râviye eserinde yer vermemiştir. Sonuç olarak ilk iki asır Mekkeli râvilerden fıkıhla ilgilendiği tespit edilen isimlerle müelliflerin listelerinin büyük oranda uyumlu olduğu söylenebilir.

Şehirde öne çıkan bir başka bilgi dalı kıraattir. Fıkıhın aksine kıraatle ilgilenen râvilerin çoğunun yalnızca bu ilimle işigal ettiği, rivayet sayılarının fazla olmadığı ve halkalarda yer almadığı görülür. Mekkeli râviler veri tabanındaki 421 râviden 17'sinin kıraatle uğraştığı tespit edilmiştir. 17 râviden üçü 1./7. asır râvisi olup tamamı sahâbîdir: Abdullah b. es-Sâib (ö. 64-8/684-8 arası), İbn Abbas ve Abdurrahman b. Ebzâ (ö. 70/689-90). Bu üç sahâbînin Mekke'deki kıraat birikiminin kaynağı olduğu söylenebilir. Bir nakilde Mücâhid, diğer ilim merkezlerindeki insanlara karşı fakihleri, kıssacıları, müezzinleri ve kâripleri olmak üzere dört kişiyle övündüklerini belirtip Mekke'nin kârisi olarak Abdullah b. es-Sâib'i zikreder.⁴³ Kur'an'ın tamamını Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]) ve Zeyd b. Sâbit'e arz eden İbn Abbas⁴⁴ bu alanda da önemli bir kaynaktır. Nitekim yedi kıraat imamından biri olan Mekkeli İbn Kesîr ed-Dârî'nin (ö. 120/738) kıraati Hz. Peygamber'e Mücâhid → İbn Abbas → Übey b. Ka'b senediyle ulaşır.⁴⁵

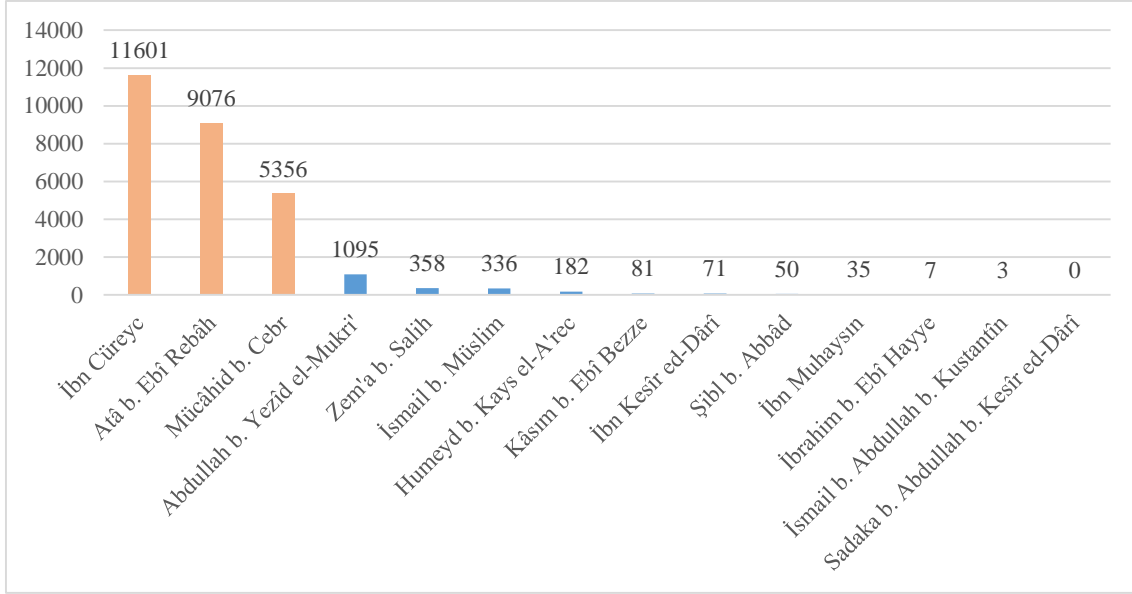
Kıraatle ilgilenen geriye kalan 14 râvi ise 2./8. asır râvisi olup CHH'deki nakil sayıları şöyledir:

⁴² İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'in*, 2/45.

⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/7.

⁴⁴ Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. Gotthelf Bergsträsser (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/381.

⁴⁵ Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ağustos 2023).

Grafik 2: Kıraatle İlgilenen 2./8. Asır Mekkeli Rāvilerinin Nakil Sayıları⁴⁶

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki ilk üç isim halka sahibi olup içlerinden bilhassa Mücâhid bu alanda öne çıkar. Mekke’de kıraat uzmanı olarak isimlendirilebilecek kişiler ondan kıraat öğrenmiştir. Geriye kalan 11 kişinin ise hiçbiri halkalarda yer almayıp onların 2./8. asır Mekke birikimini etkileme oranları da oldukça düşüktür. Mesailerinin tamamını kıraate verdikleri anlaşılan bu kişiler arasında kıraat tarihini etkileyen önemli isimler de yer alır. İbn Kesîr ed-Dârî yedi, İbn Muhaysın (ö. 123/741) ise 14 kıraat imamından biri kabul edilir.⁴⁷ Yine Humeyd b. Kays (ö. 130/747-8) da Mekke özelinde kıraatte önde gelen aktörlerdendir. Nitekim İbn Uyeyne, Mekke’de kıraati Humeyd ve İbn Kesîr’den daha iyi olan biri olmadığını belirtir.⁴⁸ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ise Mekke kurrâsı olarak İbn Kesîr, Humeyd ve İbn Muhaysın’ın isimlerini zikreder ve bir nakilde içlerinde Arapçası en güçlü olanın İbn Muhaysın olduğunu,⁴⁹ başka bir nakilde ise aralarında en çok öne çıkanın İbn Kesîr olup Mekkelilerin kıraatinin onda birleştiğini belirtir.⁵⁰ Neticede Mekke’de kıraat alanındaki en önemli isimlerin sahâbe döneminde Abdullah b.

⁴⁶ Kâsım b. Ebî Bezze (ö. 124/741-2) hariç grafikteki isimlerin tamamı İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) kârihlerin kısa biyografilerini verdiği *Gâyetü’-Nihâye* adlı eserinde geçer. Grafikteki sırasıyla bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’-Nihâye*, 1/418, 455, 2/40, 1/413-414, 268, 153, 239, 396-397, 293, 2/148, 1/33, 150-151, 304.

⁴⁷ Birişik, “Kıraat”.

⁴⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/48.

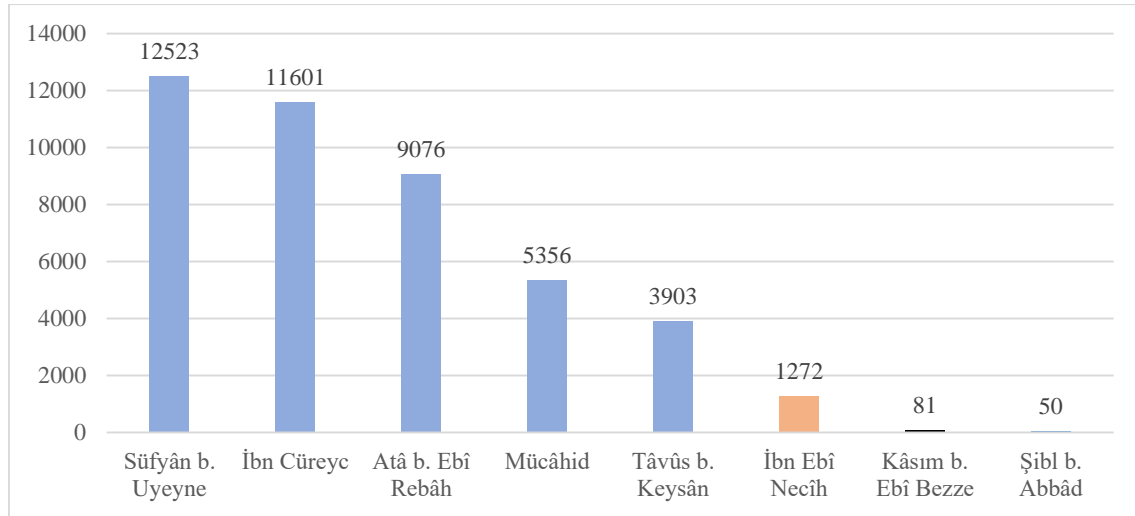
⁴⁹ İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’-Nihâye*, 2/148.

⁵⁰ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *Câmiu’l-beyân fi’l-kırâati’s-seb’a*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1426/2005), 48.

es-Sâib ve İbn Abbas; tâbiûn ve sonraki dönemlerde ise Mücâhid, İbn Kesîr ed-Dârî, İbn Muhaysîn ve Humeyd b. Kays olduğu söylenebilir.

Mekke’de tefsirle ilgilenen râvi sayısı fıkıh ve kıraat kadar fazla olmasa da bu ilimle işigal edenlerin şehirde rivayet sayısı ile öne çıkan kişiler olduğu, örneğin halka sahiplerinin tamamına yakınının tefsirle ilgilendiği görülür. Mekkeli râviler veri tabanındaki 421 râviden 12’sinin hadis yanında tefsirle de ilgilendiği tespit edilmiştir. 12 râviden üçü 1./7. asır râvisi olup içlerindeki tek sahâbî, “tercümânü’l-Kur’ân” lakabıyla anılan İbn Abbas, diğerleri tâbiûndan Ubeyd b. Umeyr ve Saîd b. Cübeyr’dir. Fıkıh ve kıraat branşlarında olduğu gibi şehrin tefsir birikimi de İbn Abbas’a dayanır. Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), “İnsanların tefsir hususunda en bilgisi Mekkelilerdir. Zira onlar İbn Abbas’ın ashâbıdır” sözüyle⁵¹ Mekkelilerin tefsir konusundaki yetkinliğinin İbn Abbas’tan kaynaklandığını ifade eder.

Tefsirle işigal eden dokuz râvi ise 2./8. asır râvisi olup bunlardan İkrime, yukarıda da açıklandığı gibi ilmini Irak Bölgesi’nde yaydığından grafiğe eklenmemiştir. Geriye kalan sekiz müfessir râvi ve onların CHH’deki nakil sayıları aşağıda gösterilmiştir:

Grafik 3: 2./8. Asır Mekkeli Müfessir Râvilerinin Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁵¹ Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, thk. Adnan Zerzûr (Dımaşk: y.y, 1392/1972), 61; Ceyda Gürman, *Tâbiûn Dönemi Tefsiri ve Medinelî Müfessirler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 85.

Grafikte yer alan ilk beş isim halka sahibi, altıncı sıradaki İbn Ebî Necîh halka mensubudur. Kâsım ve Şibl b. Abbâd (ö. 148/765) ise halkalarda yer almaz. Fıkıh gibi tefsirle de 2./8. asır Mekke'sinin önde gelen râvilerinin, özellikle İbn Abbas ile irtibatlı kişilerin ilgilendiği ve farklı isimlerin pek yer almadığı görülür.⁵² Daha önce de belirtildiği gibi Atâ, Mücâhid ve Tâvûs İbn Abbas'ın ashâbı içerisinde yer alır. İbn Uyeyne, İbn Cüreyc, İbn Ebî Necîh, Kâsım ve Şibl ise onun öğrencilerinden istifade etmişlerdir. Yapılan çalışmalarda temelde İbn Abbas ve ashâbından oluşan Mekke tefsir ekolünün Kur'an yorumlarının diğer ekollerin yorumlarına kıyasla daha fazla olduğu ve tâbiünden gelen tüm tefsir nakillerinin %46'sının, yani yaklaşık yarısının Mekkelilerden geldiği tespit edilmiştir.⁵³

Kuşkusuz bu isimler arasında erken dönem tefsir tarihindeki en etkili kişi Mücâhid'dir. O, Kur'an'ı İbn Abbas'a üç kere arz etmiş ve her ayette onu durdurup “[Bu ayet] hangi konuda indi, nasıl indi?” diye sorarak⁵⁴ onun tüm tefsir birikimini elde etmeye çalışmıştır. Neticede İbn Abbas ashâbı içerisinde tefsirde en öne çıkan kişi olmuş ve bu alanda otorite hâline gelmiştir. Nitekim Katâde (ö. 117/735) onun, döneminde tefsiri en iyi bilen kişi olduğunu,⁵⁵ Husayf b. Abdurrahman (ö. 137/755-6) ise İbn Abbas ashâbı arasında tefsirdeki en bilgili kişi olduğunu belirtir.⁵⁶ Süfyân es-Sevrî de (ö. 161/778) “Tefsiri şu

⁵² Kesler konuyla ilgili çalışmasında Mekke tefsir ekolünün kurucusunun İbn Abbas; öncülerinin ise Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Tâvûs ve Atâ olduğunu söyleyerek her birini ayrı başlıklar altında inceler. İlgili başlıklar için sırasıyla bk. M. Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 29-54, 54-62, 62-73, 73-83, 83-90, 90-99. Kurban da tezinin “Mekke Ekolü Müfessirler” başlığı altında aynı kişileri ele alır. bk. Nur Ahmet Kurban, *Mekke Ekolünün Oluşumu ve Kur'an Tefsirindeki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 80-140. Gürman ise kitabında “Mekkeli müfessir” tâbiülerden 18 isim kaydeder. Yukarıda zikredilen kişilerden tâbiûn döneminden olan Saîd b. Cübeyr, İkrime, Atâ, Mücâhid, Tâvûs ve İbn Ebî Necîh onun da listesinde yer alır. Ancak o listesine, Kûfeli Rebî' b. Haysem (Huseym olmalı) (ö. 65/685 [?]) ve Ebû Salih Bâzâm (ö. 111-20/729-38 arası) gibi Mekkeli olmayanları ve tefsirle uğraştıklarına dair bir veri tespit edilemeyen İbn Kesîr ve İbn Muhaysin gibi kâripleri de eklemiştir. bk. Gürman, *Tâbiûn Dönemi Tefsiri*, 85. Her ne kadar 2./8. asrın ilk yarısı gibi erken bir dönemde kıraat ile tefsir ilimleri birbirinden tümüyle ayrılmasa da karine olmaksızın doğrudan bir kârinin “müfessir” olduğunu söylemek doğru olmasa gerekir.

⁵³ Geriye kalan %54'lük kısmın dağılımı ise şöyledir: Basra (%38), Kûfe (%14) ve Medine (%2). bk. Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Hudayrî, *Tefsîru't-tâbi'in arz ve dirâse ve mukârene* (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999), 1/22; Gürman, *Tâbiûn Dönemi Tefsiri*, 85. İbn Ebî Hâtim'in tefsiri özelindeki doktora çalışmasında Koç, eserde yer alan 16.283 isnâddan 3865'inin sahâbeye ulaştığını, bu rivayetlerden ise 3097'sinin, yani %80'inin İbn Abbas'a dayandığını tespit etmiştir. Tüm tefsir rivayetleri içerisinde İbn Abbas'a dayanan isnâd oranı ise %18,5'tur. bk. Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003), 116-117.

⁵⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/279-280.

⁵⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/642.

⁵⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Dübâsî – Mahmûd b. Abdülfettâh en-Nehhâl (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1440/2019), 9/257.

dört kişiden alın” diyerek içlerinde Mücâhid’i de sayar.⁵⁷ Kendisinden sonraki müfessirler için oldukça önemli bir kaynak olan Mücâhid, tefsir eserlerinde en fazla atıf yapılan kişilerden biridir. Örneğin Taberî tefsirinde en çok rivayeti bulunan tâbiî 6109 nakille Mücâhid’dir.⁵⁸

Sonuç olarak ilk iki asırda Mekke’deki en yaygın bilgi dallarından fıkıh, kıraat ve tefsire İbn Abbas’ın kaynaklık ettiği ve kıraat hariç diğer alanlarla ilgilenenlerin büyük oranda hadis birikimiyle öne çıkan ve halkalarda yer alan râviler oldukları, dolayısıyla şehirdeki ilmî faaliyetin aslında kısıtlı bir çevre tarafından yürütüldüğü söylenebilir.

1.1. Mekkeli Râviler

Giriş bölümünde detaylarıyla anlatıldığı üzere bu çalışma için hazırlanan veri tabanında hicri ilk iki asır Mekke’inde hadis rivayet süreçlerine katılan 421 râvi tespit edilmiştir. Bunlardan 75’i sahâbî olmak üzere 160’ı 1./7. asır, geriye kalan 261’i ise 2./8. asır râvisidir. Bu bölümde söz konusu râvileri genel hatlarıyla tanımak adına onların yaşadıkları zaman dilimleri, rivayet sayıları, güvenilirlik durumları, cinsiyetleri ve kabileleri, itikadi eğilimleri ve meslekleri incelenecektir. Ancak bunun öncesinde Mekkeli râvi sayısının, dönemin diğer ilim merkezlerindeki râvi sayılarıyla karşılaştırılması, Mekke’nin diğer şehirler arasındaki ilmî konumu hakkında fikir verecektir.

⁵⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/329.

⁵⁸ Hudayrî, *Tefsîru’t-tâbi’în*, 1/75; Gürman, *Tâbiûn Dönemi Tefsiri*, 85.

Yapılan çalışmalarda hicri ilk iki asırda Basra'da yaklaşık 2000,⁵⁹ Kûfe'de yaklaşık 1500,⁶⁰ Medine'de 973,⁶¹ Mısır'da yaklaşık 600,⁶² Şam'da 446⁶³ ve Yemen'de 227⁶⁴ râvinin yaşadığı tespit edilmiştir. Mekke'nin, ilmî hareketlilik açısından Basra, Kûfe ve Medine ayarında olmadığı netse de râvi sayısının daha az olmasından hareketle bu konuda Mısır ve Şam'ın da gerisinde olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Zira sadece râvi sayıları üzerinden şehirlerin ilmî canlılığından bahsetmek tek başına yeterli olmayacaktır. Bu bağlamda şehirlerde tespit/inşa edilen halka sayısının da hesaba katılması önemli olup Mekke'de söz konusu iki şehirdekinden daha fazla halka olduğu görülür.⁶⁵ Ayrıca her sene farklı birçok bölgeden âlimin hac vesilesiyle Mekke'de toplanması, şehri Şam ve Mısır'dan daha canlı hâle getirmiştir. Neticede ilmî hareketlilik açısından Mekke'nin, "Basra-Kûfe-Medine" ile "Şam-Mısır-Yemen" in arasında bir konumda olduğu söylenebilir.

1.1.1. Yaşadıkları Zaman Dilimleri

Veri tabanındaki 421 râviden 206'sının vefat tarihi tespit edilmiş, geriye kalan 215 râvinin takribî vefat aralıkları ise hoca-talebe ilişkisinden hareketle belirlenmiştir. Böylece râviler 10-40, 41-80, 81-120, 121-160, 161-200 ve 201-240 şeklindeki zaman dilimlerine yerleştirilmişlerdir. Kaç yıl yaşadıklarına göre değişmekle birlikte râviler genellikle ömürlerinin son 20-30 yılı aktif olarak ilimle meşgul olduklarından vefat tarihlerinin 20 yıl öncesi hangi zaman aralığına denk gelirse o aralıktan kabul edilmişler, örneğin

⁵⁹ Devam etmekte olan doktora çalışmasının güncel râvi sayısını benimle paylaşan Ömer Faruk Maden'e teşekkür ederim. Bu çalışma henüz tamamlanmadığından verilen sayı nihai değildir. Hicri ilk iki asır Basralı râvi sayısı için Maden'in yüksek lisans tezine atıf yapılmamasının sebebi, doktora çalışmasının aksine orada mezkûr dönemdeki tüm Basralı râvilerin tespitinin hedeflenmeyip temsil kapasitesi yüksek bir örneklem kümesi oluşturulmasıdır.

⁶⁰ Devam etmekte olan doktora çalışmasının güncel râvi sayısını benimle paylaşan Muhammet İkbâl Aslan'a teşekkür ederim. Bu çalışma henüz tamamlanmadığından verilen sayı nihai değildir.

⁶¹ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 40. Yücedağ, gerekçesiyle birlikte bu sayıya sahâbîlerin yansıtılmadığını, onlarla birlikte 1./7. ve 2./8. asır Medineli râvi sayısının yaklaşık iki katına çıkacağını belirtir.

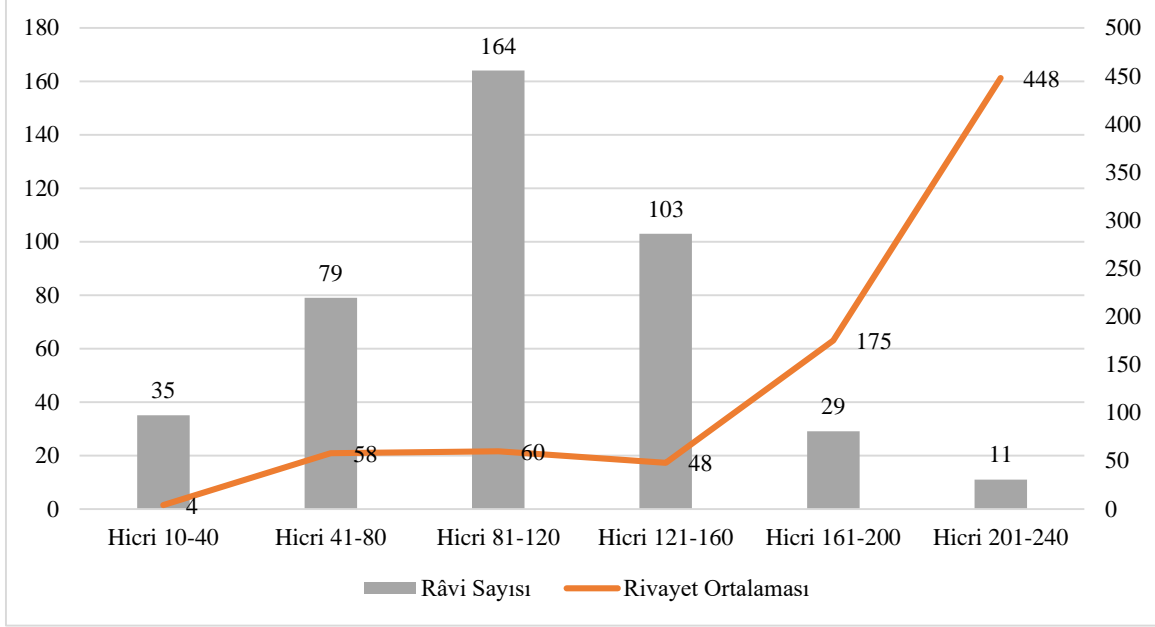
⁶² Medine gibi Mısır râvi sayısına da sahâbîler katılmayıp onlarla birlikte râvi sayısı yaklaşık 800'dür. Devam etmekte olan yüksek lisans çalışmasının güncel râvi sayısını benimle paylaşan Baki Gönüllü'ye teşekkür ederim. Bu çalışma henüz tamamlanmadığından verilen sayı nihai değildir.

⁶³ Adem Sari, *Hicri II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 24.

⁶⁴ Hatice Demirci, *Hicri İkinci Asırda Yemen'de Hadis* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 28.

⁶⁵ Sari, Şam Bölgesi'nde Mekhûl (ö. 112/730) ve Zührî halkaları olmak üzere iki ana halka tespit edildiğini belirtir. bk. Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, 41. Mısır halkalarına dair devam eden çalışmada ise dört ana halka tespit edilmiştir. Bu bilgiyi benimle paylaşan Baki Gönüllü'ye teşekkür ederim.

126/744 yılında vefat eden Amr b. Dînâr'a, 121-160 değil 81-120 aralığında yer verilmiştir. Buna göre 421 râvinin yaşadığı zaman dilimleri ve bu zaman dilimlerindeki râvilerin rivayet ortalaması⁶⁶ şöyledir:

Grafik 4: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Zaman Dilimlerine Göre Dağılımı ve Rivayet Ortalamaları⁶⁷

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hicret neticesinde sahâbîlerin büyük bölümü Medine'ye gittiğinden tamamı sahâbeden oluşan hicri 10-40 ve yaklaşık yarısı sahâbeden oluşan 41-80 aralıklarındaki râvi sayısı azdır. Tedvin dönemini kapsayan 81-120 aralığında hadis rivayetinin sistemleşmesiyle birlikte⁶⁸ râvi sayısı zirveye çıkmış, 121-160 diliminde düşmekle birlikte diğer zaman aralıklarına göre üstünlüğünü korumuş, sonrasında ise düzenli olarak azalmıştır. Bilhassa 161-240 aralığındaki râvi sayısının ciddi şekilde düşmesinde Mekkeli râvilerin, Hicaz'ın aksine 2./8. yüzyılın tamamı boyunca ilim merkezi olma fonksiyonunu sürdüren Irak Bölgesi'ne göç etmesi etkili olmuş olmalıdır. Zehebî'nin açıklamaları da bu tabloyla birebir örtüşür. O, sahâbe döneminde Mekke'de ilmî birikimin az olup Atâ ve Mücâhid

⁶⁶ Girişte sebebi açıklandığı üzere bu kısımda rivayet sayısı verilirken çalışmanın geri kalanından farklı olarak CHH değil CK programının verileri esas alınacaktır.

⁶⁷ Rivayet ortalaması hesaplanırken programlarda çıkmayan râvilerin rivayet sayıları "0" olarak girilmiştir.

⁶⁸ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan, 2020), 106.

gibi İbn Abbas'ın ashâbının oluşturduğu tâbiûn döneminde ivme kazandığını ve bir süre bunu koruduğunu ancak 3./9. asırla birlikte tekrar düşüşe geçtiğini ifade eder.⁶⁹

Dönemin diğer ilim merkezlerindeki râvilerin yaşadığı zaman aralıklarına bakıldığında Medine'de⁷⁰ oldukça benzer bir görüntüyle karşılaşılrken Şam⁷¹ ve Yemen'de⁷² Hicaz şehirlerinin aksine 121-160 aralığından itibaren râvi sayısının arttığı görülür.

Rivayet ortalamalarında hicri 10-120 arasında düzenli bir artış görülürken nakil sayısı 10'un altında olan meçhul birçok râvinin bulunduğu 121-160 diliminde kısmi bir düşüş olmuş, nakil sayısı çok olan az sayıda râvinin yer aldığı 161-200 ve 201-240 aralıklarında ise oldukça yükselmiştir. Bunda tasnif faaliyetlerinin gelişmesi ve rihlenin iyice sistemli hâle gelmesi etkili olmuştur. Bu son iki dilimde 2./8. yüzyıl Mekkeli râviler içerisinde en çok rivayeti bulunan İbn Uyeyne ve onun bazı talebeleri yer almaktadır.

1.1.2. Rivayet Sayıları

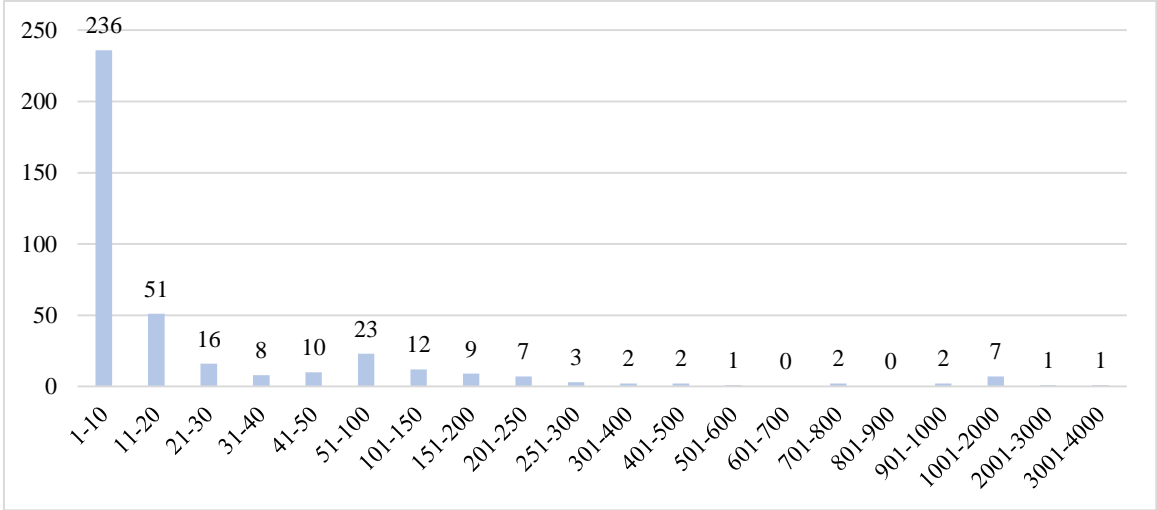
Râvilerin rivayet sayılarından bahsedilmesi, şehrin genel ilmî durumu ve râvilerden kaçının meslek olarak hadis rivayetiyle ilgilendiği hakkında fikir yürütülmesine imkân verecektir. 50'ye kadarki nakil sayıları 10'ar, 50-300 arası 50'şer, 300-1000 arası 100'er ve 1000-4000 arası 1000'er gruplar hâlinde verilecektir. 421 râvi içerisinde 28'i her iki programda da tespit edilemediğinden grafiğe yansıtılmamış, CK programında yer almayıp CHH'de tespit edilebilen 25 râvinin ise bu programdaki rivayet sayıları girilmiştir. Neticede en az iki programdan birinde saptanan 393 râvinin nakil sayıları aşağıda gösterilmiştir:

⁶⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Emsâr zevâtü'l-asâr*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût – Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1405/1985), 17-20.

⁷⁰ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 40.

⁷¹ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, 26.

⁷² Demirci, *Yemen'de Hadis*, 30.

Grafik 5: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

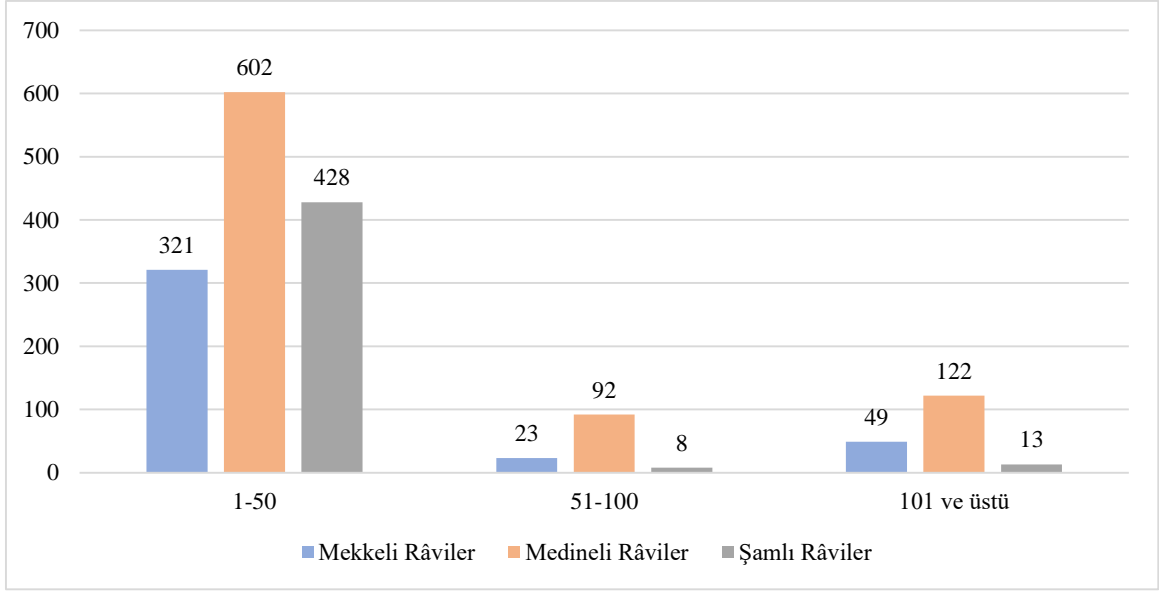
Programlarda nakil sayısı tespit edilebilen 393 kişiden 236'sının (%60) 1-10 arasında hadis naklettiği görülür. Bu kişilerin aktif olarak hadis rivayet etmedikleri, bir başka ifadeyle hadis ilmiyle profesyonel olarak ilgilenmedikleri söylenebilir. Bu râviler, yani nakil sayısı 10 ve altında olanlar⁷³ bu çalışmada, güvenilirlik durumlarından bağımsız olarak hadis rivayetine aktif katılımlarının olmaması anlamında “meçhul” olarak isimlendirilmiştir.⁷⁴ 11-20 arası hadis aktaran râvi sayısı ciddi biçimde düşerek 51 kişiye geriler ve bazı istisnalar haricinde nakil sayısı arttıkça râvi sayısı azalır. 1-50 arasında hadis nakleden 321 kişi (%82) bulunurken 51-100 arasında 23, 101-500 arasında 35, 501-1000 arasında 5 ve 1001-4000 arasında sadece 9 kişi vardır. Nakil faaliyetine daha düzenli katılarak şehrin rivayet yükünü çekenlerin, tüm râvilerin rivayet ortalaması olan 75'in üstünde hadis aktaran kişiler olduğu kabul edilebilir. Buna göre Mekke'de meslek olarak hadis rivayet eden 57 râvi (%14) bulunmaktadır.

Mekkeli râvilerin rivayet sayılarının, aynı dönemde diğer ilim merkezlerindeki râvilerin rivayet sayılarıyla karşılaştırılması, şehirlerdeki ilmî ortam ve hadis rivayetinin yaygınlığı hakkında fikir verecektir. Şamlı râvilerden 1-10 adet rivayeti bulunan 368, 11-50 adet rivayeti bulunan 60, 51-100 adet rivayeti bulunan 8, 101-200 adet rivayeti bulunan 6, 201-

⁷³ Bu nakil sınırı, programlar üzerinden râvilerin hoca-talebe sayısına bakılarak belirlenmiştir. 1-10 arası rivayeti bulunanların genellikle sadece birkaç hoca-talebesi bulunurken rivayet sayısı 11 ve üstü olanların hoca-talebe sayısı, nakil sayıları oranında giderek artar.

⁷⁴ Benzer bir kullanım için bk. Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak* (İstanbul: İFAV, 2022), 120.

300 adet rivayeti bulunan 4 ve 301-400 adet rivayeti bulunan 3 kişi tespit edilmiştir.⁷⁵ Medine’de ise rivayet sayısı tespit edilebilen 816 kişiden 1-50 adet nakli bulunan 602, 51-100 adet nakli bulunan 92, 101-500 adet nakli bulunan 93, 501-1000 adet nakli bulunan 20 ve 1001-2550 adet nakli bulunan 9 kişi saptanmıştır.⁷⁶ Ortak rivayet aralıklarındaki râvi sayılarının gösterilmesi, karşılaştırmayı daha kolay kılacaktır:

Grafik 6: 1./7. ve 2./8. asır Mekke, Medine ve Şamlı Râvilerin Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü gibi 1-50 arasında rivayeti bulunan Mekkeli râviler, Medine ve Şamlılardan daha azken 51-100 ve 101 ve üstü rivayeti bulunanlar içerisinde Mekkeliler, Medineli râvilerin ardından gelir. Bu verilerden hareketle Mekke’de hadis rivayetinin Şam’dakinden daha yaygın olduğu söylenebilir.

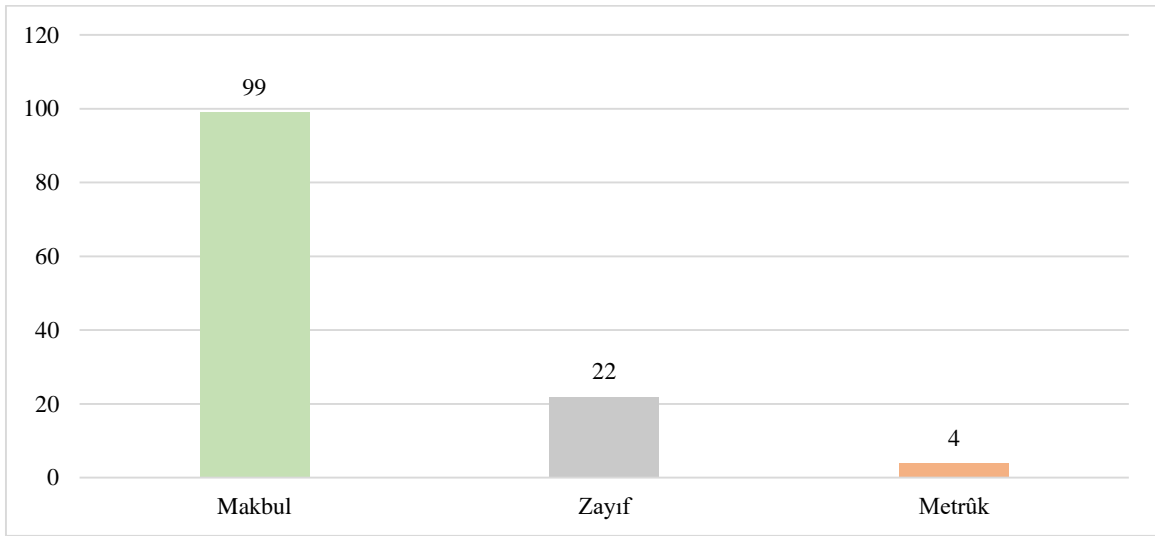
1.1.3. Güvenilirlik Durumları

Râvilerin yaşadıkları zaman dilimleri ve rivayet sayılarından sonra güvenilirlik durumlarının incelenmesi yerinde olacaktır. Yukarıda da değinildiği gibi bu çalışmada nakil sayısı 10 ve altında olan râviler, münekkitler tarafından güvenilir ya da zayıf sayılmalarından bağımsız olarak hadis rivayetine aktif olarak katılmamaları sebebiyle

⁷⁵ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, 28. Tabii burada ilgili çalışmada Şamlı râvilerin rivayet sayılarının programlardan değil, Taberânî’nin (ö. 360/971) *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*’i üzerinden tespit edildiği, programlardaki nakil sayılarının daha fazla olacağı belirtilmelidir.

⁷⁶ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 42. İlgili çalışmada Medineli râvi sayısına sahâbilerin dâhil edilmediği, onlarla birlikte râvi sayısının daha da artacağı hatırlatılmalıdır.

meçhul kabul edilmişlerdir. Veri tabanındaki 421 râviden, 1-10 arasında rivayeti bulunan 236 kişi ile programlarda tespit edilemeyen 28 kişinin, yani toplamda 264 kişinin (%63), Mekke’de meslek olarak hadis rivayetiyle ilgilenmediği söylenebilir. Onlar çıkarıldığında geriye 157 râvi kalır ki bunlar içerisinde de 125’in güvenilirlik durumu tespit edilebilmiştir. Râvilerin cerh-ta’dîl durumu için çoğunlukla İbn Sa’d, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’e,⁷⁷ bazen de Buhârî, Zehebî ve İbn Hacer’e (ö. 852/1449) başvurulmuştur. Münekkitlerin kullandıkları çeşitli değerlendirme lafızları “makbul”, “zayıf” ve “metrûk” olmak üzere üç grup altında toplanmıştır.⁷⁸

Grafik 7: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Güvenilirlik Durumları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Güvenilirlik durumu tespit edilebilen 125 râviden 99’u (%79) makbul, 22’si (%18) zayıf, 4’ü (%3) ise metrûktur. 421 kişilik râvi kümesine oranla Mekkeli râvilerin %23’ünün güvenilir, %6’sının ise zayıf-metrûk olduğu söylenebilir.

Medine’de hakkında değerlendirme tespit edilen 342 râviden 276’sı (%81) ta’dîl, 66’sı (%19) cerh edilmiştir. 973 kişilik râvi kümesinin 454’ünün (%47) ise bu çalışmadaki aynı uygulamayla meslek olarak rivayet naklinde bulunmadığı saptanmıştır.⁷⁹ Mekke’de bu oranın %63 olduğu hatırlandığında Medine’de hadis rivayetine aktif katılımın daha fazla

⁷⁷ Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in ricâl değerlendirmelerine dair notlarını benimle paylaşan Muhammed Sadık Özbek’e teşekkür ederim.

⁷⁸ Örneğin münekkitlerin kullandığı “sika, sadûk, sâlih, sebt, leyse bihi be’s” gibi lafızlar makbul; “zayıf, daifü’l-hadîs, leyse bi-şey” gibi lafızlar zayıf; “metrûkü’l-hadîs, kezzâb” lafızları ise metrûk kapsamında değerlendirilmiştir.

⁷⁹ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 44, 46.

olduğu anlaşılır. Şam'da 446 râviden 154'ünün ta'dîl, 54'ünün cerh edildiği, kümenin yaklaşık yarısı hakkında ise bir bilgiye ulaşılamadığı,⁸⁰ Yemen'de 227 râviden 99'unun ta'dîl, 72'sinin cerh edildiği ve 55'inin güvenilirlik durumunun tespit edilemediği belirtilir.⁸¹ Cerh-ta'dîl durumu tespit edilen râviler çerçevesinde Şamlı râvilerin %74'ünün, Yemenlilerin ise %58'inin güvenilir kabul edildiği, dolayısıyla Mekke (%79) ve Medine'deki (%81) güvenilir râvi oranının, bu iki şehirdekinden daha fazla olduğu gözlemlenir.

1.1.4. Cinsiyet ve Kabileleri

Bu başlık altında önce Mekkeli râvilerin cinsiyetleri, hürlük-mevlâlık durumları ve sonrasında kabileleri incelenecektir. Veri tabanındaki 421 râvi içerisinde sadece dokuzu kadındır. Bunlardan beşi sahâbî, dördü tâbî olup hepsi 1./7. asır râvisidir. Mekke'deki kadın râvi sayısının hem azlığı hem de tamamının 1./7. asırdan olması, yine sistemli hadis rivayeti ile açıklanabilir. Hadis rivayetinin sistemleşmesiyle birlikte hadis nakli halkalara taşındığı ve kadın râvilerin ders meclislerine katılmaları erkekler kadar kolay olmadığı için onlar, 2./8. asırdan itibaren isnâdlarda görünmemeye başlamıştır.⁸² Mekkeli kadın râvilerden en meşhuru ve en çok rivayete sahip olanı (56 rivayet) sahâbî Şeybe b. Osman b. Ebî Talha'nın (ö. 59/679) kızı Safiyye bint Şeybe'dir (ö. 81-90/700-9 arası).⁸³ Başta oğlu Mansur b. Abdurrahman (ö. 137/754-5) olmak üzere Hasan b. Müslim b. Yennâk (ö. 101/719-20) ve yeğeni Abdülhamîd b. Cübeyr b. Şeybe (ö. 121-130/739-48 arası) gibi râvilerin kendisinden rivayette bulunduğu Safiyye'nin sahâbîliği ihtilâflı olup genellikle tâbîündan sayılmıştır.⁸⁴ Kadın râvilerde çoğunlukla rastlandığı üzere onun bilgi kaynakları kadın sahâbîler, birikimini aktardığı kişiler ise büyük oranda aile üyeleridir.⁸⁵

⁸⁰ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, 33-34.

⁸¹ Demirci, *Yemen'de Hadis*, 36. Burada, Şam ve Yemen'e dair çalışmalarda Mekke ve Medine'deki yöntemin uygulanmadığı, yani 1-10 adet nakli bulunan râvilerin meçhul kabul edilmeyip onlar hakkındaki ricâl değerlendirmelerinin de hesaba katılması sebebiyle daha fazla râvinin cerh-ta'dîl bilgisine ulaşıldığı unutulmamalıdır.

⁸² Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 105.

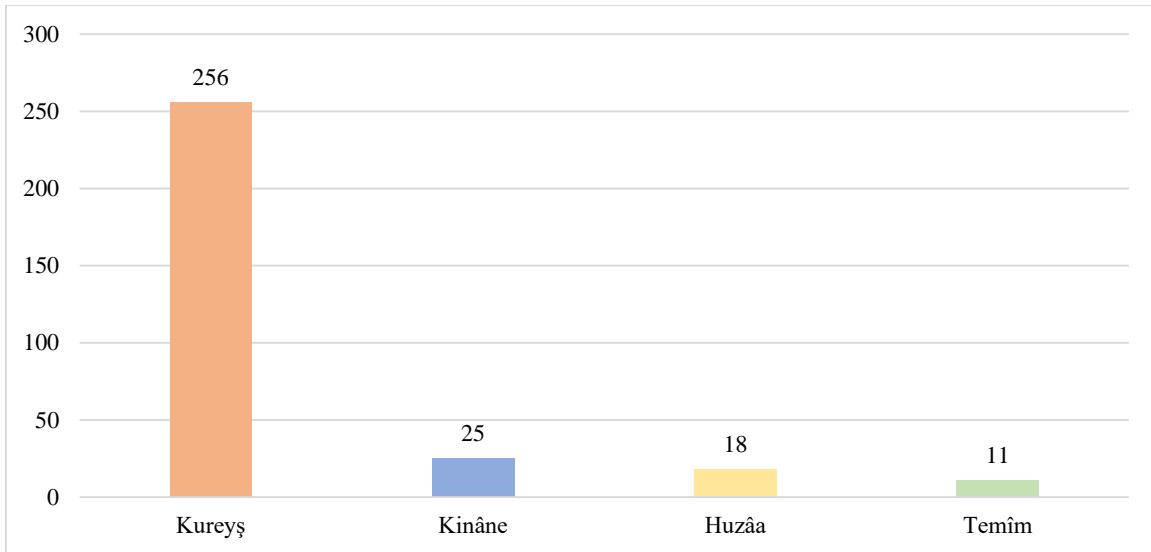
⁸³ Detaylı bilgi için bk. Asma Sayeed, *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 74-76.

⁸⁴ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadis ve mine'd-duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*, thk. Abdülalim Abdülazîm el-Bestevî (Medine:Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 2/454; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 3/508.

⁸⁵ CK verilerine göre Safiyye'nin toplam 56 nakli olup Hz. Âişe'den 29 ve Esmâ bint Ebî Bekir'den (ö. 73/692) 6 hadis rivayet etmiş; ondan ise yukarıda da değinildiği üzere oğlu Mansur b. Abdurrahman 29, Mekkeli râvi Hasan b. Müslim b. Yennâk 6 ve yeğeni Abdülhamîd b. Cübeyr b. Şeybe 5 hadis

Mekkeli râviler veri tabanındaki 421 râviden 53'ünün hür-lük-mevlâlık durumu ve kabilesi tespit edilememiştir. Bu râviler hakkındaki diğer bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Hakkında söz konusu bilgiler tespit edilen 368 râvi içerisinde 253'ü hür (% 69), 115'i (% 31) ise mevlâdır. Aynı dönemde Medine'ye bakıldığında bu konuda hakkında bilgi tespit edilemeyen 8 (%1) kişi dışında râvilerin, 679'unun (%70) hür, 286'sının (%29) mevlâ olduğu tespit edilmiştir.⁸⁶ Medine'de de Mekke'ye yakın bir hür-mevlâ oranıyla karşılaşılması, bu iki Hicaz şehrinin demografik yapısının benzer olduğunu gösterir. Mekkeli râvilerin büyük bir kısmını hür kişiler oluştursa da ilmî açıdan daha aktif olan zümre mevlâlardır.⁸⁷ Nitekim mevlâların rivayet ortalaması 135 iken hür râvilerin rivayet ortalaması 56'dır. Ayrıca İkinci ve Üçüncü Bölüm'de görüleceği üzere halka sahiplerinin tamamı ve Mekkeli halka mensuplarının çoğu çeşitli kabilelerin mevlâlarıdır.

Hicri ilk iki asır Mekkeli râvilerin kabileleri aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Az sayıda mensubu bulunan kabileler de olmakla birlikte burada 10'dan fazla mensubu bulunan kabileler grafiğe yansıtılmıştır:

Grafik 8: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Kabileleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

nakletmiştir. Ondan daha az sayılarda hadis aktaran başka aile mensupları da bulunur. Kadın sahâbilerin rivayetlerinin sonraki nesillere büyük oranda aile isnâdlarıyla aktarıldığına dair bk. Bekir Kuzudişli, *Aile İsnâdları* (İstanbul: İFAV, 2021), 128-132.

⁸⁶ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 47.

⁸⁷ Bu bağlamda Halife Abdülmelik b. Mervân (hs. 65-86/685-705) ile Zührî arasında gerçekleşen ve halifenin çeşitli şehir ve bölgelerde öne çıkan kişileri sorup Zührî'nin cevap olarak çoğunlukla mevlâiden isimleri söylediği diyalog hatırlanabilir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 548-550.

Kabileleri tespit edilebilen râvilerden 256'sının (%70) Kureyş, 25'inin (%7) Kinâne, 18'inin (%5) Huzâa ve 11'inin (%3) Temîm kabilesinden olduğu görülür. Kureyş'in şehirde en fazla mensubunun olduğu alt kolları ise Mahzûm (58), Cumah (39), Abdüddâr (28), Ümeyye (27) ve Hâşim'dir (18).

Kureyş kabilesinin, Medine'deki nüfusun da çoğunluğunu (%58) oluşturduğu ve Medine'nin yerel kabileleri Evs ve Hazrec'den (%22) daha fazla mensubunun olduğu tespit edilmiştir.⁸⁸ Kinâne ve Kudâa kabilelerinin de yardımıyla 5. yüzyılın ilk yarısında Mekke yönetimini ele geçiren Kureyşli Kusay b. Kilâb'ın (ö. 480 dolayları), Kureyş'in çeşitli kollarını Mekke'ye yerleştirdiği⁸⁹ dikkate alındığında şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu Kureyş'in oluşturması anlaşılabilir. Medine'de çoğunluğu oluşturmaları ise büyük kısmı Kureyşli olan muhacirlerin Medine'ye göç etmeleri ve Hz. Peygamber'in vefatının ardından Medine merkezli kurulan devletin yönetimini üstlenip nesillerini burada devam ettirmiş olmalarıyla açıklanabilir.⁹⁰

Medine dışında dönemin diğer ilim merkezlerine bakıldığında Şam Bölgesi'nde de en fazla mensubu olan kabilenin Kureyş olduğu (44 kişi), ancak genel olarak râvilerin Ezd (31), Himyer (27), Kinde (27) ve Mezhic (13) gibi Yemen kabilelerinden olup bunlar bir araya getirildiğinde Yemen kabilelerine mensup toplam 160 kişinin olduğu saptanmıştır.⁹¹ Basra'da öne çıkan kabileler Ezd, Temîm ve Bekir b. Vâil olup onların ardından Kureyş gelir ve 80-210 aralığında yaşamış 25 Kureyşli râvi tespit edilmiştir.⁹² Yemen'de ise Ebnâ, Mezhic ve Hemdân kabileleri öne çıkar ve hiçbir Kureyşli râvi yer almaz.⁹³

1.1.5. İtikadi Eğilimleri

Veri tabanındaki 421 râviden sadece 21'inin itikadi eğilimi tespit edilebilmiştir. Bunların firkalara dağılımı şöyledir:

⁸⁸ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 47.

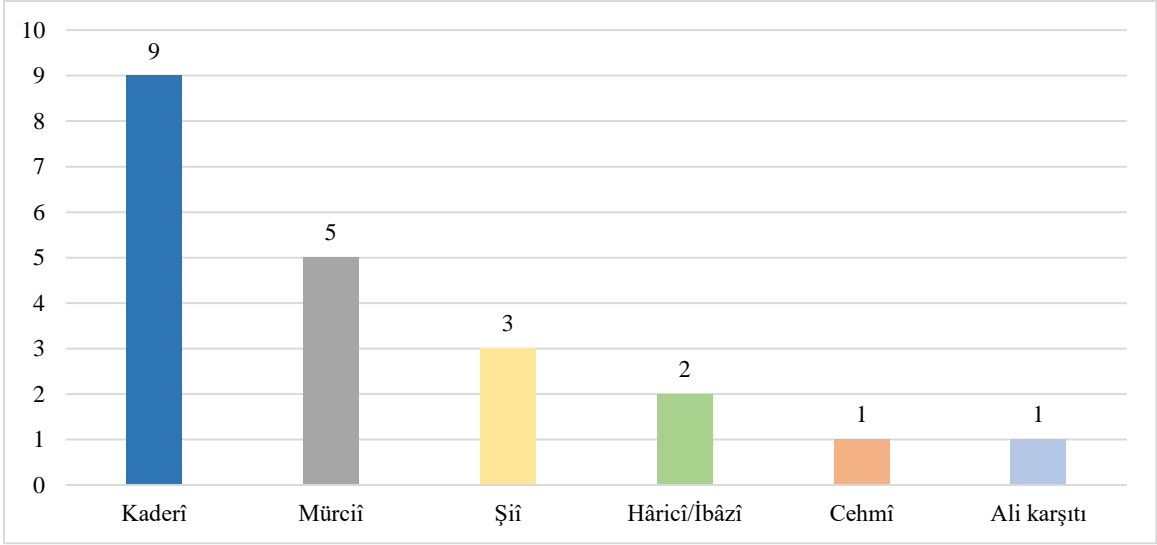
⁸⁹ Nebi Bozkurt – Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Mayıs 2023). Hatta kabileye Kureyş adının verilmesi ile ilgili olarak yapılan bir açıklamada Kureyş kelimesinin “toplanmak, bir araya gelmek; ticaret yapmak” anlamındaki takarruş kökünden geldiği ve Fihri b. Mâlik'in soyunun, Kusay b. Kilâb liderliğinde Mekke ve çevresinde ikamet etmek üzere bir araya toplanmış olması veya ticaret yapması sebebiyle böyle adlandırıldığı kaydedilir. bk. Casim Avcı, “Kureyş (Benî Kureyş)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Mayıs 2023).

⁹⁰ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 47-48.

⁹¹ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, 29-30.

⁹² Ömer Faruk Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 26.

⁹³ Demirci, *Yemen'de Hadis*, 33.

Grafik 9: Ashâbü'l-hadis Dışındaki Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin İtikadi Eğilimleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaderîlikle itham edilen dokuz râvi, Abdullah b. Ebî Necîh, Şibl b. Abbâd, Seyf b. Ebî Süleyman (ö. 155/772), Zekeriyâ b. İshak (ö. 151-60/768-77 arası), İsa b. Meymûn (ö. 151-60/768-77 arası), İbrahim b. Nâfi' (ö. 161-70/778-87 arası), Muhammed b. Müslim et-Tâifî (ö. 177/793-4), Müslim b. Hâlid ez-Zencî (ö. 179-80/795-7) ve İsmail b. Müslim el-Mekkî'dir.⁹⁴ Bu kişilerden Şibl, Seyf, Zekeriyâ ve İbrahim, kaynaklarda İbn Ebî Necîh'in yakın talebeleri (*ashâb*) olarak kaydedilir.⁹⁵

Mekkeli râvilerden Mürciîlikle itham edilenler şu kişilerdir: Abdülkerim b. Ebi'l-Muhârik (ö. 127/744-5), Abdülaziz b. Ebî Ravvâd (ö. 159/776), Saîd b. Sâlim el-Kaddâh (ö. 199/814-5), Abdülmecîd b. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd (ö. 206/821-2) ve Hallâd b. Yahya b. Safvân (ö. 213/828-9).⁹⁶ Şiî olduğu söylenenler, Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile (ö. 100/718-19), Alâ b. Ebi'l-Abbas (ö. 131-40/748-58 arası) ve Ma'rûf b. Harrabûz (ö. 151-

⁹⁴ van Ess ve Öztürk de konuyla ilgili çalışmalarında büyük oranda aynı isimleri tespit ederler. van Ess, Mekke'de sekiz Kaderî saymış, listesinde Muhammed b. Müslim et-Tâifî ile İsmail b. Müslim'e yer vermeyip aslen Basralı olup sonradan Mekke'ye yerleşen ancak hoca-talebe ilişkisi Mekkeli olmadığından kümeye dâhil edilmeyen Abbâd b. Kesîr'i (ö. 141/758-9) zikretmiştir. bk. Josef van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*, çev. John O'Kane vd. (Leiden: Brill, 2016-2020), 2/721-734. Öztürk de Mekke'de sekiz Kaderî isim tespit etmiş, İbrahim b. Nâfi'i gözden kaçırmıştır. bk. Mustafa Öztürk, "Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvileri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 90-91.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/260.

⁹⁶ van Ess, Mekke'de altı Mürciî zikretmiş, yukarıdaki isimlere ilave olarak Mürciî değil Cehmî olduğu tespit edilen Süleym b. Müslim'e de yer vermiştir. bk. van Ess, *Theology and Society*, 2/738-743.

60/768-77 arası) iken⁹⁷ Hâricî/İbâzî olduğu söylenenler, İkrime mevlâ İbn Abbas ile Sadaka b. Yesâr'dır (ö. 132/749-50).⁹⁸ Ancak Sadaka'nın daha sonra bu görüşünden döndüğü anlaşılır. Nitekim İbn Uyeyne'nin, "Sizin Hâricî olduğunuzu iddia ediyorlar" sözüne cevaben "Eskiden onlardan biriydim sonra Allah beni korudu" der.⁹⁹

Cehmî ve Ali karşıtı olduğu söylenen birer kişi olup bunlar sırasıyla Süleym b. Müslim (ö. 191-200/806-16 arası) ve Ebü'l-Abbas Sâib b. Ferrûh'tur (ö. 91-100/709-19 arası). Ehl-i beyt'e buğz edip Ümeyyeoğullarını savunan Sâib b. Ferrûh'un¹⁰⁰ yukarıda zikredilen oğlu Alâ b. Ebi'l-Abbas'ın tam tersine aşırı bir Şîî olması dikkat çekicidir.¹⁰¹

Neticede bid'at fırkaları içerisinde Kaderîlik ve Mürciîliğin Mekke'de daha yaygın olduğu görülür. Siyasi ve itikadi çekişmeler bakımından daha hareketli bir şehir olan Basra'da 46 Kaderî, 12 Şîî, altı Hâricî, beş Osmânî, dört Mürciî;¹⁰² Medine'de 10 Kaderî/Mu'tezilî, altı Müteşeyyi'/Şîî/Râfizî, beş Hâricî/İbâzî, iki Mürciî;¹⁰³ Şam'da 13 Kaderî, dört Hanefî/Mürciî, üç Ali karşıtı ve bir Ali yanlısı;¹⁰⁴ Yemen'de ise iki Kaderî ve iki Şîî tespit edilmiştir.¹⁰⁵ Bu veriler, 2./8. asırdaki neredeyse tüm ilim merkezlerinde başta Kaderîlik olmak üzere Şîilik ve Mürciîliğin diğer bid'at gruplarına göre daha fazla mensubunun olduğunu gösterir.

⁹⁷ van Ess, Mekkelî Şîî râvilerden yalnızca Ma'rûf b. Harrabûz'u zikreder. bk. van Ess, *Theology and Society*, 2/743-744. Topgül konuyla ilgili *Kütüb-i Sitte*'yi esas alan çalışmalarından birinde Ebü't-Tufeyl ve Ma'rûf b. Harrabûz'u kaydetmiş ancak bir *Kütüb-i Sitte* râvisi olmadığından Alâ b. Ebi'l-Abbas'a yer vermemiş, diğerinde ise hicri ilk üç asırda Şîilikle müttehem altı Mekkelî râvi tespit edip bunlardan vefatı 50-200 arasında olanların iki kişi olduğunu belirtmiştir. Sırasıyla bk. Muhammed Enes Topgül, *Hadis Râvilerinde Şîilik Eğilimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 112-114, 131-132; a.mlf., "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîilik İthamları –Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme–", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (2018), 63-64.

⁹⁸ Çalışmasında van Ess, dört Hâricî/İbâzî isim kaydeder. Ancak bunlardan Ali b. el-Husayn b. Ebi'l-Hür (ö. ?) Basralı, Ebü Bekir b. Muhammed el-Adevî (ö. 150/767-8) ise Medinelidir. bk. van Ess, *Theology and Society*, 2/734-738.

⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/46-47.

¹⁰⁰ Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, 1432/2011), 3/219.

¹⁰¹ Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/102.

¹⁰² Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, 33.

¹⁰³ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 49.

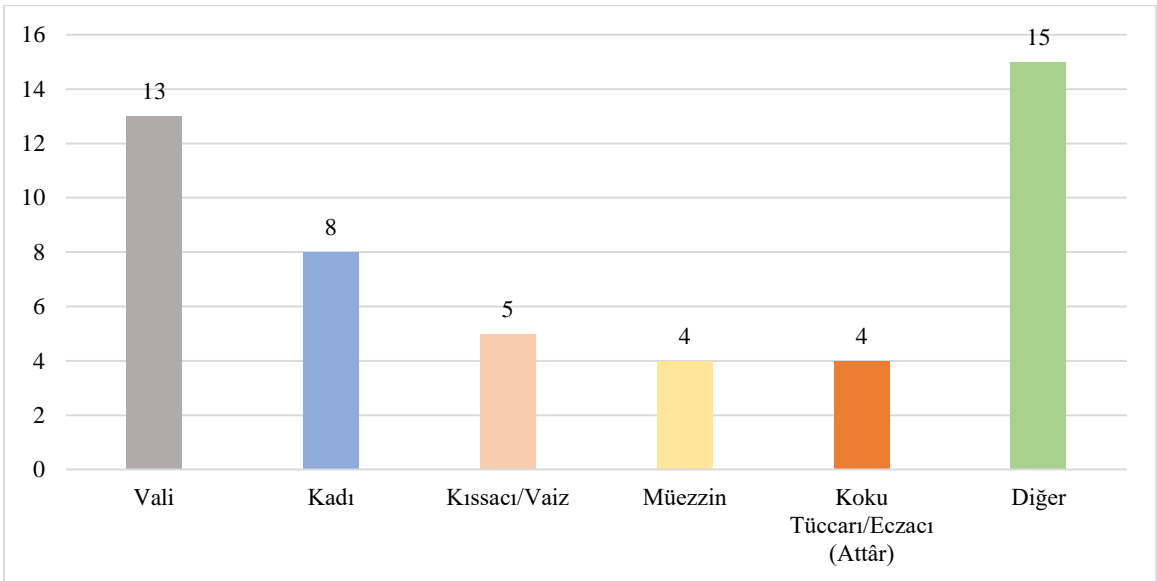
¹⁰⁴ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, 33.

¹⁰⁵ Demirci, *Yemen'de Hadis*, 30.

1.1.6. Meslekleri

Etrafı dağlarla çevrili, Batnimekke (Bekke) adı verilen bir vadi üzerine kurulu olan Mekke, tarıma elverişli olmadığından şehir halkı, Câhiliye devrinden itibaren geçimini ticaretle sağlıyordu. Başlangıçta Mekke'nin yakın çevresini aşmayan bu ticari faaliyetler, Abdümenâf b. Kusay ve devamında oğlu Hâşim b. Abdümenâf'ın girişimleriyle Sâsânîler, Bizanslılar, Himyerîler ve Habeşîler gibi devlet ve kabilelerle ticari ilişkiler kurulması üzerine geniş alanlara yayıldı ve Mekke, uluslararası ticaret merkezlerinden biri hâline geldi.¹⁰⁶

Şehrin bu durumu dikkate alındığında hicri ilk iki asır Mekkeli râvilerin geçimlerini sağlamak için genellikle ticaretle uğraştıkları düşünülebilir. Veri tabanındaki meslekleri tespit edilebilen râviler üzerinden bu düşüncenin doğru olup olmadığı test edilebilir. Râvilerden 49'unun mesleği tespit edilebilmiş olup dört ve üstü atıf alanlar grafiğe yansıtılacaktır:

Grafik 10: Hicri İlk İki Asır Mekkeli Râvilerin Meslekleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Mekkeli râvilerce en çok icra edilen dört mesleğin de resmî görevler olması¹⁰⁷ dikkat çekicidir. Az sayıda kişinin meslek edindiği geçim vasıtalarının da açıklanması, daha

¹⁰⁶ Küçükaşçı, "Mekke".

¹⁰⁷ Bu mesleklerden kıssacılık/vaizlik ve müezzinliğin resmî bir görev olarak yürütülebildiği gibi sivil olarak da yerine getirebildiğine dikkat çekilmelidir. Örneğin kıssacılık/vaizlik 1./7. asırda devlet

genel bir yorum yapmaya imkân tanıyacaktı. Buna göre grafikte “Diğer” başlığında toplanan meslekler ve bunları icra eden râvi sayısı şöyledir: 2’şer öğretmen, ayakkabıcı (*hazzâ*), kâtip, bardak üreticisi (*kaddâh*), kumaş tüccarı (*bezzâz*); 1’er keresteci (*haşşâb*), terzi (*hayyât*), kuyumcu (*sâiğ*), inci tüccarı (*lü’lüf*), boncukçu (*harrâz*). Bunlardan öğretmenlik ve kâtiplik de devlet görevleri olduğundan geçim vasıtası tespit edilebilen 49 râviden 34’ünün, yani %69’unun resmî görevlerde bulunduğu, 15’inin (%31) ise ticaretle uğraştığı anlaşılır. Mekke özelinde ticaret türlerinden en fazla üstlenileni ise koku tüccarlığı/eczacılıktır (*attâr*). Hac ibadetine ev sahipliği yapan Mekke’de bu mesleğin yaygın olması gayet makuldür. Mekkelî râvilerin büyük bölümünün resmî görevlerde bulunmasından hareketle siyasilerle aralarının iyi olduğu yorumuna ulaşılabilirse de bu kişilerin Mekke ilmî birikimini yansıtmayan, halkalarda yer almayan ve çoğunlukla 1-10 arası rivayeti bulunan meçhul kimseler olduklarına dikkat çekilmelidir.

Dönemin diğer ilim merkezlerinden Medine, Şam ve Yemen’de de resmî görevlerdeki râvi sayısı daha fazlayken Basra’da tam tersi bir tablo söz konusudur. Medine’de mesleği tespit edilebilen 127 râviden 36’sının kadı, 32’sinin vali, 16’sının tüccar ve 10’unun kıssacı olduğu;¹⁰⁸ Şam’da 64 râvinin meslek bilgisine ulaşıp bunlardan 25’inin kadı, 14’ünün kâtip, 10’unun vali olduğu;¹⁰⁹ Yemen’de ise geçim vasıtası saptanan 12 râviden altısının kadı, dördünün kıssacı ve ikisinin müezzin olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁰ 2./8. Asrın en önde gelen ilim merkezlerinden Basra’da 146 râvinin mesleği tespit edilmiş olup bunlardan 62’sinin çeşitli ticaret türleriyle ilgilendiği, 20’sinin kadı, 12’sinin muallim ve yine 12’sinin kıssacı olduğu belirtilmiştir.¹¹¹ Diğer dört şehrin aksine Basra’da, râvilerin geçimlerini sağlamak için devlet görevlerinden ziyade ticareti tercih ettikleri görülür.

1.2. Halkalarda Yer Almayan Râviler

2./8. Asır Mekke’sinin ana bilgi akışının gerçekleştiği ana ve tali halkalara geçmeden önce bu çalışma için hazırlanan veri tabanında rivayet sayılarıyla öne çıkan ancak farklı gerekçelerden dolayı halkalarda yer almayan bazı râvilerden bahsedilmelidir. Onlardan bir kısmının İkinci ve Üçüncü Bölüm’de işlenecek halkaların sahipleriyle aralarında

tarafından verilen bir görev olmasına karşın 2./8. asırda sivil olarak da icra edilebilmiştir. Kıssacılık ve vaizliğin tarihî gelişimi için bk. Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, 91-179.

¹⁰⁸ Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 51.

¹⁰⁹ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, 31.

¹¹⁰ Demirci, *Yemen’de Hadis*, 30.

¹¹¹ Maden, *Ehl-i Hadis Halkaları*, 38.

yoğun bir rivayet ilişkisi olmasına rağmen yakın hoca-talebe ilişkilerine dair ricâl verileri olmadığından halkalara girememişlerdir. Bir kısmı ise çeşitli şehirlere yerleşerek Mekke’de elde ettikleri ilmi oralarda yaymaları sebebiyle Mekke hadis halkalarında görünmemişlerdir. Bu râviler “Mekkeli Olanlar” ve “Mekke’ye Nispet Edilenler” şeklinde ikiye ayrılabilir.

1.2.1. Mekkeli Olanlar

İbn Ebî Müleyke ve Ebü’z-Zübeyr el-Mekkî yukarıda zikredilen ilk tür râvilerden, yani kimi halka sahiplerine çok sayıda hadis nakletmekle birlikte ricâl kitaplarında onlarla halka seviyesinde yakınlıkları takip edilemeyen râvilerdendir. Yine de Mekke’nin önemli simalarına etki etmeleri sebebiyle Mekke’ye nispet edilenlerin aksine burada onların kısa biyografilerine de yer verilecektir. Leys b. Sa’d’ın (ö. 175/791) hicri 113 yılındaki haccında Zührî ve Atâ’nın yanı sıra İbn Ebî Müleyke ve Ebü’z-Zübeyr’e de başvurarak hadis alması, onların şehir içerisindeki önemini gösterir.¹¹² Aslen Tâifli olmakla birlikte Mekke’ye sık sık gidip gelen ve bazı halka sahiplerine İbn Ebî Müleyke ve Ebü’z-Zübeyr kadar olmasa da birçok hadis nakleden Amr b. Şuayb’dan da bu bölümde kısaca bahsedilecektir.

1.2.1.1. İbn Ebî Müleyke

Ebû Bekir¹¹³ Abdullah b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke el-Kureşî et-Teymî el-Mekkî,¹¹⁴ dedesi Züheyr b. Abdullah’ın künyesi Ebû Müleyke’ye nispetle İbn Ebî Müleyke ismiyle meşhur olmuştur.¹¹⁵ Çeşitli nakillerden onun hicri 30’lu yıllarda Mekke’de doğduğu

¹¹² Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/166.

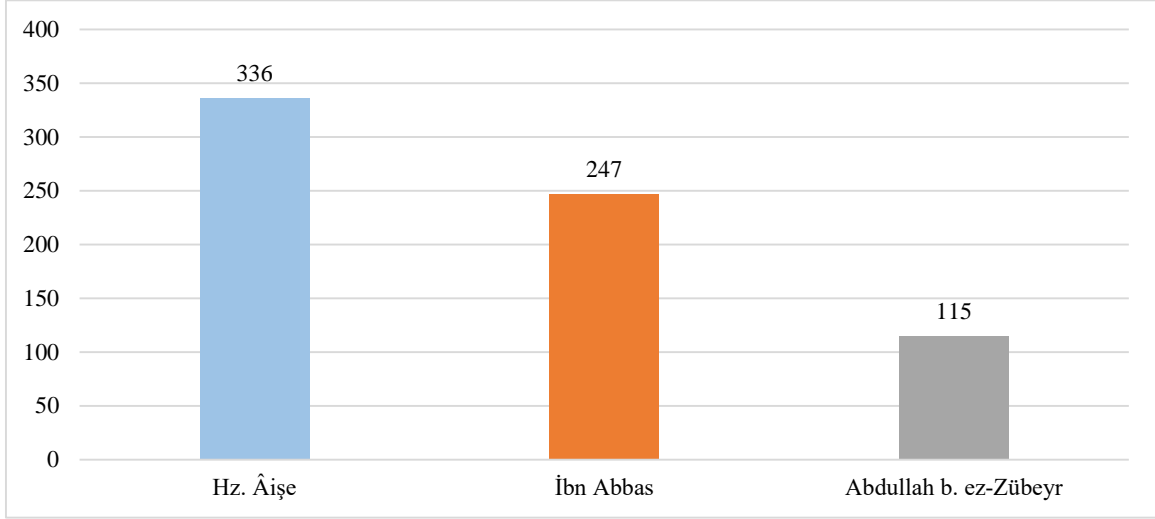
¹¹³ Ebû Muhammed İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru’l-Küttübî’l-İlmiyye [Haydarabad: Dâiretü’l-Me’ârifî’l-Osmâniyye 1371/1952 baskısından ofset], ts), 5/99. Künyesinin Ebû Muhammed olduğu da söylenir. bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 6/171; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü’s-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarabad: Dâiretü’l-Me’ârifî’l-Osmâniyye, 1393/1973), 5/2.

¹¹⁴ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 6/170.

¹¹⁵ Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahman er-Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*, thk. Muhammed Muhibbüddîn Ebû Zeyd (Kahire: Dâru’z-Zehâir, 1437/2016), 272.

anlaşılmaktadır.¹¹⁶ Bir süre Harem'in imamlığını,¹¹⁷ müezzinliğini yapmış¹¹⁸ ayrıca Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692) tarafından Tâif kadılığına atanmıştır.¹¹⁹ Münekkitlerce hadis ilminde güvenilir bulunan İbn Ebî Müleyke,¹²⁰ 117/735 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.¹²¹

80 sahâbî gördüğü kaydedilen İbn Ebî Müleyke'nin,¹²² CHH programı verilerine göre toplam 1446 rivayeti bulunup en çok nakilde bulunduğu kişiler şunlardır.¹²³

Grafik 11: İbn Ebî Müleyke'nin En Çok Nakilde Bulunduğu Râvilerden Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹¹⁶ İbn Uyeyne onun, 26/646-7 yılında doğan Atâ'dan küçük olduğunu belirtir. bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme en-Nesâî, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1424/2004), 1/207. Zehebî ise bir nakilde onun Hz. Ali'nin (hs. 35-40/656-661) halifeliği döneminde veya daha önce doğduğunu, diğer bir nakilde ise 80'li yaşlarında vefat ettiğini ifade eder. bk. Zehebî, *Siyer*, 5/89-90.

¹¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/95-6, 8/33.

¹¹⁸ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 3/262.

¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/33.

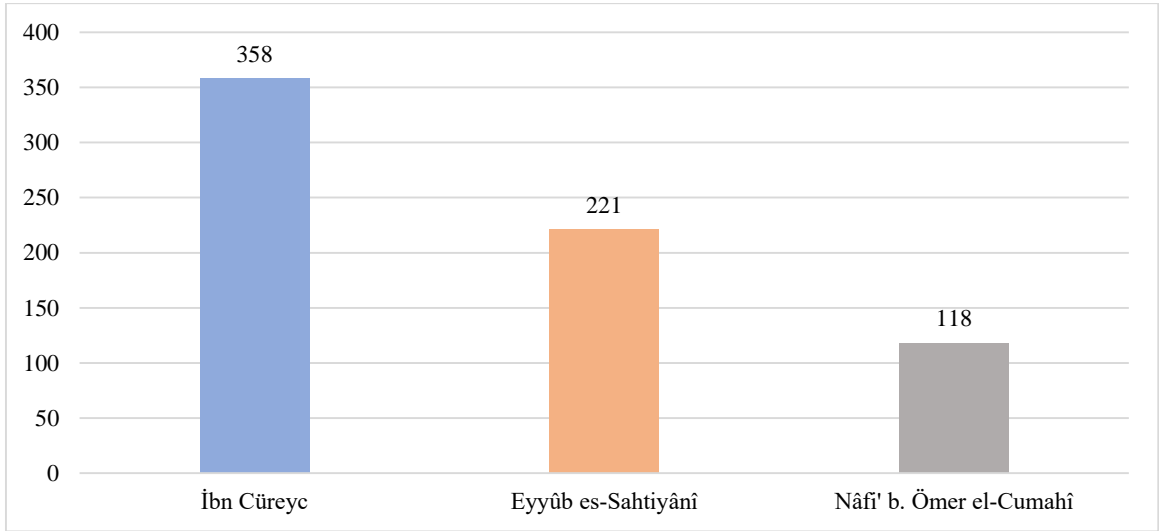
¹²⁰ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/62; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/100.

¹²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/33.

¹²² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Mecdî b. Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 107.

¹²³ Tekrarsız olarak sadece merfû rivayetleri tarayan CK programında İbn Ebî Müleyke'nin toplam nakil sayısı 306 olup çok sayıda hadis naklettiği râviler şunlardır: Hz. Âişe (112 rivayet) ve İbn Abbas (56 rivayet). Onlardan sonrakilerden olan rivayet sayısı bir anlam ifade etmeyecek kadar azdır. Abdullah b. ez-Zübeyr ise burada 12 nakille dördüncü sıradadır. İbn Ebî Müleyke, Abdullah b. ez-Zübeyr'den merfû yanında önemli miktarda mevkûf haber de nakleder. CHH verilerine göre ondan olan 115 rivayetinin 51'i, yani %44'ü mevkûf haberlerden oluşur (Hz. Âişe'de bu oran %17, İbn Abbas'ta ise %34'tür). CK programı, mevkûf rivayetleri taramayıp merfû nakillerdeki mükerrerleri de çıkardığından burada İbn Ebî Müleyke'nin İbnü'z-Zübeyr'dan olan rivayeti oldukça az çıkmıştır.

Kendisinden en fazla hadis naklettiği Hz. Âişe'nin, elbisesi¹²⁴ ve kabir ziyaretleri hakkında bilgiler veren İbn Ebî Müleyke,¹²⁵ onun yanına gidip gelerek ondan birçok hadis işitmiştir.¹²⁶ O, Mekkeli râviler içerisinde Hz. Âişe'den en çok rivayette bulunan kişidir. Bununla birlikte ondan nakilde bulunanlar içerisinde herhangi bir önceliği olmayıp Medine ve Kûfelilerin gerisinde kalmıştır.¹²⁷ İbn Abbas ile Mekke-Medine yolculuğu yapıp¹²⁸ Tâif kadılığı sırasında bilmediği meseleleri ona soran İbn Ebî Müleyke'nin,¹²⁹ onunla ashâbı arasına girecek kadar sıkı bir bağı olmamıştır. Tâif kadılığını yaptığı Abdullah b. ez-Zübeyr ile ilişkisi ise ona dair aktardığı bazı haberlerden ve övgü ifadelerinden ibarettir.¹³⁰ Neticede İbn Ebî Müleyke'nin bilgi birikiminin Hicaz'a dayandığı söylenebilir. Onun öne çıkan talebeleri ise şu râvilerdir:¹³¹

Grafik 12: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Ebî Müleyke'den Nakil Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 10/70.

¹²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/272, 5/23-24.

¹²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/24-25; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsihi*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beyrut: Dâru Hadr, 1414/1994), 4/96; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/192.

¹²⁷ Hz. Âişe'nin bilgi birikimini sonraki nesillere bilhassa yeğenleri Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713) ve Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725 [?]) aktarmıştır. İbn Ebî Müleyke ondan rivayette bulunanlar arasında ancak yedinci sırada gelir.

¹²⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/534.

¹²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/33.

¹³⁰ Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir ed-Dımaşkî, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Muhibüddîn Ebû Saîd el-Amrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001), 28/171, 177.

¹³¹ CK programı da benzer veriler sunar. Burada sıralamadaki bir değişiklik dışında İbn Ebî Müleyke'nin öne çıkan talebeleri aynı isimlerdir: İbn Cüreyc (69 rivayet), Nâfi' b. Ömer (43 rivayet) ve Eyyüb (42 rivayet).

Grafikteki râvilerden İbn Cüreyc ve Nâfi‘ b. Ömer el-Cumahî (ö. 169/785-6) Mekkeli, Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) ise Basralıdır. Ricâl eserlerinde İbn Cüreyc’in İbn Ebî Müleyke’den olan nakillerinin sahih kabul edilmesi,¹³² Eyyûb ve Nâfi‘in ise ondan bazı Mekkeli sahâbîler hakkında haberler aktarması haricinde ilişkilerine dair veriler yoktur.¹³³ Bu sebeple o, halka sahibi İbn Cüreyc’in yakın hocaları arasına girememiştir. Neticede kaynaklarda halkası olduğuna dair açık bir rivayet tespit edilemeyen İbn Ebî Müleyke’nin, halkasının varlığı tasrih edilmiş olsaydı da veri azlığı sebebiyle ona halka vazetmek mümkün olmayacaktı.

1.2.1.2. Amr b. Şuayb

Yukarıda değinildiği gibi Amr b. Şuayb aslında Mekkeli değil Tâiflidir. Ancak o sık sık Mekke’ye gidip gelmiş¹³⁴ ve bazı halka sahiplerine birçok hadis nakletmiştir. İlk tabakât müelliflerinden İbn Sa‘d tarafından Medine,¹³⁵ Halîfe b. Hayyât tarafından ise Tâif kısmında ele alınmasına¹³⁶ rağmen tez için hazırlanan veritabanına da bu sebeple, yani öne çıkan talebeleri içerisinde bazı Mekkeli râvilerin bulunması sebebiyle dâhil edilmiştir. Sahâbî Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın (ö. 65/684) torununun oğlu olan Amr, 118/736 senesinde Tâif’te vefat etmiştir.¹³⁷

Amr b. Şuayb’ın CHH programına göre toplam nakil sayısı 1796 olup en çok hadis naklettiği kişi, 1293 nakille babası Şuayb b. Muhammed’dir (ö. 81-90/700-9 arası). Onun ardından gelen Saîd b. el-Müseyyeb’den (ö. 94/713) sadece 83 hadis nakletmesi,¹³⁸ başlıca bilgi kaynağının babası olduğunu, yani buradaki bilgi aktarımının devirdeki ilmî pratiklere örtüşür bir şekilde aile içi bir bilgi aktarımı olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁹

Bazı münekkitler, bilgi birikiminin tamamına yakını babası Şuayb’dan “an ebîhi an ceddihî” isnâdıyla naklettiği hadislerden oluşan Amr’ın, bu hadisleri Abdullah b.

¹³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/241.

¹³³ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 6/87-88, 95-96, 8/33.

¹³⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/165.

¹³⁵ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 7/412.

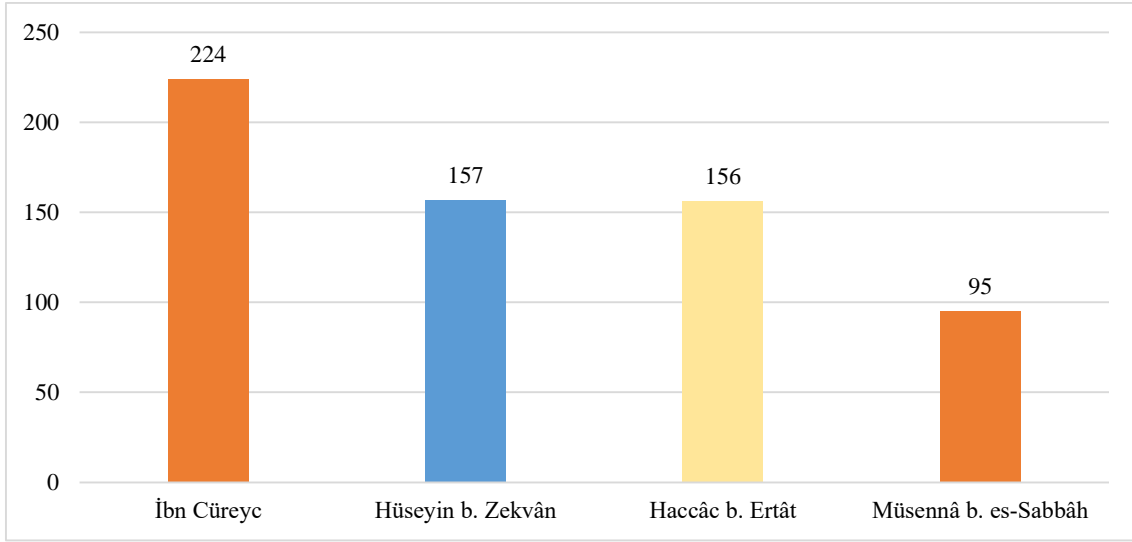
¹³⁶ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât el-Basrî, *Kitâbü’t-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat: Matba‘attü’l-Âni, 1387/1967), 286.

¹³⁷ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât el-Basrî, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 349.

¹³⁸ CK programı da benzer bir tablo sunar. Burada Amr b. Şuayb’ın toplam hadis sayısı 488 olup en çok rivayette bulunduğu kişiler aynıdır: Şuayb b. Muhammed (413 rivayet) ve Saîd b. el-Müseyyeb (27 rivayet).

¹³⁹ Kuzudişli, *Aile Isnâdları*, 90.

Amr'dan gelen sahifeden aldığını belirterek bu senedi, dolayısıyla Amr b. Şuayb'ın neredeyse tüm nakillerini zayıf kabul ederler.¹⁴⁰ Ancak tartışmalı olan bu konuda farklı görüşler de bulunup bunlar, daha önce yapılan çalışmalarda detaylarıyla ele alındığı¹⁴¹ ve bu çalışmanın konusu olmadığı için burada bu meseleye daha fazla girilmeyecektir. Amr b. Şuayb'ın öne çıkan talebeleri ise şu kişilerdir:¹⁴²

Grafik 13: Öne Çıkan Talebelerinin Amr b. Şuayb'dan Nakil Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki râvilerden İbn Cüreyc ve Müsennâ b. es-Sabbâh (ö. 149/766-7) Mekkeli; Hüseyin b. Zekvân (ö. 145/762-3) Basralı; Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) ise Kûfeli'dir. Ricâl kitaplarında Hüseyin, Haccâc ve Müsennâ'nın Amr ile yakın ilişkilerine dair bir bilgi bulunamamıştır. İbn Cüreyc'in ise ondan olan nakilleri sahih kabul edilir¹⁴³ ancak bu veri aralarında yakın hoca-talebe ilişkisi kurmaya yetecek nitelikte değildir. Bu sebeple

¹⁴⁰ Ebû Zekerriyya Yahya b. Maîn el-Bağdâdî, *et-Târih* (Dûrî), thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 4/462-463; Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 104.

¹⁴¹ Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahifetü's-Sâdika'sı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 185-214; Kuzudişli, *Aile İsnâdları*, 90-93, 138-144.

¹⁴² CK programında sıralamada bazı değişiklikler bulunur. Burada Amr'ın öne çıkan talebeleri ve onların Amr'dan nakil sayıları sırasıyla şöyledir: Müsennâ b. es-Sabbâh (77 rivayet), İbn Cüreyc (72 rivayet), Haccâc b. Ertât (56 rivayet), Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790) (51 rivayet), İbn İshak (ö. 151/768) (44 rivayet) ve Hüseyin b. Zekvân (31 rivayet). Müsennâ'nın Amr'dan tekrarsız merfû nakil sayısı diğerlerine göre daha fazla olmasına rağmen diğerlerinin Amr'dan olan rivayetleri kaynaklarda daha çok tekrar ettiği için Müsennâ, CHH'de geriye düşmüştür.

¹⁴³ Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), 104.

kaynaklarda halkası veya ashâbı olduğuna dair bir veri tespit edilemeyen Amr, halka sahibi İbn Cüreyc'in yakın hocaları arasına girememiştir.

1.2.1.3. Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî

Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Mekkî el-Kureşî el-Esedî, sahâbî Hakîm b. Hizâm'ın (ö. 54/674 [?]) mevlâsıdır.¹⁴⁴ Doğum tarihi ve yeri kaynaklarda açıkça zikredilmeyen Ebü'z-Zübeyr'in, vefat ettiğinde 84¹⁴⁵ veya 90 küsur yaşlarında olduğu bilgilerinden hareketle¹⁴⁶ hicri 30-44 yılları arasında dünyaya geldiği söylenebilir. Hayatının büyük bölümünü Mekke'de geçirmekle beraber bir süre Medine'de de ikamet etmiştir.¹⁴⁷ Tedlis yapması¹⁴⁸ ve diğer bazı gerekçelerle kimileri tarafından eleştirilmesine rağmen¹⁴⁹ münekkitlerin çoğu onu güvenilir kabul etmiştir.¹⁵⁰ Ebü'z-Zübeyr, Amr b. Dînâr'ın vefatından önce 126/743-4¹⁵¹ veya 128/745-6 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.¹⁵²

¹⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/583; Mizzî, *Tehzîb*, 26/402.

¹⁴⁵ Ebü Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd. (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 1439/2017), 8/5.

¹⁴⁶ Zehebî, *Târîh*, 3/521.

¹⁴⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 88.

¹⁴⁸ Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Zikru'l-müde'llisîn (Tesmîyetü meşâyihî'n-Nesâî ve Zikru'l-müde'llisîn içinde)*, thk. eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1423/2002), 123. Bu sebeple Yahya b. Saîd el-Kattân ve İbn Hazm, Ebü'z-Zübeyr'in Câbir b. Abdullah'tan "an" sığasıyla naklettiği hadisleri reddedip semâ ile aldığını tasrih ettiği yahut Leys b. Sa'd'ın ondan olan rivayetlerini kabul etmişlerdir. Zira Leys ondan sadece bizzat Câbir'den işittiği hadisleri almıştır. bk. Zehebî, *Mizân*, 4/37; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/62.

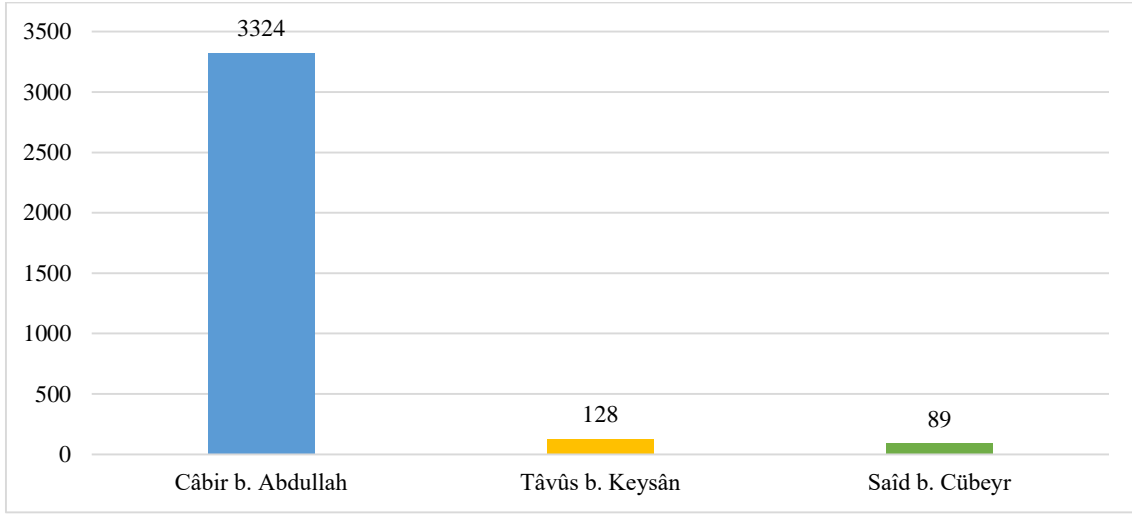
¹⁴⁹ Bilhassa Şu'be'nin ona dair çeşitli eleştirileri bulunur. Onun tartıda hile yaptığını, kendisini kızdıran birine iftira attığını, namazı güzel kılmadığını ve baldırlarını örtmediğini söyleyerek onu eleştirir. bk. Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Duafâi'l-Kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 4/130-131; Zehebî, *Siyer*, 7/223. Sonraki münekkitler, Şu'be'nin saydıklarının Ebü'z-Zübeyr'in cerhini gerektirmeyecek hususlar olduğunu ifade ederler. bk. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/352; Ebü Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 7/291. Şu'be, başkalarının da ondan rivayette bulunmasını engellemeye çalışmış, onun sözünü dinleyerek Ebü'z-Zübeyr'den hadis almayan Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ve Süveyd b. Abdülaziz (ö. 194/809-10) sonrasında buna pişman olmuşlardır. bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/780; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 8/5. 108/726-7 yılında doğan Süveyd, Mekke'ye geldiğinde Ebü'z-Zübeyr'in hâlâ hayatta olduğunu, yanına gitmeye niyetlenince Şu'be'nin, "Onun nasıl namaz kıldığını görmüyor musun?" diyerek kendisini engellediğini anlatır. bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/183, 2/780.

¹⁵⁰ Ebü Zekerriyya Yahya b. Maîn el-Bağdâdî, *et-Târîh (Dârimî)*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980), 197; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel (Abdullah)*, 2/480; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/253.

¹⁵¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/583.

¹⁵² Ebü Süleymân Muhammed b. Abdullah b. er-Rabaî, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleymân el-Hamd (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989), 1/302; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 8/5.

Ebü'z-Zübeyr'in CHH programına göre toplam rivayet sayısı 4092 rivayeti olup en çok hadis naklettiği kişiler şunlardır.¹⁵³

Grafik 14: Ebü'z-Zübeyr'in En Çok Nakilde Bulunduğu Râvilerden Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte görüldüğü üzere Ebü'z-Zübeyr'in en önemli bilgi kaynağı Medineli sahâbî Câbir b. Abdullah'tır. Ebü'z-Zübeyr de Câbir'den rivayette bulunanlar arasında açık ara ilk sıradadır. Onun Tâvûs b. Keysân ve Saïd b. Cübeyr'den olan nakil sayısı Câbir'e göre oldukça az olup ricâl eserlerinde de onlarla sıkı irtibatlarına dair veri bulunmaz. Öte yandan Câbir-Ebü'z-Zübeyr ilişkisi ricâl kitapları üzerinden takip edilebilir. Onun Câbir'den çok sayıda hadis naklettiği¹⁵⁴ ve onun yakın talebesi (*sâhibu Câbir*) olduğu kaydedilir.¹⁵⁵ İçlerinde Câbir ile en sık görüşenin Ebü'z-Zübeyr olduğunu belirten Atâ'nın,¹⁵⁶ şu ifadesi Câbir'in meclislerine düzenli olarak katıldıklarını ve onun hadislerini en iyi bilen Ebü'z-Zübeyr olduğunu gösterir: “Câbir'in yanına giderdik, o

¹⁵³ CK programında ilk iki râvi dışında sıralama değişir. Burada Ebü'z-Zübeyr'in toplam hadis sayısı 921 olup en çok rivayette bulunduğu isimler sırasıyla şunlardır: Câbir b. Abdullah (785 rivayet), Tâvûs b. Keysân (23 rivayet), İbn Abbas (17 rivayet), İbn Ömer (17 rivayet) ve Saïd b. Cübeyr (13 rivayet). Saïd b. Cübeyr'in, Ebü'z-Zübeyr'in nakilde bulunduğu kişiler içerisinde CHH'de üçüncü sıradayken CK'de beşinci sıraya gerilemesinin sebebi, Ebü'z-Zübeyr'in İbn Abbas ve İbn Ömer'den olan tekrarsız merfû nakil sayısının daha çok olup Saïd b. Cübeyr'den olan rivayetlerinin kaynaklarda daha fazla tekrar etmesidir.

¹⁵⁴ Zehebî, *Târîh*, 3/518. Bazı nakillerde onun Câbir'den olan birçok rivayetinin Süleyman b. Kays el-Yeşkürî'nin (ö. 79/698-9) “Câbir b. Abdullah'ın sahifesi” diye bilinen sahifesinden olduğu kaydedilir. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/136. Bu mesele hakkında detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Ece, *Câbir b. Abdullah'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Şîa'nın İddiaları* (İstanbul: Nida Akademi, 2019), 101-104.

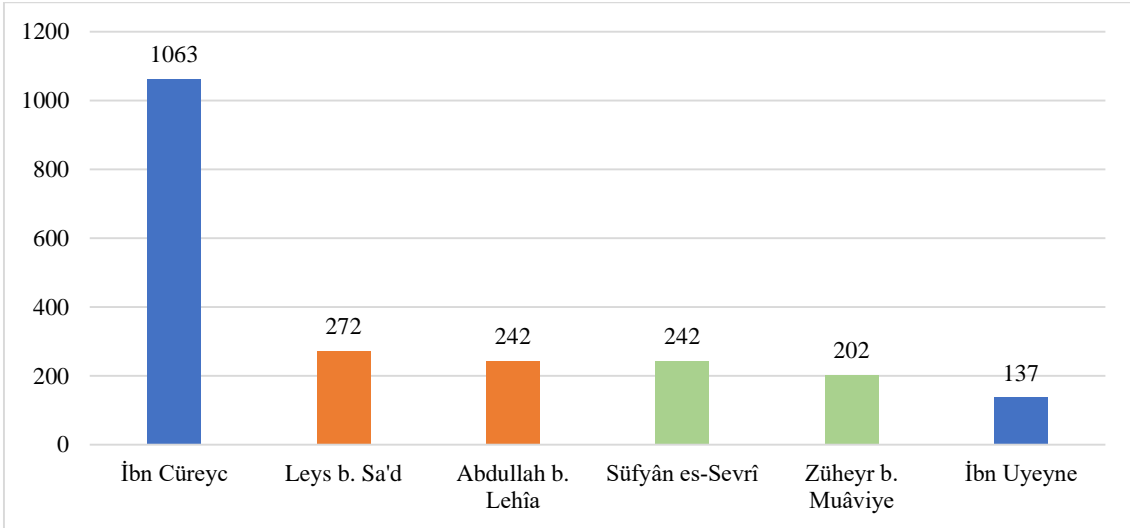
¹⁵⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/235.

¹⁵⁶ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/236.

da bize hadis rivayet ederdi. Yanından ayrılınca ise oturup hadislerini müzakere ederdik. Câbir'in hadislerini en iyi ezberleyenimiz Ebü'z-Zübeyr'di."¹⁵⁷

Ebü'z-Zübeyr, Câbir'den çok sayıda rivayette bulunan diğer râvilerle de karşılaştırılmıştır. Örneğin Yahya b. Maîn Câbir'in rivayetlerinde onu, Ebû Süfyân Talha b. Nâfi'e (ö. 124/741-2) tercih etmiş,¹⁵⁸ Ebü'z-Zübeyr ile Muhammed b. el-Münkedir arasında ise bir tercihte bulunmamıştır.¹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel de Câbir'in rivayetlerinde Ebü'z-Zübeyr'in kendisine Talha b. Nâfi'den daha sevimli geldiğini belirtir.¹⁶⁰ Ayrıca Câbir'in nakillerinde Amr b. Dînâr ile ne zaman ihtilaf etseler hadise ziyade bulunan tarafın Ebü'z-Zübeyr olduğu nakledilmiştir.¹⁶¹

Câbir'in bilgi birikiminin sonraki nesillere aktarılmasında önemli rol oynayan Ebü'z-Zübeyr'in öne çıkan talebeleri şu kişilerdir:¹⁶²

Grafik 15: Öne Çıkan Talebelerinin Ebü'z-Zübeyr'den Nakil Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/42.

¹⁵⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dürî), 3/89. Talha b. Nâfi', Câbir'den nakilde bulunanlar içerisinde 695 rivayetle dördüncü sıradadır.

¹⁵⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), 203. Muhammed b. el-Münkedir, Câbir'den nakilde bulunanlar arasında 758 nakille üçüncü sırada yer alır.

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/51.

¹⁶¹ Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr ed-Dımaşkî, *Târihu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî (Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, ts), 2/510.

¹⁶² CK programında sıralamadaki bazı farklılıklar dışında yine aynı kişiler öne çıkar: İbn Cüreyc (240 rivayet), Abdullah b. Lehîa (192 rivayet), Süfyân es-Sevrî (94 rivayet), Züheyr b. Muâviye (59 rivayet), Leys b. Sa'd (57 rivayet) ve İbn Uyeyne (55 rivayet). Görüldüğü gibi İbn Lehîa'nın Ebü'z-Zübeyr'den tekrarsız merfû nakil sayısı Sevrî, Züheyr ve Leys'e göre çok daha fazladır. Bununla birlikte kaynaklarda İbn Lehîa'nın aksine bilhassa Leys ve Sevrî'nin Ebü'z-Zübeyr nakilleri çok tekrar ettiği için CHH'de Leys onun önüne geçmiş, Sevrî ise onunla aynı sayıda hadis nakletmiştir.

Grafikteki râvilerden İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne Mekkeli; Leys b. Sa‘d ve Abdullah b. Lehîa Mısırlı; Süfyân es-Sevrî ile Züheyr b. Muâviye (ö. 173/789) ise Kûfelidir. Ricâl eserlerinde bu kişilerin Ebü’z-Zübeyr ile irtibatlarına dair bazı veriler olsa da hiçbiri yakın hoca-talebe ilişkisi ifade edecek düzeyde değildir. Örneğin İbn Cüreyc’in ondan birçok hadis naklettiği ve sitayişle bahsettiği,¹⁶³ Leys’in ise onun yanına gidip sadece bizzat Câbir’den işittiği hadisleri aldığı kaydedilir.¹⁶⁴ Yahya b. Maîn’e, İbn Lehîa’nın Ebü’z-Zübeyr’den rivayetlerinin durumu sorulunca İbn Lehîa’nın zayıf olduğunu belirtmekle yetinir.¹⁶⁵ Sevrî ve Züheyr b. Muâviye’nin, ondan rivayette bulduklarının zikredilmesi¹⁶⁶ dışında ilişkilerine dair başka bir bilgi tespit edilememiştir. Ebü’z-Zübeyr-İbn Uyeyne irtibatı ise kaynaklarda daha fazla yer bulur. İlgili kısımda görüleceği üzere nakil sayısı bakımından İbn Uyeyne’nin öne çıkan hocaları arasında yer alamayan Ebü’z-Zübeyr’in, saç-sakalını boyamadığı¹⁶⁷ ve Câbir’in rivayetlerinde Amr b. Dînâr ile ihtilaf ettiklerinde ziyade lafızlarla aktaranın o olduğu bilgisi İbn Uyeyne tarafından verilir.¹⁶⁸ İbn Uyeyne, bu iki hocasını karşılaştırarak kendisine hem Amr’ın hem de Ebü’z-Zübeyr’in hadis naklettiğini ve Amr’ın ondan daha güvenilir bir râvi olduğunu ifade eder.¹⁶⁹

İbn Uyeyne’nin, Amr’ı bulamadıklarında Ebü’z-Zübeyr’in yanına gittiklerini söylemesi,¹⁷⁰ aslında onun durumunu açıklığa kavuşturur: Ebü’z-Zübeyr, çağdaşı Amr b. Dînâr’ın gölgesinde kalmış ve ilim taliplerinin ikinci seçeneği konumuna düşmüştür. Nitekim dönemin önde gelen simaları İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne de ileride detaylıca inceleneceği üzere Amr ile uzun süre birlikte olup yakın öğrencileri arasına girmişlerken Ebü’z-Zübeyr ile böyle bir ilişkileri olmamıştır. Kaynaklarda halkası ya da yakın talebeleri (*ashâb*) olduğuna dair bir bilgi bulunmayan Ebü’z-Zübeyr, böylece İbn Cüreyc’in de İbn Uyeyne’nin de yakın hocaları içerisine girememiştir.

¹⁶³ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, 8/75; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/62.

¹⁶⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/288.

¹⁶⁵ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, 5/147.

¹⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/291.

¹⁶⁷ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 8/42.

¹⁶⁸ Ebü Zür‘a, *Târîh*, 2/510.

¹⁶⁹ Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdurrahman Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdürrahim Saîd (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1421/2001), 2/572.

¹⁷⁰ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/61.

1.2.2. Mekke'ye Nispet Edilenler

Saîd b. Cübeyr ve İkrime mevlâ İbn Abbas yukarıda zikredilen ikinci kısım râvilerden, yani bilgi kaynakları açısından Mekke ile bağları olmakla birlikte başka şehirlere yerleşerek edindikleri ilmi oralarda yaymaları sebebiyle Mekke hadis halkalarında yer almayan râvilerdendir. Onların böyle bir başlık altında zikredilmesinin sebebi, kimi müelliflerin onları Mekkeliler içerisinde saymasıdır.¹⁷¹ Ancak öne çıkan öğrencilerinin neredeyse tamamının Irak Bölgesi'nden olması, onların 2./8. Yüzyıl Mekke'sinin ilmî hayatına herhangi bir katkılarının olmadığını gösterir. Nitekim Zehebî de tâbiûn döneminde Mekke'de Atâ ile birlikte Mücâhid, Tâvûs ve İbn Ebî Müleyke gibi isimlerin varlığından bahsederken burada Saîd b. Cübeyr ve İkrime'yi zikretmez.¹⁷²

1.2.2.1. Saîd b. Cübeyr

45/665 yılında Mekke'de doğan ve çocukluk yıllarını burada geçiren Saîd b. Cübeyr'in,¹⁷³ CHH programına göre toplam 5142 nakli bulunup en çok rivayette bulunduğu kişiler İbn Abbas (3463 rivayet) ve İbn Ömer'dir (392 rivayet).¹⁷⁴ Saîd'in onların ardından gelenlerden nakil sayısı ise oldukça az olup bir anlam ifade edecek düzeyde değildir. O, birçok âlim tarafından İbn Abbas'ın yakın talebeleri (*ashâb*) arasında zikredilmiş¹⁷⁵ ve onlarla kıyaslanmıştır. Nitekim Sevrî, İbn Abbas ashâbı arasından onu tercih ederken¹⁷⁶ Yahya b. Maîn, kendisine yöneltilen "İkrime mi Saîd b. Cübeyr mi?", "Saîd b. Cübeyr mi Tâvûs mu?" soruları karşısında bir tercihte bulunmaz.¹⁷⁷ Ali b. el-Medîni ise İbn Abbas ashâbı içerisinde en âlim ve sağlam (*esbet*) olanının Saîd b. Cübeyr olduğu görüşündedir.¹⁷⁸ İbn Abbas'm, kendisine soru soran Kûfelilere "İçinizde İbn Ümmü Dehmâ [Saîd b. Cübeyr] varken bana mı soruyorsunuz?" diye cevap vermesi,¹⁷⁹ Saîd'in

¹⁷¹ Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, 280; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 106-107. İbn Sa'd eserinde Saîd b. Cübeyr'e Kûfeliler, İkrime'ye ise Medineliler kısmında yer verir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/282-288, 8/374-386.

¹⁷² Zehebî, *Siyer*, 5/88.

¹⁷³ Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Mayıs 2023).

¹⁷⁴ Benzer veriler sunan CK programında Saîd b. Cübeyr'in toplam rivayet sayısı 782 olup en çok nakilde bulunduğu kişiler aynıdır: İbn Abbas (611 rivayet), İbn Ömer (58 rivayet).

¹⁷⁵ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44, 47; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/226, 294; Nesâî, *Tesmiye*, 112-115.

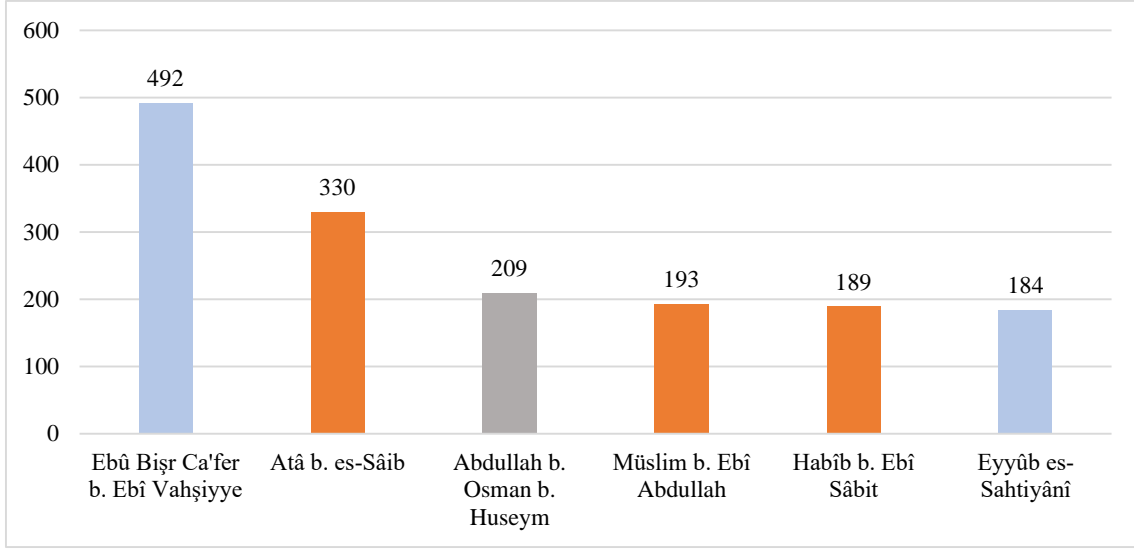
¹⁷⁶ İbn Halfûn, *el-Mu'lim bi-şüyûhi'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Sa'd (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, ts), 466.

¹⁷⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 117.

¹⁷⁸ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44.

¹⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/375.

henüz İbn Abbas hayattayken, yani 20’li yaşlarında Kûfe’ye yerleştiğini gösterir. Nitekim başka nakillerde de onun Kûfe mescidinde İbn Abbas’ın hadislerini müzakere ettiğinden ve orada insanlara fetva verdiğinden bahsedilir.¹⁸⁰ O, hac ve umre için sık sık Mekke’ye gelmekle beraber¹⁸¹ bilgi birikimini Irak Bölgesi’nde yaymıştır. Nitekim onun öne çıkan talebeleri bu bilgiyi doğrular:¹⁸²

Grafik 16: Öne Çıkan Talebelerinin Saïd b. Cübeyr’den Nakil Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki râvilerden Ebû Bişr Ca'fer b. Ebî Vahşiyye (ö. 123/740-1) ve Eyyûb es-Sahtiyânî Basralı; Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753), Müslim b. Ebî Abdullah (ö. ?) ve Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/736-7) Kûfeli; Abdullah b. Osman b. Huseym (ö. 132/749-50) ise Mekkelidir. Genç yaşlarda Kûfe’ye yerleşen Saïd b. Cübeyr, grafikten de anlaşıldığı üzere İbn Abbas’tan elde ettiği birikimi daha çok o bölgedeki öğrencilerin istifadesine sunmuş, bu sebeple Mekke hadis halkalarında yer almamıştır.

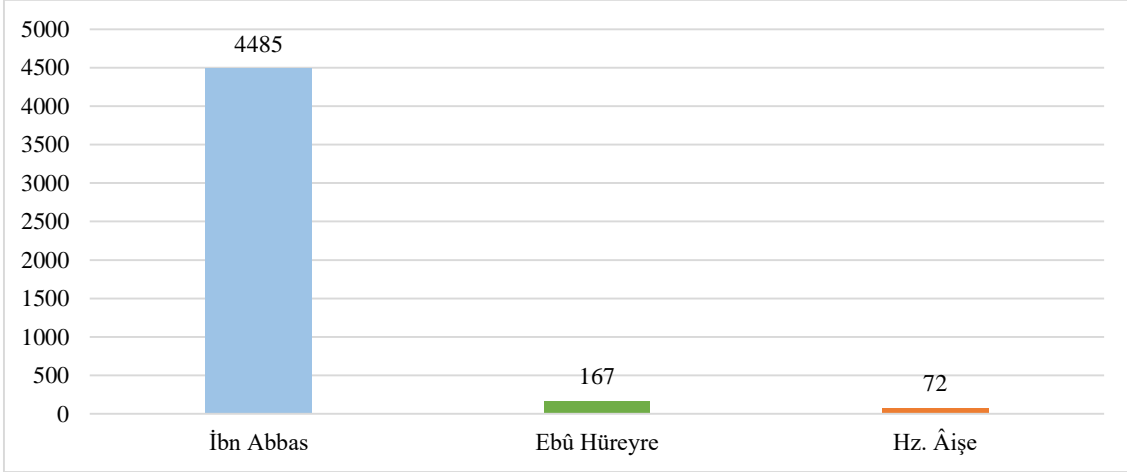
¹⁸⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/713, 2/16.

¹⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 4/325.

¹⁸² CK programında ilk iki isim yerini korumakla birlikte sonrasında bazı farklı isimler ortaya çıkar: Ca'fer b. Ebî Vahşiyye (71 rivayet), Atâ b. es-Sâib (68 rivayet), Ca'fer b. Ebî'l-Mugîre el-Kummî (ö. 121-30/739-48 arası) (53 rivayet), Habîb b. Ebî Sâbit (53 rivayet), Ebû İshak es-Sebî (ö. 127/745) (39 rivayet), Hakem b. Uteybe (ö. 113-5/731-3 arası) (37 rivayet) ve Eyyûb es-Sahtiyânî (31 rivayet). Bu râvilerden Ebû İshak ve Hakem de Kûfelidir. Dolayısıyla CK’de Kûfeliler, Saïd’in öne çıkan talebeleri içerisinde daha fazla yer tutar.

1.2.2.2. İkrime Mevlâ İbn Abbas

Berberî asıllı olup¹⁸³ 25/645-6 yılında dünyaya gelen İkrime'yi,¹⁸⁴ İbn Abbas Basra valisi iken kendisine Husayn b. Ebî'l-Hür el-Anberî (ö. 90/708-9) hediye etmiştir. İbn Abbas'ın Basra valiliğinin 39/659 yılında başlayıp¹⁸⁵ bir yıl kadar sürdüğü dikkate alındığında¹⁸⁶ İkrime'nin 14-15 yaşlarından itibaren onun yanında bulunduğu anlaşılır. İkrime'nin CHH programına göre toplam 5775 rivayeti olup en çok hadis naklettiği kişiler şunlardır:¹⁸⁷

Grafik 17: İkrime'nin En Çok Nakilde Bulunduğu Râvilerden Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Neredeyse tüm bilgi birikimi mevlâsı İbn Abbas'a dayanan İkrime, ondan en fazla hadis nakleden kişi olup münekkitlerce onun yakın talebeleri (*ashâb*) içerisinde sayılır¹⁸⁸ ve diğerleriyle karşılaştırılır. Örneğin Yahya b. Maîn'e, İbn Abbas'ın rivayetlerinde İkrime ile Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den ve İkrime ile Saîd b. Cübeyr'den hangisini tercih ettiği sorulmuş ancak o, bir tercihte bulunmamıştır.¹⁸⁹ Kendi ifadesiyle 40 yıl süren tahsil hayatı¹⁹⁰ boyunca çoğunlukla Mekke'de bulunduğu anlaşılan İkrime, muhtemelen azat

¹⁸³ Zehebî, *Siyer*, 5/12.

¹⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/288.

¹⁸⁵ İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Mayıs 2023).

¹⁸⁶ İzzeddin İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvaz – Adil Ahmed Abdülmecûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, 1415/1994), 3/293.

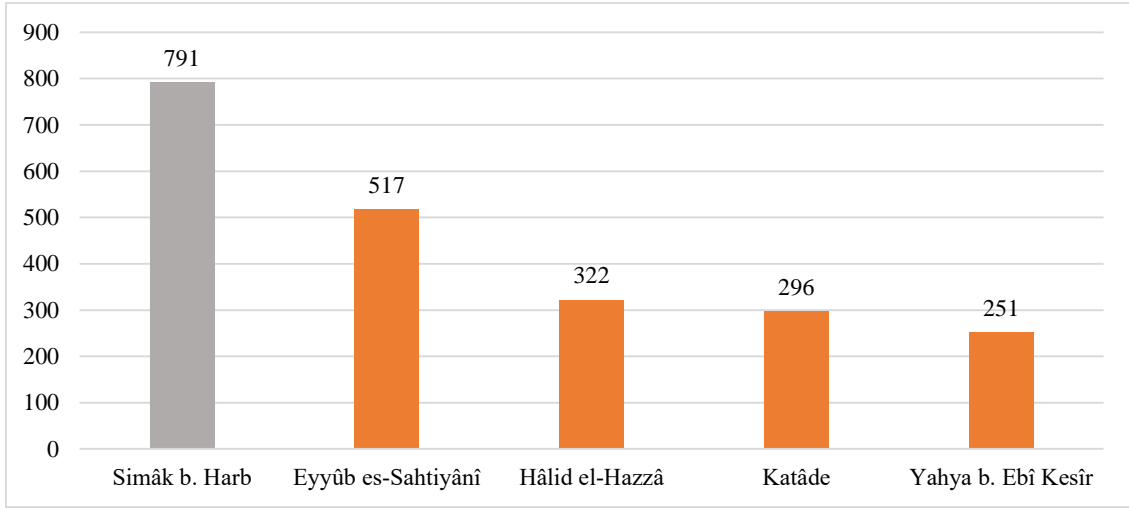
¹⁸⁷ Yakın veriler sunan CK programında İkrime'nin toplam 1227 nakli olup çok sayıda hadis naklettiği isimler ayındır: İbn Abbas (1036 rivayet), Ebû Hüreyre (47 rivayet) ve Hz. Âişe (33 rivayet).

¹⁸⁸ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44, 47; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/226, 294.

¹⁸⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), 117.

¹⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/14.

edildikten sonra Basra, Horasan, Semerkant,¹⁹¹ Yemen, Mısır ve Merv¹⁹² gibi birçok şehir ve bölgeye yolculuk yapmış, ilmini ise bilhassa Irak Bölgesi'nde yaymıştır. Bu sebeple onun, bilgi kaynağı bakımından Mekke ile sıkı irtibatı olsa da birikimini aktardığı öne çıkan öğrencileri arasında Mekkelilere rastlanmaz. Nitekim onun öne çıkan talebeleri şu isimlerdir:¹⁹³

Grafik 18: Öne Çıkan Talebelerinin İkrime'den Nakil Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İkrime'den en çok hadis nakleden Kûfeli Simâk b. Harb (ö. 123/741) dışında grafikteki râvilerin hepsi Basralıdır. Basralıların İkrime'nin nakillerine olan rağbeti ricâl eserleri üzerinden de takip edilebilir. Nitekim Eyyûb, İkrime Basra'ya geldiğinde etrafında büyük bir kalabalık oluştuğunu bu sebeple kendisinin bir evin çatısına tırmandığını anlatır.¹⁹⁴ Sonuç olarak İbn Abbas'tan edindiği bilgi birikimini Irak Bölgesi'nde yayması ve öne çıkan talebeleri içerisinde hiçbir Mekkelinin bulunmaması sebebiyle İkrime, Mekke hadis halkalarında yer alamamıştır.

¹⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/284, 286.

¹⁹² Zehebî, *Siyer*, 5/15.

¹⁹³ CK programında bazı sıralama değişiklikleri bulunur. Burada İkrime'den en fazla hadis nakleden öğrencileri sırasıyla şu kişilerdir: Simâk b. Harb (125 rivayet), Eyyûb (107 rivayet), Hakem b. Ebân el-Adenî (94 rivayet), Davud b. el-Husayn el-Medenî (74 rivayet), Katâde (69 rivayet) ve Hâlid el-Hazzâ (65 rivayet). CHH'de beşinci sırada yer alan Yahya b. Ebî Kesîr ise burada 49 nakille onuncu sıradadır. Onun İkrime'den olan nakilleri Hakem ve Davud'unakilere göre kaynaklarda daha çok tekrar ettiğinden CHH'de onların önünde yer almıştır.

¹⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/285.

1.3. Haccın Fonksiyonu ve Kısa Süreli Halkalar

Daha önce de belirtildiği gibi Mekke’yi ilmî açıdan öne çıkaran en önemli hususlardan biri, hac ibadeti vesilesiyle âlimlerin buluşmasına imkân veren bir yer olmasıdır. Bu özelliği sebebiyle diğer şehirlerin aksine Mekke yıl içerisinde belirli bir zaman aralığında da olsa tüm zamanlar için bir ilim merkezi olmaya devam etmiştir.¹⁹⁵

Bu başlıkta “Hac İbadetinin Hadis Rivayetine Etkisi” ve “Hac Mevsimlerinde Mekke’de Kurulan İlim Halkaları” gibi müstakil olarak çalışılabilecek konular hakkında râviler arası ilişkiler tespit edilirken karşılaşılan nakiller üzerinden genel bir anlatı yapılacaktır. Öncelikle haccın ulemayı birleştirici fonksiyonuna değinilecek, ardından hac mevsimlerinde kurulan ilim halkalarından bahsedilecektir.

Hac mevsimleri çeşitli şehir ve bölgelerdeki âlimlerin birbirleriyle görüşmeleri için önemli bir fırsattı. Âlimler de bu karşılaşmaları hacca gitmek için bir teşvik unsuru olarak görüyorlardı. Örneğin Eyyûb es-Sahtiyânî’nin “Hac dışında başka bir yerde karşılaşmamın mümkün olmadığı kardeşlerimle hac mevsiminde karşılaşmak hac ibadetine ve hacca gitmeye olan iştihakımı artırıyor” sözü¹⁹⁶ bu durumu açıkça ortaya koyar. Medine’de ikamet eden Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?]) da “Amr b. Dînâr ile karşılaşacak olmam hacca gitmeye olan isteğimi artırıyor”¹⁹⁷ diyerek Amr ile görüşecek olmasının hacca gitmesi için bir teşvik unsuru olduğunu ifade eder.

Hac mevsimlerinde Mekke’de oluşan bu ilmî ortam hadis talebeleri için de oldukça mühimdi. Muhtelif birçok bölgeden âlimin tek bir noktada toplanması onları her biriyle görüşmek için yapacakları uzun, yorucu ve maliyetli ilim yolculuklarından kurtarıyordu. Bu sebeple onlar bu vakti en verimli şekilde değerlendirmek adına Mekke’ye hac mevsiminden aylar öncesinden geliyorlardı. Bunun bir örneği İbn Uyeyne’nin öğrencisi Muhammed b. Ebî Ömer’in (ö. 243/858) aktardığı şu haberde görülebilir: “İkindi namazından sonra bir adam İbn Uyeyne’nin yanına gelip şöyle dedi: ‘Ben falanca yerden geldim ve ailemin nafakasını temin ettim. Hac mevsimine kadar burada kalmayı düşünüyorum, ne dersin?...’” İbn Ebî Ömer burada araya girerek bu diyalogun Recep

¹⁹⁵ Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 82.

¹⁹⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/18.

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/303.

ayında yaşandığını belirtir.¹⁹⁸ Yani söz konusu râvi hac mevsiminden 3-4 ay kadar önce Mekke'ye gelmiş ve programını yılın yaklaşık yarısını burada geçirecek şekilde planlamıştır. O böylece hem Mekkeli âlimlerden hem de hac aylarında Mekke'ye gelecek başka şehirlere mensup ulemeden yararlanmayı hedeflemiş olmalıdır.

Kaynaklarda râvilerin hac vesilesiyle farklı bölgelere mensup âlimlerle görüşüp onlardan faydalandıklarına dair birçok nakil bulunur. Burada örnek olması açısından bunlardan bir kısmına değinilecektir. Muhammed b. Ubeyd b. Ebî Salih (ö. ?), Adî b. Adî (ö. 120/738) ile birlikte haccettiğini ve onun kendisini Hz. Âişe'den işittiği hadisleri sorması için Safiyye bint Şeybe b. Osman'a gönderdiğini ifade eder.¹⁹⁹ Cezîreli bir râvi olan Adî b. Adî, Safiyye'nin muhtemel vefat tarihi 81-90/700-9 arasından önce haccetmiş ve bu vesileyle Safiyye'deki Hz. Âişe birikimini elde etmeye çalışmıştır.

Abdürrezzâk'ın babası Hemmâm'ın (ö. 151-60/768-77 arası) anlattığına göre fakihlerin çoğunun haccettiği 100/718-9 senesinde Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) de haccetmiş ve içlerinde Atâ b. Ebî Rebâh ve Hasan el-Basrî'nin de bulunduğu bir grup kader konusundaki görüşlerini öğrenmek için onun yanına gelmiştir.²⁰⁰ Ümey b. Rebîa es-Sayrafî (ö. 141-50/758-67 arası) ile Basralı Şemle b. Hezzâl (ö. ?) de aynı yıl haccetmiş, Ümey Atâ, Hasan ve Tâvûs ile,²⁰¹ Şemle ise Tâvûs ile görüştüğünü belirtmiştir.²⁰² Bu nakillerden 100/719 yılındaki hac mevsiminde Yemen'den Tâvûs ve Vehb'in, Basra'dan Hasan'ın ve Kûfe'den Ümey b. Rebîa'nın Mekke'de Atâ ile bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen aynı hac mevsiminde Hasan, Mücâhid ve Amr b. Şuayb ile de görüşmüştür.²⁰³

Cezîreli Yunus b. Ebî Şebîb (ö. ?) hac ibadeti vesilesiyle Mekke'de Tâvûs ile bir araya gelip ondan istifade etmiştir.²⁰⁴ Mısırlı Leys b. Sa'd 113/731 yılında haccetmiş ve o yıl Mekke'de Zührî, İbn Ebî Müleyke, Atâ, Ebü'z-Zübeyr, Nâfi' mevlâ İbn Ömer, İmrân b. Ebî Enes (ö. 117/735) ve daha birçok hocadan hadis dinlemiştir.²⁰⁵ Vâsıtlı Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799) de Zührî, Amr b. Dînâr ve Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî'den Mekke'de bir

¹⁹⁸ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/308.

¹⁹⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/489.

²⁰⁰ İbn Asâkir, *Târih*, 63/385.

²⁰¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2/411.

²⁰² İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/307.

²⁰³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/245.

²⁰⁴ İbn Asâkir, *Târih*, 74/278.

²⁰⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/443.

hac mevsiminde hadis işitmiştir.²⁰⁶ Bu rivayetlerden de farklı şehirlerden râvilerin haccın birleştirici fonksiyonu sayesinde Mekke’de birbirleriyle görüştükleri anlaşılır.

Hac menâsiki konusundaki yetkinliğiyle meşhur olan Atâ’nın²⁰⁷ halkası hac mevsimlerinde daha da kalabalık hâle geliyordu. Nitekim hac mevsimlerinde insanların Atâ’nın etrafında toplandıkları ve onlar için Atâ’ya Şam’daki Mekhûl halkasının halefi olan Süleyman b. Musa’nın (ö. 119/737)²⁰⁸ sorular yönelttiği nakledilmiştir.²⁰⁹ Yine Rakkalı Ebü’l-Melîh Hasan b. Ömer (ö. 181/797-8) hac için geldiği Mekke’de bir meseleyi sormak üzere Atâ’nın meclisine gitmiş,²¹⁰ Aslen Hemedânî olan Hâlid b. Kesîr (ö. 131-140/748-58 arası) de bir hac mevsiminde Atâ’dan hadis işitmiştir.²¹¹

İnsanların bazı Mekkeli âlimlerle görüşüp onlardan istifade etmek için haccettiği de oluyordu. Örneğin âli isnâdlar bakımından önemli bir kaynak olan İbn Uyeyne²¹² için hacc edildiğine dair kaynaklarda çok sayıda nakil bulunur. Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) bu hususa “İbn Uyeyne hayatta olduğu sürece hadis ashâbı haccetmeye devam edecektir” sözüyle²¹³ dikkat çeker. Bir rivayete göre İbn Uyeyne bunalıp dersi sonlandırmaya niyetlenince meclistekilerden biri ayağa kalkarak “Ebû Muhammed! İnsanlar senin için buraya geliyor. İnsanlar hacca yalnızca seninle görüşebilmek için geliyor” diyerek onu derse devam etmesi için ikna etmeye çalışır.²¹⁴ Yine çeşitli müellifler de onunla görüşebilmenin ilim ehlinin haccetmesi için yegâne sebep hâline geldiğini²¹⁵ ve hac mevsimlerinde halkasında izdiham yaşandığını belirtirler.²¹⁶

Hac mevsimleri âlimlerle buluşup onlardan ilim öğrenmek dışında siyasilerle görüşmek için de uygun bir zamandı. Mesela Atâ, etrafında her bölgeden eşrafın bulunduğu Halife Abdümelik b. Mervân ile Mekke’de bir hac mevsiminde görüşmüş ve Müslümanların

²⁰⁶ Ebû Abdulah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülhâdî ed-Dımaşkî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1417/1996), 1/366.

²⁰⁷ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 9/257; Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/701-702.

²⁰⁸ Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*, 54.

²⁰⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 9/460.

²¹⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/30.

²¹¹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 3/592.

²¹² Tuğçe Günaydın, *Hadîs Rivayetinde Âli Isnadlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 147-150.

²¹³ Ebû Zûr’a Ubeydullah b. Abdülkerim er-Râzî, *Suâlât* (Berzeî), thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr, 1430/2009), 485.

²¹⁴ Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü’l-Me’ârif, 1403/1983), 1/210.

²¹⁵ İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, 1/385; Zehebî, *Siyer*, 8/457.

²¹⁶ Zehebî, *Târih*, 4/1110.

sıkıntılarını dile getirerek ona nasihatlerde bulunmuştur.²¹⁷ Tâvûs da isteyerek olmasa da hac esnasında Halife Süleyman b. Abdülmelik'in (hs. 96-9/715-7) hac menâsikine dair soru soracağı bir fakihin getirilmesini emretmesi üzerine görevliler tarafından onun huzuruna çıkarılmıştır.²¹⁸

İbn Cüreyc ile İbn Uyeyne'nin hac mevsiminden önce hacca gelen hocaları birbirlerine haber vermek üzere sözleşmeleri,²¹⁹ ilim talebelerinin hac mevsimlerini ne kadar önemsediklerini ve iyi değerlendirmek adına birtakım ön hazırlıklar yaptıklarını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Kaynaklarda hac mevsimlerinde kurulan halkalara dair çeşitli haberler bulunur. Bunlardan en derli toplusu Râmehürmüzî'nin eserinde yer verdiği şu rivayettir:

“Abdülmelik b. Mervân Mescid-i Harâm'a girip ilim ve zikir halkalarını görünce sevindi ve bir halkaya işaret ederek 'Bu kimin halkası?' diye sordu, 'Atâ'nın' denildi. Mescidin başka bir yerine bakarak 'Şu kimin halkası?' diye sordu, 'Saîd b. Cübeyr'in' denildi. Başka bir köşede farklı bir halka görüp 'Şu kimin halkası?' diye sordu, 'Meymûn b. Mihrân'ın [ö. 117/735]' cevabı verildi. Bir başka halka fark edip 'Şu kimin halkası?' diye sordu, 'Mekhûl'ün' denildi. Yine ayrı bir halka görüp 'Şu kimin halkası?' diye sordu, 'Mücâhid'in' yanıtı verildi...’’²²⁰

Her ne kadar rivayette mezkûr olayın bir hac mevsiminde yaşandığı tasrih edilmemişse de Abdülmelik b. Mervân'ın maiyetiyle birlikte Mescid-i Harâm'a gelmesi ve Mekkeli olmayan ve burada ikamet etmeyen Saîd b. Cübeyr, Meymûn b. Mihrân ve Mekhûl'ün halkasından bahsedilmesi, olayın Abdülmelik'in halife olduğu 65-86/685-705 yılları arasında bir hac mevsiminde meydana geldiğini ve söz konusu isimlerin halkalarının hac mevsiminde kurulan kısa süreli halkalar olduğunu gösterir. Nitekim bir başka nakilde üstteki rivayette adı geçen kişilerden Mekhûl'ün insanların sorularına fetvalar verdiği halkasının hac mevsiminde kurulduğu açıkça zikredilir.²²¹

Zührî de hac mevsiminde Mescid-i Harâm'da halkası olan âlimlerdendir. Nitekim İbn Uyeyne onunla 123/741 yılında hacca geldiğinde mücâleset ettiğini,²²² onun Mescid-i

²¹⁷ İbn Asâkir, *Târîh*, 40/385-386.

²¹⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/15.

²¹⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/144.

²²⁰ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 239.

²²¹ Zehebî, *Târîh*, 3/322.

²²² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/108.

Harâm'daki halkasında şiiirle delil getirdiğini duyduğunu belirtir.²²³ Yine Cüzçânî'nin (ö. 259/873), "Mâlik ve İbn Uyeyne Zührî'den, o 123 yılında hacca geldiğinde hadis işitti değil mi?" diye sorması üzerine Ahmed b. Hanbel bunu doğrular.²²⁴

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) de Mescid-i Harâm'da büyük olasılıkla hac mevsiminde kurulan bir halkası vardı. Hammâd b. Zeyd onun buradaki meclisine katıldığını belirtir.²²⁵

Fazl el-Bezzâz (ö. ?) adlı râvinin anlattığına göre o, Ahmed b. Hanbel ile birlikte haccetmiş ve geceleyin aynı yerde konaklamışlardır. Fazl sabah namazının ardından Mescid-i Harâm'a yönelip Ahmed'in orada olduğunu düşünerek İbn Uyeyne'nin halkasına gitmiş, ancak onu orada bulamayınca Mescid-i Harâm'da meclis meclis gezerek Ahmed'i aramıştır.²²⁶ Fazl'ın Mescid-i Harâm'da uğradığı meclislerden en azından bir kısmı hac mevsimlerinde kurulan kısa süreli halkalar olmalıdır.

²²³ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/19.

²²⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. el-Ca'd el-Cevherî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 418-419.

²²⁵ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/793.

²²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/203-204.

BÖLÜM 2: TEDVİN DÖNEMİ HADİS HALKALARI

2./8. Asır Mekke hadis halkaları faaliyette oldukları dönemlere işaret etmek için “Tedvin Dönemi Hadis Halkaları” ve “Tasnif Dönemi Hadis Halkaları” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu başlıklandırma halka sahiplerinin yaşadıkları zaman aralıklarından hareketle yapılmış olup tedvin ve tasnif devirlerinin hadis ilmi bakımından taşıdığı özelliklerin halkaların sunum tarzına, yani kurgusuna veya içeriğine herhangi bir etkisi yoktur. Bununla birlikte dönemsel niteliklerin halka mensuplarının temel konulardaki yaklaşımlarına etkisi olduğu durumlara ise yeri geldikçe dikkat çekilecektir. 2./8. Yüzyıl Mekke’sinin tedvin döneminde Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Tâvûs b. Keysân ve Amr b. Dînâr halkası olmak üzere dört halka tespit/inşa edilmiştir. Giriş’te zikredilen ana-tali halka nitelikleri çerçevesinde bunlardan Atâ ve Amr b. Dînâr halkaları ana, Mücâhid ve Tâvûs halkaları ise talidir. Bu isimlerden her birinin İbn Abbas’tan çok sayıda hadis işitmesi, onun Mekke bilgi birikiminin kaynağı olduğunu gösterir.²²⁷ Halkalar işlenirken önce halka sahibinin biyografisi, sonra yakın hocaları tespit edilerek onlarla ilişkisi zikredilecektir. Halka mensuplarının belirlenmesinin ardından onlarla irtibatı, “Mekkeli Talebeleri” ve “İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar” şeklinde iki ayrı başlık altında ele alınacaktır.

2.1. İbn Abbas Ashâbının Halkaları: Atâ, Mücâhid ve Tâvûs

2.1.1. Ana Halka: Atâ b. Ebî Rebâh Halkası

Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh el-Kureşî el-Fihri el-Mekkî²²⁸ el-Cenedî el-Yemânî,²²⁹ Kureyş’in Hâris b. Fihri koluna mensup olan Habîbe bint Meysere b. Ebû Huseym’in mevlâsıdır.²³⁰ Nübye asıllı bir aileden gelen²³¹ Atâ, Yemen’in Cened şehrinde dünyaya

²²⁷ İbn Ebcer’in “İbn Abbas yanlarına gelene kadar Mekkeliler fıkıh nedir bilmezdi” sözü de onun bu konudaki öncülüğüne işaret eder. bk. Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/540.

²²⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 7/563.

²²⁹ Ebû’l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-Mizân* (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemî, 1390/1971), 7/305.

²³⁰ Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü’l-Humeydî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru’s-Sekâ, 1417/1996), 1/340; Ebû’l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts), 7/200. Atâ’nın Kureyş’in Benû Cumah kolunun mevlâsı olduğu da belirtilir. bk. Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 280.

²³¹ Mizzî, *Tehzîb*, 20/76. Nübye ya da Nûbe günümüzde büyük kısmı Sudan’da, küçük bir kısmı Mısır’da kalan bir bölgedir. bk. Nebi Bozkurt, “Nûbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2023).

geldi.²³² Babasının adı Eslem, annesinin adı Bereke'dir.²³³ Doğum tarihine dair farklı görüşler olmakla birlikte²³⁴ bizzat kendisi "Hz. Osman [ö. 35/656] [hs. 23-35/644-56] halife olduktan iki yıl sonra"²³⁵ doğduğunu belirttiğine göre 26/646-7 yılında doğmuş olmalıdır. Hz. Osman'ın şehadetini hatırladığını ve o sırada çocuk olduğunu belirten Atâ,²³⁶ küçük yaşlarda Mekke'ye gelip orada yetişmiştir.²³⁷

Kaynaklarda Atâ'nın ketum bir mizaca sahip olup uzun süre suskun kaldığı,²³⁸ âbid ve zahit²³⁹ biri olduğu belirtilir. Tek gözü görme (*a'ver*), çolaklık (*eşel*)²⁴⁰ ve topallık (*eftas*) gibi çeşitli fiziksel kusurları bulunan Atâ'yı İbn Kuteybe (ö. 276/889) engelli âlimler (*ehlü'l-âhât*) arasında zikreder. Atâ sonrasında diğer gözünü de kaybederek âmâ olmuştur.²⁴¹ Hadis yanında fıkıh ve tefsir ilimlerinde de²⁴² söz sahibi olmakla birlikte daha çok fıkıh bilgisiyle öne çıkmıştır. Birçok âlim tarafından tevsik edilen Atâ²⁴³ sika-zayıf ayırt etmeksizin herkesten rivayette bulunması sebebiyle eleştirilmiş ve bu sebeple mürsel rivayetleri diğer râvilere göre daha zayıf kabul edilmiştir.²⁴⁴ Atâ'nın çocuklara temel eğitim verilen küttâbda muallimlik yaptığı belirtilse de²⁴⁵ geçimini bu yolla karşılamamış gibidir. Yahut bu mesleği hayatının yalnızca bir bölümünde yapmış

²³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/28.

²³³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1401/1981), 444.

²³⁴ İbn Hibbân 27/647 yılında, Zehebî ise dolaylı olarak 24/644 yılında doğduğunu belirtir. bk. İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 106; Zehebî, *Târîh*, 3/280.

²³⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/214; Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fi târîhi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986), 6/86.

²³⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/563.

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/28

²³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/331.

²³⁹ Fâkihî, Atâ'yı Mekke'nin âbidlerinden biri olarak sayar. Nitekim o, uzun yıllar gecelerini Mescid-i Harâm'da ibadetle geçirmiştir. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 2/322; Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyyetü'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1437/2016), 2/131. Ömer b. Zer (ö. 153/770), Atâ'nın üzerinde beş dirhem bile edecek bir elbise görmediğini söyler. bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/311.

²⁴⁰ Atâ, Emevîlere karşı Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692) saflarında savaşırken bir kolunu kaybetmiştir. bk. İbn Asâkir, *Târîh*, 40/374.

²⁴¹ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 444.

²⁴² Kesler konuya dair çalışmasında Atâ'yı, Mekke tefsir ekolünün öncülerinden kabul eder. bk. Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 90-99. Atâ'nın bazı tefsir açıklamaları için bk. Kurban, *Mekke Ekolünün Oluşumu*, 180, 192, 201, 205, 210. Ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, "Tefsir'de Ata b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivayet Ettiği Garibü'l-Kur'an'ı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 21-25.

²⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/29; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/135; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 6/329-330.

²⁴⁴ Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, tsh. Ebû Abdullah es-Sevrakî (Haydarabad: Cem'iyetü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1357/1938), 386. Atâ'da görülen sika-zayıf ayırt etmeden hemen herkesten hadis toplama tavrınının o dönemde pek örneğinin olmadığı belirtilmelidir. Bu tutum genellikle 2./8. asrın ikinci yarısı ve sonrasında yaşayan râvilerde görülür.

²⁴⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dürî), 3/71.

olmalıdır. Zira birçok nakilde onun maişetini beytülmalin ve diğer Müslümanların yardımıyla sağladığı geçer.²⁴⁶ Doğum tarihi gibi vefat tarihi de ihtilaflı olsa da²⁴⁷ 114/732 yılında 88 yaşındayken vefat ettiğine dair rivayetlerin yoğunluğu bu tarihin daha doğru olduğunu gösterir.²⁴⁸ Bu tarih bizzat Atâ'nın belirttiği doğum tarihiyle de uyumludur.

Hayatının büyük kısmını Mekke'de geçiren Atâ, ilim öğrenmek amacıyla Medine'ye, Halife Hişâm b. Abdülmelik (hs. 105-25/724-43) ile görüşüp ona nasihatlerde bulunmak için ise Dımaşk'a gitmiştir.²⁴⁹ Mâlik b. Enes'in rivayet ettiğine göre Amr b. Dînâr, Mücâhid ve diğer Mekkeliler "Atâ, Medine'ye gidene kadar ilmî açıdan durumumuz birbirine yakındı, Medine'den dönünce bize olan üstünlüğü ortaya çıktı" demişlerdir.²⁵⁰ Ayrıca Mâlik, Atâ'nın Medine'ye gelip Saîd b. el-Müseyyeb ve Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713) ile uzun süre birlikte bulunduğunu (*mücâlese*) belirtir.²⁵¹ Bu iki âlim de 94/713 yılında vefat ettiğine göre Atâ, bu tarihten önce Medine'ye gitmiş olmalıdır. İki şehrin coğrafi yakınlığı sebebiyle o birden fazla kez Medine'ye gitmiş olabilir. Hişâm b. Abdülmelik hilafete hicri 105 yılında geçtiğine ve Atâ 114 yılında vefat ettiğine göre Atâ'nın, ömrünün sonlarına doğru, yani 105-114 yılları arasında Dımaşk'a gittiği söylenebilir.

2.1.1.1. Hocaları

Küçük yaşta Mekke'ye gelen Atâ ilmini büyük oranda burada tahsil etmiştir. CHH programı verilerine göre toplam 9076 rivayeti bulunan Atâ'nın, ricâl verileri de dikkate alındığında öne çıkan hocaları İbn Abbas (1987 rivayet) ve Câbir b. Abdullah'tır (ö. 78/697) (971 rivayet). Onların ardından Ebû Hüreyre (ö. 58/678) (416 rivayet), Hz. Âişe (280 rivayet) ve İbn Ömer (258 rivayet) gelir, ancak ricâl kaynaklarında Atâ'nın bu

²⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/268; İbn Asâkir, *Târih*, 40/399.

²⁴⁷ Vefat tarihinin hicri 115, 116 ve 117 olduğu da kaydedilmiştir. bk. İbn Asâkir, *Târih*, 40/405-411.

²⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/31; Ebû Muhammed Harb b. İsmail el-Kirmânî, "Mesâilü Harb", *Mesâilü Harb el-İmâm Ebî Muhammed Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî (min kitâbi 'n-nikâh ilâ nihâyeti'l-kitâb)*, Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü's-Şerîa, Doktora Tezi, 1422/2001), 3/1350; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7/563; İbn Asâkir, *Târih*, 40/369; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1407-1413/1987-1992), 9/306.

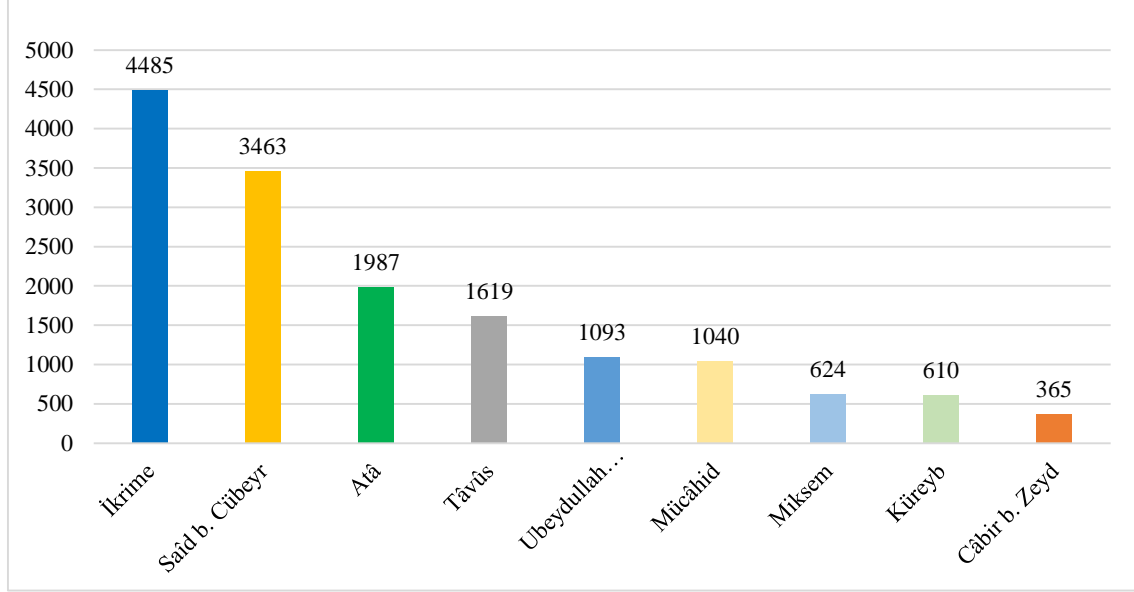
²⁴⁹ İbn Asâkir, *Târih*, 40/367-369.

²⁵⁰ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 1/443.

²⁵¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 5/296.

sahâbîlerle yakın hoca-talebe ilişkilerine işaret eden veriler bulunmaz.²⁵² Dolayısıyla burada Atâ'nın yakın hocaları olarak İbn Abbas ve Câbir b. Abdullah dikkate alınarak sadece onlarla ilişkisi incelenecektir.

Atâ'nın İbn Abbas'ın talebeleri arasındaki konumunu görebilmek adına İbn Abbas'tan çok sayıda hadis nakleden talebelerini görmek faydalı olacaktır. Toplam nakil sayısı 23.079 olan İbn Abbas'tan en fazla rivayette bulunan öğrencileri şöyledir:²⁵³

Grafik 19: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Abbas'tan Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte de görüldüğü gibi Atâ, İbn Abbas'ın talebeleri içerisinde İkrime ve Saîd b. Cübeyr'in ardından üçüncü sırada kendine yer bulur. Buna göre İbn Abbas ile aralarında tek taraflı yakınlık vardır.²⁵⁴ Bu kişilerden İbn Abbas rivayetlerini nakleden toplam râvî

²⁵² CK verilerine göre ise Atâ'nın toplam rivayeti 1368 olup en fazla rivayette bulunduğu hocaları ayırdır: İbn Abbas (595 rivayet), Câbir b. Abdullah (194 rivayet), Ebû Hüreyre (164 rivayet), Hz. Âişe (111 rivayet) ve İbn Ömer (109 rivayet).

²⁵³ Bu grafikte ricâl kaynaklarında İbn Abbas'ın ashâbı içerisinde zikredilen tüm kişilerin görünmesi için Câbir b. Zeyd'e kadar olanlar grafiğe yansıtılmıştır. CK verilerine göre ise İbn Abbas'ın toplam rivayeti 3835 olup ondan en fazla rivayette bulunanlar sırasıyla şunlardır: İkrime (1036 rivayet), Saîd b. Cübeyr (611 rivayet), Atâ (595 rivayet), Mücâhid (353 rivayet), Tâvûs (255 rivayet), Câbir b. Zeyd (228 rivayet), Miksem (167 rivayet), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (150 rivayet), Ali b. Abdullah b. Abbas (145 rivayet) ve Küreyb (139 rivayet). Câbir b. Zeyd'in CK'de üst sıralardayken CHH'de arka planda kalmasının sebebi, nakillerinin önemli bir kısmının CHH'de yer almayan Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796 [?]) *el-Müsned*'inde geçmesidir. Daha önce de belirtildiği gibi CK programı, CHH'ye göre çok daha fazla eseri taramaktadır. Rebî' b. Habîb'in *el-Müsned*'i de CHH'de yer almayıp CK'de bulunan eserlerden yalnızca biridir.

²⁵⁴ Tek taraflı yakınlık, bir talebenin en çok hadis naklettiği hocasının talebeleri arasında ilk sırada yer almaması veya bir hocanın, kendisinden en çok hadis nakleden talebesinin hocaları arasında ilk sırada

sayısı İbn Abbas'ın birikiminde hangisinin daha çok rağbet gördüğünü ortaya çıkaracaktır.²⁵⁵ CK verilerine göre İkrime'den 329, Saîd b. Cübeyr'den 226 ve Atâ'dan ise 223 râvi İbn Abbas hadislerini rivayet etmiştir.²⁵⁶ Bu veriler yukarıdaki grafikte de uyumludur. Yani râvilere rivayet sayılarına göre rağbet edilmiştir. Ancak Atâ'nın, İkrime ve Saîd b. Cübeyr'e göre daha fazla kişiden yararlandığı ve toplam rivayet sayısının çok daha fazla olduğu belirtilmelidir.²⁵⁷ Dolayısıyla yoğun olarak sadece İbn Abbas'tan rivayette bulunan ilk iki ismin aksine Atâ, müdevvin bir râvi görünümündedir.²⁵⁸

Atâ'nın en çok hadis rivayet ettiği hocası İbn Abbas'tır. İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler, onun toplam nakil sayısının %21'ini oluşturur. İbn Abbas'ın birikiminin ise %8'ini Atâ nakleder.²⁵⁹ Atâ ile İbn Abbas arasındaki rivayet sayılarının ve oranlarının gösterdiği bu yakınlığı ricâl kitaplarındaki bilgiler de teyit eder. Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) İbn Abbas'ın görüşleriyle fetva veren ve onun metodunu benimseyen yakın talebelerinin (*ashâb*) altı kişiden oluştuğunu belirtip bunların Saîd b. Cübeyr, Câbir b. Zeyd, Tâvûs, Mücâhid, Atâ ve İkrime olduğunu söyler.²⁶⁰ Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de aynı kişileri zikreder.²⁶¹ Aynı şekilde Nesâî de Atâ'yı İbn Abbas ashâbı içerisinde zikreder, ancak dikkat çekici bir şekilde listesinde

yer almamasıdır. Bu durumlardan ilkinde buradaki İbn Abbas-Atâ ilişkisi, ikincisine ise daha sonra işlenecek olan Amr b. Dînâr-İbn Uyeyne ilişkisi örnek olarak verilebilir. Atâ'nın en çok hadis rivayet ettiği kişi İbn Abbas'tır ancak onun öğrencileri içerisinde Atâ grafikte de görüldüğü üzere birinci sırada değil, üçüncü sıradadır. Amr'ın talebeleri arasında İbn Uyeyne ilk sıradadır, ancak onun hocaları içerisinde Amr ilk sırada değil, Zührî'nin ardından ikinci sırada gelir. Çift taraflı yakınlık ise bir talebenin en çok hadis naklettiği hocasının ilk sıradaki, yani kendisinden en çok hadis nakleden talebesi olmasıdır. Buna da Atâ ile İbn Cüreyc arasındaki irtibat örnek verilebilir. Atâ, İbn Cüreyc'in hocaları arasında ilk sıradadır. İbn Cüreyc de Atâ'nın talebeleri içerisinde birinci sırada yer alır. Bu kavramlar hakkında detaylı bilgi için bk. Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 9-10.

²⁵⁵ Giriş'te de değinildiği gibi CK programı bu veriyi, yani bir talebenin hocasından elde ettiği rivayetleri toplam kaç râviye aktardığını, ayrıca bu rivayetleri hangi râvilere ne kadar sayıda naklettiğini sunmaktadır.

²⁵⁶ İbn Abbas'ın geriye kalan talebelerinden onun hadislerini rivayet eden râvi sayısı daha azdır: Tâvûs (84 râvi), Ubeydullah (22 râvi), Mücâhid (126 râvi), Miksem (36 râvi), Küreyb (45 râvi) ve Câbir b. Zeyd (21 râvi).

²⁵⁷ CHH verilerine göre İkrime'nin toplam rivayeti 5775, hoca sayısı 64 ve İbn Abbas'ın ardından en fazla rivayette bulunduğu kişi 167 nakille Ebû Hüreyre'dir. Saîd b. Cübeyr'in toplam hadis sayısı 5142, hoca sayısı 60 ve İbn Abbas'ın ardından en fazla rivayette bulunduğu kişi 392 rivayete İbn Ömer'dir. Atâ'nın ise toplam rivayeti 9076, hoca sayısı 185'tir. İbn Abbas dışında hadis naklettiği sahâbiler ve onlardan rivayet sayılarına yukarıda değinilmiştir.

²⁵⁸ Benzer bir yorum için bk. Tatlı, *Tâbiün Döneminde Hadis Rivayeti*, 98.

²⁵⁹ Tekrarsız olarak yalnızca merfû hadisleri tarayan CK verilerine göre ise İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler, Atâ'nın nakillerinin %43'ünü oluştururken İbn Abbas'ın rivayetlerinin %15'ini Atâ nakletmiştir.

²⁶⁰ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 47.

²⁶¹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/226, 294.

İbn Abbas'tan en çok hadis nakleden İkrime'ye yer vermeyip onun yerine Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'u kaydeder.²⁶²

Atâ, İbn Abbas ashâbından kimin tercih edileceğine dair mukayeselere²⁶³ çoğunlukla²⁶⁴ konu olmasa da bu durum onun, İbn Abbas'ın yakın talebelerinden biri olduğu gerçeğini değiştirmez. Üstelik onun, vefatından sonra İbn Abbas'ın Mescid-i Harâm'daki fetva halkasının başına geçen kişi olması²⁶⁵ İbn Abbas ashâbı içerisindeki öncelikli konumunu gösterir. Ayrıca Atâ'nın İbn Abbas'ın halkasına dair şu anlatısı da derslerin düzenli bir katılımcısı olduğuna işaret eder: "İbn Abbas'ınkinden daha üstün ve daha faydalı bir meclis görmedim. [Zira] onun yanına tefsirle uğraşanlar [*ashâbü'l-Kur'ân*], şairler ve nahivle ilgilenenler gelip sorular sorardı. Bütün bu bilgiler bu geniş vadiden [İbn Abbas'tan] sâdır olurdu."²⁶⁶

İbn Uyeyne'nin, "İbn Abbas'ın yanına kimlerle birlikte girerdin?" sorusuna Ubeydullah b. Ebî Yezîd'in (ö. 126/744) "Atâ ve ashâbıyla" yanıtı Atâ'nın İbn Abbas'ın halkasına mülâzemetini gösteren bir başka delildir.²⁶⁷ Ayrıca İbn Abbas'a bir soru sorulması üzerine onun "Mekkeliler! İçinizde Atâ varken gelip bana mı soruyorsunuz?"²⁶⁸ demesi talebesi Atâ'ya olan güvenine işaret eder. Sonuçta Atâ ile İbn Abbas arasında sıkı bir hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır.

İbn Abbas'tan sonra Atâ'nın en çok rivayette bulunduğu hocası bir süre Mekke'de de ikamet eden Câbir b. Abdullah'tır.²⁶⁹ Benzer şekilde Atâ, Câbir'in talebeleri arasında Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî'nin (3324 rivayet) ardından 971 rivayetle ikinci sıradadır.

²⁶² Nesâî, *Tesmiye*, 112-115.

²⁶³ Mesela Süfyan es-Sevrî, Saîd b. Cübeyr'i; İbn Uyeyne, Tâvûs'u tercih eder. bk. İbn Halfûn, *el-Mu'lim*, 466; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/708-709. Ali b. el-Medîni, İbn Abbas ashâbı içerisinde en âlim ve en sağlam (*esbet*) olanının Saîd b. Cübeyr olup diğerlerinin ona denk olamayacağını; İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), İbn Abbas ashâbının İkrime'nin çoluk çocuğu mesabesinde olduğunu (*tyâlün alâ*) belirtir. Sırasıyla bk. Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/147; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/9. Yahya b. Maîn (ö. 233/848) kendisine yöneltilen "İkrime mi Ubeydullah mı?", "İkrime mi Saîd b. Cübeyr mi?", "Saîd b. Cübeyr mi Tâvûs mu?" soruları karşısında bir tercihte bulunmaz. bk. Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), 117.

²⁶⁴ Bunun tek istisnası Moğultay b. Kılıç'ın aktardığı, Ahmed'e sorulan "İbn Abbas'ın hadislerinde en sağlam olanlar kimlerdir?" sorusuna onun "Atâ, Tâvûs ve Saîd b. Cübeyr" cevabı gibidir Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 4/179-180. Ancak rivayetin başka bir eserde geçtiğinin tespit edilememesi ona duyulan güveni azaltır.

²⁶⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, 9/93.

²⁶⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/512.

²⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/501. Rivayetin başka bir tarihinde Ubeydullah aynı soruya cevaben "Atâ ve avamla birlikte" der. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/139.

²⁶⁸ İbn Asâkir, *Târih*, 40/381.

²⁶⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 5/611.

Câbir'den naklettiği rivayetler, onun toplam rivayetlerinin %10'unu oluşturur. Câbir'in rivayetlerinin (9850) ise %9'unu Atâ nakleder.²⁷⁰ Bu veriler ikisi arasında yoğun bir rivayet ilişkisi olduğunu gösterir.

Câbir b. Abdullah-Atâ ilişkisini ricâl kitapları da destekler. Nitekim Atâ'nın şu ifadesi Câbir'in meclislerine düzenli olarak katılıp onun birikimini elde etmedeki arzusunu gösterir: "Câbir'in yanına giderdik, o da bize hadis rivayet ederdi. Yanından ayrılınca ise oturup hadislerini müzakere ederdik. Câbir'in hadislerini en iyi ezberleyenimiz Ebü'z-Zübeyr'di."²⁷¹

Ebü'z-Zübeyr'in, Câbir'in hadislerini iyi zabt ettiğini anlayan Atâ'nın, Câbir'in meclisinde onu öne geçirdiği ve kendileri için hadis sormasını teşvik ettiği belirtilir.²⁷² Bu bilgilerin yanı sıra Câbir Mekke'ye geldiğinde Atâ'nın onu karşılayıp onunla vakit geçirmesi,²⁷³ ayrıca Câbir'in ashâbına tek elbiseyle namaz kıldırıldığını,²⁷⁴ bir başka rivayette âmâ iken namaz kıldırıldığını bildirmesi²⁷⁵ Câbir-Atâ ilişkisini gösteren ikincil verilerdir.

2.1.1.2. Halka Mensupları

Atâ, başta İbn Abbas ve Câbir b. Abdullah olmak üzere hocalarından elde ettiği birikimi sonraki nesillere kendi halkasında aktarmıştır. Tam olarak konumu net olmamakla birlikte halkası Mescid-i Harâm'dadır.²⁷⁶ Öte yandan İbn Abbas'ın vefatının ardından halkasının başına Atâ'nın geçtiğine dair rivayet, halkanın yerinin İbn Abbas'ın halkası ile aynı yerde, yani Hacerülesved'in hizasında, Zemzem Kuyusu'nun solunda²⁷⁷ yer aldığını düşündürür. Döneminde Mekke'nin en öne çıkan siması olan Atâ'nın halkasına Mekke

²⁷⁰ CK verilerine göre de Câbir b. Abdullah, Atâ'nın hocaları arasında İbn Abbas'ın ardından (595 rivayet) 194 nakille ikinci sıradadır. Ancak onun öğrencileri içerisinde Atâ, ikinci değil Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî (785 rivayet) ve Muhammed b. el-Münkedir'in (381 rivayet) ardından üçüncü sırada yer alır. Câbir'den naklettikleri, Atâ'nın toplam rivayetlerinin %14'ünü oluştururken Câbir'in birikiminin (2122 rivayet) %9'unu Atâ nakletmiştir. Ece de çalışmasında Câbir'den 100 ve üzeri hadis nakleden talebelerinin dört kişi olduğunu tespit edip Atâ'nın 160 rivayetle Ebü'z-Zübeyr'den sonra ikinci sırada yer aldığını belirtir. bk. Ece, *Câbir b. Abdullah*, 99-100.

²⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/42.

²⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/42.

²⁷³ Ebü Zür'a, *Târih*, 2/514.

²⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/387.

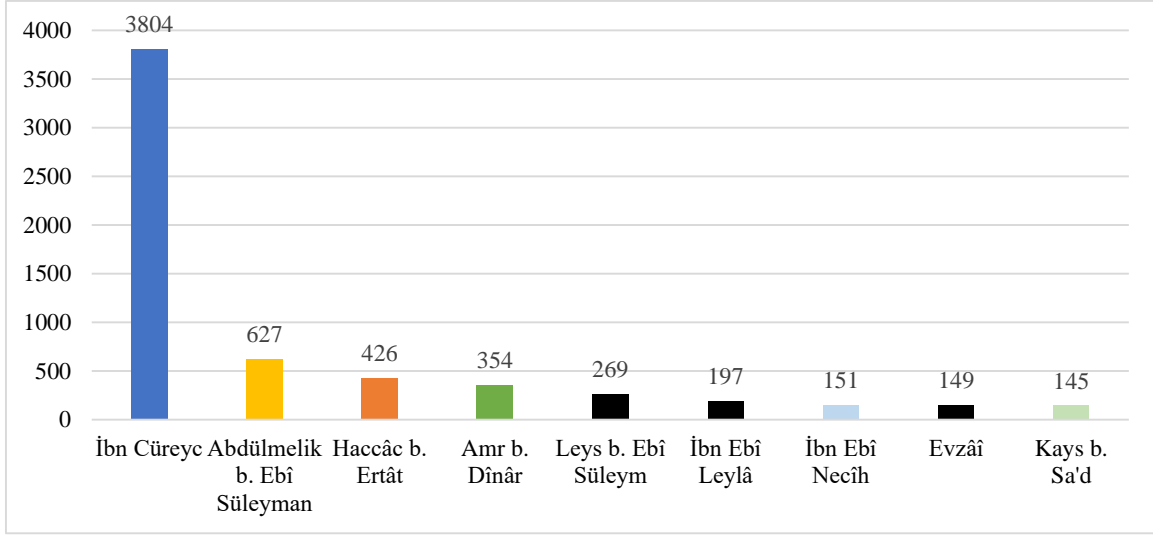
²⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/391.

²⁷⁶ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1403/1983), 1/314; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/386; Râmehmürüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 239.

²⁷⁷ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/70.

dışından da birçok râvi katılmış,²⁷⁸ özellikle hac mevsimlerinde oldukça kalabalık hâle gelmiştir.²⁷⁹

Atâ'nın yakın talebelerini tespit etmek için ondan çok sayıda hadis rivayet eden talebelerine bakılabilir. İsnâd ve ricâl verileri birlikte değerlendirildiğinde CHH programına göre toplam 9076 nakli bulunan Atâ'nın öne çıkan talebeleri şu kişilerdir:²⁸⁰

Grafik 20: Öne Çıkan Talebelerinin Atâ'dan Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki dokuz râviden İbn Cüreyc, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh ve Kays b. Sa'd Mekkeli; Abdülmelik b. Ebî Süleyman (ö. 145/762-3), Haccâc b. Ertât, Leys b. Ebî Süleym (ö. 138/755-6) ve İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765) Kûfeli; Evzâî (ö. 157/774) ise Şamlıdır. Yani Atâ'nın birikimi sonraki nesillere daha çok Mekkeli ve Kûfeli öğrencileri

²⁷⁸ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/526; Harb b. İsmail, "Mesâil", 3/1265; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/166.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/460.

²⁸⁰ CK programında bazı râvilerin sıralama ve nakil sayılarında farklılıklar görülür. Burada toplam rivayeti 1368 olan Atâ'nın, grafikte yer alan talebelerinin CK'deki sıraları ve rivayet sayıları şöyledir: İbn Cüreyc (1./511), Abdülmelik b. Ebî Süleyman (2./93), Haccâc b. Ertât (3./76), Amr b. Dînâr (6./51), Leys b. Ebî Süleym (8./44), İbn Ebî Leylâ (5./66), İbn Ebî Necîh (13./25), Evzâî (7./49) ve Kays b. Sa'd (12./28). CK'de Atâ ile yakın irtibatlarına dair ricâl verisi bulunmayan bazı farklı isimler ortaya çıkar. Onların sıralama ve rivayet sayıları şöyledir: Talha b. Amr el-Mekkî (4./75), Ya'kûb b. Atâ b. Ebî Rebâh (9./40), Ebû Hanîfe (10./31) ve Ömer b. Kays el-Mekkî (11./30). Ya'kûb'un, Atâ'nın oğlu olması sebebiyle yakınlıklarını gösteren haricî bilgilere gerek olmadığı ileri sürülebilir. Ancak onun babasından olan nakil sayısının az olmasının yanında derslerdeki varlığı ve Atâ'nın diğer yakın öğrencileri karşısındaki konumu gibi herhangi bir ricâl verisi tespit edilememesi, onu Atâ'nın halkasına almayı zorlaştırır. Amr'ın CHH'de dördüncü sıradayken CK'de Talha b. Amr ve İbn Ebî Leylâ'nın arkasında altıncı sıraya gerilemesinin sebebi, onların Atâ'dan olan tekrarsız merfû rivayetlerinin Amr'a göre daha fazla olup Amr'ın nakillerinin kaynaklarda onlarınkilere göre daha çok tekrar etmesidir. Talebenin hocasından olan merfû rivayetlerinin kaynaklardaki tekrar sayısına CK programının "merviyyât" sekmesinden bakılabilir.

eliyle aktarılmıştır. Grafikte görüldüğü üzere İbn Cüreyc Atâ'dan, onun diğer öğrencilerine göre daha fazla hadis nakletmiştir. İkili arasındaki yakın irtibatı ricâl ve hadis usulü verileri de desteklediğinden İbn Cüreyc, Atâ halkasının mensuplarından biri kabul edilmiştir. Atâ'dan nakil sayıları İbn Cüreyc kadar olmasa da ricâl eserlerinde Abdülmelik, Haccâc, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh ve Kays b. Sa'd'ın da Atâ ile sıkı irtibatlarına işaret eden veriler olduğundan onlar da halkaya dâhil edilmiştir. Atâ ile uzun süreli birlikteliklerine dair ricâl verileri olmayan Leys, İbn Ebî Leyla ve Evzâî ise halkaya alınmamışlardır. Bununla birlikte bu çalışmanın asıl amacı Mekke hadis halkalarının inşası olduğundan, Atâ'nın Mekke talebeleri İbn Cüreyc, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh ve Kays b. Sa'd ile ilişkisi müstakil başlıklar altında detaylıca incelenecek, Abdülmelik ve Haccâc ise onun ilmini Mekke dışına taşıyanlar bağlamında ayrıca ve özetle ele alınacaktır. Ancak onların Atâ ile olan ilişkisine geçmeden önce Atâ'nın fihhi yönünden bahsedilmelidir. Zira o dönemde hadis ve fıkıh meclisleri birbirinden ayrılmadığından onun halkasında insanların çeşitli sorularına fetvalar da veriliyordu.

Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'i, Atâ'nın fetvaları konusunda önemli bir kaynaktır. CHH verilerine göre Atâ'nın *el-Musannef*'te toplam 2279 rivayeti olup bunların 1877'si çoğunlukla onun çeşitli fihhi meselelerdeki görüşlerini içeren maktû haberlerdir.²⁸¹ Nitekim ricâl ve hadis usulü kitaplarında da Atâ'nın çok sayıda fetvasının olduğuna dikkat çekilir. Mesela Ahmed b. Hanbel "Fetvası en çok olanlar Hasan [el-Basrî] ve Atâ'dır. İbrahim [en-Nehâî]'nin de çok fetvası vardır, ancak o, diğer ikisi gibi değildir. Onların hepsi sikadır"²⁸² der.

Atâ, fıkıh bahisleri içerisinde bilhassa hac menâsiki konusunda döneminin en yetkin isimlerinden biriydi. Nitekim İbn Abbas ashâbının hangi alanlarda öne çıktığından bahseden Husayf b. Abdurrahman ve Katâde'ye göre hac menâsikinde en bilgilileri

²⁸¹ Tabii ki bunların tamamı fetva olmayıp Atâ'nın ahlaki öğütleri ile anlattığı bazı anıları da yer almaktadır. Fetvalarından bazıları için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/282, 295, 304, 527, 2/44, 106, 342, 540, 3/165, 470, 4/247, 403, 5/18, 135, 262, 332, 6/159, 268, 364, 7/16, 245, 503, 8/195, 488, 9/58, 483.

²⁸² Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Suâlât* (Ebû Davud), thk. Ziyâd Muhammed Mansur (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994), 330. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) eserinde Ahmed'in şu ifadelerine yer verir: "Tâbiûn neslinde Hasan ve Atâ'dan daha fazla fetvası olan yoktur; Atâ Mekke'de, Hasan ise Basra'da fetva verirdi. İnsanlar o ikisinden çok sayıda fetva (*re'y*) aldı." bk. Ebû Amr İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadîs*, thk. Abdüllatif el-Hümîm – Mâhir Yâsîn el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 409.

Atâ'dır.²⁸³ Muhammed el-Bâkır ise yanında hac menâsikinden bahis açılınca “Yeryüzünde hac menâsikini Atâ b. Ebî Rebâh'tan daha iyi bilen biri kalmadı” demiştir.²⁸⁴ Bu veriler Atâ'nın halkasında daha çok fıkhi içerikli hadislerin rivayet edildiğini, ayrıca fetva verildiğini gösterir. Nitekim İbn Cüreyc'in şu rivayeti, Atâ'nın halkasında âdeta hadis rivayetiyle fetvaların birbirine karıştığını gösterir: “Atâ [kendisine sorulan bir soruya cevaben] nakilde bulununca ben ‘Bu, rivayet mi (*ilim*), yoksa şahsi kanaatin mi (*re'y*)?’ diye sorardım. Hadis ise ‘Rivayet (*ilim*)’ şahsi kanaatiyse ‘Şahsi kanaatim (*re'y*)’ derdi.”²⁸⁵

2.1.1.2.1. Mekkeli Talebeleri

Ricâl verilerine rağmen Amr, İbn Ebî Necîh ve Kays'ın Atâ'dan rivayet sayılarının az olmasında hadis talebelerinin Atâ rivayetlerini daha çok İbn Cüreyc aracılığıyla almayı tercih etmeleri etkili olmuş olabilir. Onlardan Atâ'nın birikimini aktaran talebeleri fazla olmadığı için rivayetlerinin büyük kısmı günümüze ulaşmamıştır. Nitekim CK programı verilerine göre İbn Cüreyc'den Atâ'nın hadislerini rivayet eden toplam talebe sayısı 240 iken Amr'dan 32, İbn Ebî Necîh'ten 13, Kays b. Sa'd'dan ise sadece 9 kişidir. Yine de onlar, Atâ'nın Mescid-i Harâm'daki halkasına düzenli olarak katılarak yakın talebeleri arasına girdiklerinden onunla irtibatları aşağıda etraflıca incelenecektir.

2.1.1.2.1.1. İbn Cüreyc

Biyografisinden kendi müstakil halkasında bahsedilecek olan İbn Cüreyc,²⁸⁶ 3804 rivayetle Atâ'nın kendisinden en çok rivayette bulunan talebesidir. Benzer şekilde Atâ da İbn Cüreyc'in hocaları içerisinde ilk sıradadır. Buna göre aralarında çift taraflı yakınlık vardır. O, Atâ'nın rivayetlerinin %42'sini nakletmiştir. Kendi rivayet birikiminin (11601 rivayet) ise %33'ü Atâ'ya dayanır.²⁸⁷

²⁸³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/96; Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 1/701-702. Katâde bir başka nakilde, Arap yarımadasında ilmi açıdan en öne çıkan kişinin Atâ olduğunu söyler. bk. İbn Asâkir, *Târîh*, 40/386.

²⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/29.

²⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/30. Atâ'nın çeşitli fıkhi meselelerdeki görüşleri için bk. Abdullah Sacid Öksüz, *Atâ b. Ebî Rebâh ve Fıkıh Tarihindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 75-93.

²⁸⁶ Bk. Üçüncü Bölüm, 133-134

²⁸⁷ CK programı da benzer veriler sunar. Burada İbn Cüreyc, Atâ'nın öğrencileri arasında 511 rivayetle ilk sırada yer alırken Atâ da onun hocaları içerisinde ilk sıradadır. Bu sebeple CK verilerine göre de aralarında çift taraflı yakınlık vardır. Atâ'nın birikiminin %37'sini nakleden İbn Cüreyc'in kendi nakillerinin (1855 rivayet) ise %28'i Atâ'ya dayanır.

Atâ'nın rivayet birikiminin neredeyse yarısını elde eden İbn Cüreyc'in hocasıyla yakın ilişkisini ricâl ve hadis usulü verileri de destekler. Örneğin İbn Cüreyc hadis talebinden önce şiir ve nesep ilmiyle uğraştığını, insanların onu Atâ'ya yönlendirmesi üzerine 18 veya 19 yıl boyunca Atâ'nın yanından ayrılmadığını (*lezimtü*) belirtir.²⁸⁸ İbn Cüreyc'in Atâ'nın halkasına katılma serüvenine dair daha ayrıntılı bir başka anlatısı o dönemde hadis talebinden önce hangi hususların öğrenilmesi gerektiği yönündeki teamüle dair de fikir verir:

“Hadis öğrenmek üzere Atâ'nın yanına gittim, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr [ö. 113/731-2] de oradaydı. Abdullah bana ‘Kur’an’ı ezberledin mi?’ diye sordu, ‘Hayır’ dedim. ‘Git Kur’an’ı ezberle, sonra hadis ilmini talep edersin’ dedi. Kur’an’ı ezberleyene kadar bir süre geçti, sonra tekrar gittim. Atâ'nın yanında yine Abdullah b. Ubeyd vardı. ‘Kur’an’ı ezberledin mi?’ diye sordu, ben ‘Evet’ dedim, ‘Peki, farzları [temel dinî bilgiler] öğrendin mi?’ diye sordu, ‘Hayır’ dedim. ‘Önce farzları öğren, sonra hadis ilmini talep edersin’ dedi. Ben farzları öğrenip tekrar gittim. Abdullah ‘Ne yaptın, farzları öğrendin mi?’ diye sordu, ‘Evet’ dedim. ‘Öyleyse artık hadis ilmini öğrenebilirsin’ dedi. Böylece Atâ'ya 17 yıl mülâzemet ettim.”²⁸⁹

İbn Cüreyc, Atâ'nın sert mizacına²⁹⁰ karşı onun tüm birikimini nezaketi sayesinde elde ettiğini,²⁹¹ ona hemen hemen her konuda canı ne isterse sorduğunu belirtir.²⁹² O, Atâ'nın tüm birikimini elde etme konusunda o kadar isteklidir ki, bu uzun süreli birlikteliklerine rağmen ondan işitemediği hadisleri Atâ'nın diğer talebelerinden elde etmiştir.²⁹³ Bunun neticesi olarak -anlaşılan- kendi halkasında sürekli Atâ'dan rivayette bulunması sebebiyle her seferinde Atâ'nın adını zikretmek istememiş ve öğrencilerine mutlak olarak “Sordum, söyledim” dediğinde Atâ'yı kastettiğini söylemiştir.²⁹⁴ Süfyân es-Sevrî'ye “Keşke Atâ'ya

²⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/356.

²⁸⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/155. Bir başka rivayette İbn Cüreyc 20 yıl boyunca Atâ'nın soluna kendisinden başka kimsenin oturmadığını, sağ tarafına niçin oturmadığı sorulunca Kureyslilerin müsaade etmediğini belirtir. bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/250. Bir başka yerde ise “21 yıl Atâ'nın yanında bulundum. Ailem Tâif'e göçtü. Ben Atâ ölür [de ondan istifade edemem] korkusuyla [Mekke'de onun yanında] kaldım” der. bk. Zehebî, *Siyer*, 6/336.

²⁹⁰ Nitekim Evzâi, Atâ'nın yanına gittiklerinde bir işaret olarak yanaklarına dokunana, onlara yüzünü dönene yahut (öksürerek) boğazını temizleyene kadar ona bir şey sormaktan korktuklarını belirtir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/492.

²⁹¹ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, *el-İntikâ fi fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1417/1997), 423.

²⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/131.

²⁹³ Anlaşılan İbn Cüreyc bu gayeyle râvi seçmeden hemen herkesten Atâ'nın hadislerini toplamıştır. Zira İbn Uyeyne, İbn Cüreyc'in Atâ'nın sadece Amre adlı talebesinden hadis almadığını belirtir Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/153.

²⁹⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/26.

yetişebilseydin!” denilince “Atâ’nın rivayeti için İbn Cüreyc size yeter”²⁹⁵ demesi de İbn Cüreyc’in Atâ’nın bilgi birikimine büyük oranda sahip olduğunu gösterir.

İbn Cüreyc’in Atâ’nın halkasını tasvir etmesi, halkada Atâ’ya sorulan soruları ve bunlara onun cevaplarını nakletmesi²⁹⁶ de onun halkanın düzenli bir katılımcısı olduğuna işaret eder. Nitekim o, Atâ’nın halkasında 50 kişi kadar olduklarını,²⁹⁷ Atâ’nın ders esnasındaki fiillerini,²⁹⁸ A‘meş’in (ö. 148/765) yanlarına gelip ısrarla aynı şeyi sorması üzerine Atâ’nın ona tepki gösterip kendilerini rahat bırakmasını söylediğini aktarır.²⁹⁹

İbn Cüreyc, Atâ’dan çok sayıda hadis işitmesinin yanında işittiklerini de sağlam bir şekilde korumuştur. Bu durumun farkında olan Sevrî onun Atâ’dan hadis işiten diğer tüm talebelerin rivayetlerindeki kusurlarını ortaya çıkardığını belirtir.³⁰⁰ Ebû Hâtim, Atâ’nın rivayetlerinde İbn Cüreyc’e muhalefet eden kişinin kendisini zor bir duruma sokacağını söyler.³⁰¹ Ali b. el-Medîni ise yeryüzünde Atâ’yı İbn Cüreyc’den daha iyi bilen biri olmadığını iddia eder.³⁰² Talha b. Amr’ın (ö. 152/769-70) “Senden sonra halkanın sahibi kim olur?” sorusuna Atâ’nın İbn Cüreyc’i işaret ederek “O” demesi³⁰³ onun da talebesi İbn Cüreyc’in yetkinliğinin farkında olduğunu gösterir. Nitekim o bir başka rivayette İbn Cüreyc’i “Hicazlı gençlerin efendisi” diye över.³⁰⁴

Atâ’nın da önemli bir parçası olduğu İbn Abbas ashâbına muhabbet besleyip onların metotlarını en iyi bilenlerden biri olan İbn Cüreyc,³⁰⁵ Atâ’nın diğer yakın talebeleriyle mukayese edilmiştir. Yahya el-Kattân, Atâ’nın rivayetlerinde İbn Cüreyc’i Abdümelik b. Ebî Süleyman’a tercih eder.³⁰⁶ Yahya b. Maîn, İbn Cüreyc’in Kays b. Sa’d ve

²⁹⁵ Fesevî, *el-Ma‘rife*, 2/656-657.

²⁹⁶ Daha önce de belirtildiği gibi Abdürrezzâk’ın eserinde İbn Cüreyc hem Atâ’ya birçok konu hakkında soru sorar hem de başkalarının Atâ’ya sordukları soruları ve onun cevaplarını nakleder. Örnek için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/282, 283, 287, 532, 3/253, 6/444, 7/95, 8/504.

²⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/88.

²⁹⁸ Fesevî, *el-Ma‘rife*, 2/26.

²⁹⁹ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/453.

³⁰⁰ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Maîn el-Bağdâdî, *Ma‘rifetü’r-ricâl* (İbn Muhriz), thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr (Dimaşk: Matbûâtü Mecma‘i’l-Lugati’l-Arabiyye, 1405/1985), 1/115.

³⁰¹ Ebû Muhammed İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbü’l-İlel*, thk. Sa’d b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreycî (Riyad: Matba‘atü’l-Humeyzî, 1427/2006), 3/285.

³⁰² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/356.

³⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/524.

³⁰⁵ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44, 47.

³⁰⁶ Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-selâm ve ahbâru muhaddisihâ ve zikru kuttâniha’l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1422/2001, 12/151.

Abdûlmelik'ten daha sağlam olduğunu söyler.³⁰⁷ Yine İbn Maîn'e "Kays b. Sa'd'ın Atâ'dan olan rivayetleri mi, yoksa İbn Cüreyc'in Atâ'dan olan rivayetleri mi daha sağlam (*esbet*)?" diye sorulduğunda İbn Cüreyc'in rivayetlerinin daha sağlam olduğunu belirtir.³⁰⁸ Yukarıda da geçtiği gibi İbnü'l-Medîni'ye göre Atâ'yı İbn Cüreyc'den daha iyi bilen yoktur.³⁰⁹

Ahmed b. Hanbel genellikle bir tercih yapmaksızın Atâ'nın rivayetlerinde en sağlam kişilerin Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc olduğunu söyler.³¹⁰ Bir nakilde İbn Cüreyc'i tercih ederken³¹¹ çoğunlukla Amr'ın daha sağlam olduğunu belirtmiştir. Nitekim bir nakilde doğrudan Atâ'nın rivayetlerinde en sağlam kişinin Amr, ondan sonra İbn Cüreyc olduğunu belirtir.³¹² Bir başka rivayette ise yine ikisi arasında bir tercih yapmaz, oradakilerin ısrarla "Peki, onlardan kim daha öndedir?" diye sorması üzerine Ahmed "Amr b. Dînâr" der.³¹³ İbn Ebî Necîh ise İbn Cüreyc'den daha fakih bulunmuş, İbn Cüreyc'in fikhının tasnifleri kadar iyi olmadığı belirtilmiştir.³¹⁴

Tematik veriler de Atâ-İbn Cüreyc ilişkisini aydınlatır. Onların çeşitli hadis meselelerinde ortak tavır takındıkları görülür. Örneğin Atâ'nın hadislerin yazımında bir beis görmediği, hatta bunu teşvik ettiği belirtilir.³¹⁵ Ayrıca kaynaklarda oğlu Ya'kûb'un "Bunlar babamın sahâbeden işittikleridir" dediği bir sahifeden bahsedilir.³¹⁶ Ancak bu sahifeyi bizzat Atâ'nın mı yoksa oğlunun mu yazdığı net değildir. İsmi ilk musannifler arasında zikredilen³¹⁷ İbn Cüreyc, hadislerin yazılmasını teşvik ederek "İlmi yazıyla kayıt altına alın" der.³¹⁸ Ayrıca İbn Cüreyc, Halife Ebû Ca'fer el-Mansur'un (hs. 136-58/754-75) yanına gidip "Daha önce kimsenin toplamadığı şekilde deden Abdullah b. Abbas'ın hadislerini topladım" diyerek eserini ona ithaf eder, ancak herhangi bir hediye alamaz.³¹⁹

³⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³⁰⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/101.

³⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/219; Hatîb, *Târîh*, 12/151.

³¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³¹² Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 229.

³¹³ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 2/21-22.

³¹⁴ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 2/25.

³¹⁵ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 381-382.

³¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³¹⁷ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 650.

³¹⁸ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 387.

³¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/312.

Atâ ve İbn Cüreyc'in ortak tavrının görüldüğü bir başka mesele kıraat/arz yöntemiyle hadis rivayetidir. Atâ kendisine hadis okunan, yani kıraat metoduyla hadis rivayet eden âlimler arasında zikredilir.³²⁰ Aynı şekilde İbn Cüreyc de kıraat metodunda bir sakınca görmemiştir. Onun Zührî'den rivayetlerinin arz ile olduğu nakledilir.³²¹ Ayrıca Vâkıdî'nin (ö. 207/823), muhaddise hadis kıraatinin caiz olup olmadığını sorması üzerine İbn Cüreyc şaşırarak "Senin gibi biri bunu sorar mı?" der ve insanların hocaya arz edilmemiş sahifeden rivayette bulunma konusunda ihtilaf ettiğini, okunduğu takdirde bunun semâdan bir farkının olmadığını belirtir.³²²

"Haddesenâ" ve "ahberanâ" rivayet lafızlarının kullanımında da Atâ ile İbn Cüreyc'in aynı tavırda oldukları görülür. İbn Cüreyc Atâ'ya "Senden kıraat yöntemiyle aldığım hadisleri naklederken 'Ahberanî Atâ' diyeyim mi?" diye sorduğunda Atâ bunu kabul eder.³²³ Bir başka rivayette ise İbn Cüreyc kendisinden kıraat yöntemiyle aldığı hadisleri nasıl rivayet etmesi gerektiğini sorar, Atâ da "Haddesenâ Atâ" demesini söyler.³²⁴ Yani Atâ mezkûr iki sığa arasında bir fark görmez ve onları birbiri yerine kullanır. İbn Cüreyc'in de arz ile alınan hadislerin "haddesenâ" lafzıyla rivayet edilebileceğine cevaz vermesi³²⁵ bu konuda hocasının tavrını sürdürdüğünü gösterir.

İki âlim, zayıf râvilerden nakil konusunda da benzer tutumlar sergilemiştir. Atâ'nın sika-zayıf ayırt etmeksizin herkesten rivayette bulunması sebebiyle eleştirildiği ve bu sebeple mürsel rivayetlerinin diğer râvilerle göre daha zayıf kabul edildiğinden daha önce bahsedilmişti.³²⁶ Benzer şekilde İbn Cüreyc'in de bu konuda mütesahil olduğu ve zayıf kimselerden de hadis aldığı nakledilir.³²⁷

Sonuç olarak isnâd, ricâl ve hadis usulü verilerinin de gösterdiği üzere Atâ ile İbn Cüreyc arasında çok sıkı bir yakın hoca-talebe ilişkisi vardır. İbn Cüreyc'in başta Atâ olmak üzere hocalarından elde ettiği bilgi birikiminin hangi yakın talebeleri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığı ise kendi halkası işlenirken tespit edilecektir.³²⁸

³²⁰ Hatîb, *el-Kifâye*, 264.

³²¹ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 418.

³²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/54.

³²³ Hatîb, *el-Kifâye*, 302.

³²⁴ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 440.

³²⁵ İbn Receb, *Şerh*, 1/515.

³²⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 386.

³²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/551.

³²⁸ Bk. Üçüncü Bölüm, 139-156.

2.1.1.2.1.2. Amr b. Dînâr

Hayatından kendi halkasında bahsedilecek olan Amr b. Dînâr,³²⁹ Atâ'nın talebeleri içerisinde İbn Cüreyc, Abdülmelik b. Ebî Süleyman ve Haccâc b. Ertât'ın ardından 354 rivayetle dördüncü sıradadır. Atâ ise Amr'ın hocaları içerisinde üçüncü sıradadır. Amr, Atâ'nın rivayetlerinin %4'ünü nakletmiştir. Kendi rivayet birikiminin (4705 rivayet) ise %8'i Atâ'ya dayanır.³³⁰

Ricâl kaynaklarında Amr'ın Atâ ile yakınlığını gösteren veriler bulunmaktadır. Örneğin Atâ "Senden sonra kime fetva soracağız?", "Bize kimi tavsiye edersin?" sorularını "Amr b. Dînâr" diye cevaplar.³³¹ Amr dışında farklı isimlerin zikredildiği rivayetler olsa da birçok nakilde Mekke'de Atâ'dan sonra Amr b. Dînâr'ın fetva verdiği nakledilmiştir.³³² Ayrıca Atâ'nın vefatından sonra Halife Hişâm b. Abdülmelik'in Mekke valisi olan Muhammed b. Hişâm'ın (hs. 114-25/732-43), Amr'a "Oturup insanlara fetva vermek karşılığında sana maaş vereyim mi?" diye sorması Atâ'dan sonra fetva için Amr'a başvurulduğunu gösterir. Amr ise paraya ihtiyacı olmadığını söyleyerek valinin talebini reddeder.³³³ Yahya el-Kattân İbn Abbas'ın ashâbını saydıktan sonra içlerinde Atâ'nın da olduğu bu altı kişiyi ve onların metotlarını en iyi bilen kişinin Amr b. Dînâr olduğunu, Amr'ın onların her biriyle görüşüğünü belirtir.³³⁴

Amr, Atâ'nın diğer yakın talebeleriyle yapılan kıyaslamalarda da zikredilir. Münekkitlerin genellikle bir hocanın birbirine yakın düzeydeki talebelerini kıyasladıkları dikkate alındığında Amr'ın Atâ'nın en yakın talebesi İbn Cüreyc ile mukayese edilmesi Atâ ashâbı içerisindeki önemli konumunu gösterir. Atâ'nın rivayetlerinde İbn Cüreyc'in mi, yoksa Amr b. Dînâr'ın mı daha sağlam olduğuna dair Ahmed b. Hanbel'den farklı görüşlerin nakledildiği daha önce geçmişti. O, bir nakilde İbn Cüreyc'in daha sağlam olduğunu belirtmiş³³⁵ ancak daha çok Amr b. Dînâr'ı tercih etmiştir.³³⁶

³²⁹ Bk. İkinci Bölüm, 113.

³³⁰ CK verilerine göre ise Amr, Atâ'nın talebeleri içerisinde 51 rivayetle altıncı sıradadır. Aynı şekilde Atâ da Amr'ın hocaları içerisinde altıncı sırada yer alır. Amr, Atâ'nın rivayetlerinin (1368 rivayet) %4'ünü nakleder. Onun rivayet birikiminin (739 rivayet) ise %7'si Atâ'ya dayanır.

³³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/468; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/231.

³³² Fâkihî, *Ahbâr*, 2/346-347.

³³³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/18-19.

³³⁴ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 47.

³³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 229; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/21-22.

Amr'ın ayrıca Atâ gibisini görmediğini söyleyerek hocasını övmesi, onun üzerinde hiç gömlek veya beş dirhem edecek bir elbise görmediğini belirtmesi,³³⁷ Câbir b. Abdullah Mekke'ye geldiğinde onu Atâ'nın karşıladığını ve onunla vakit geçirdiğini ifade etmesi,³³⁸ yine Atâ'nın, Allah'ın kendisine verdiği nimetlere şükür için umre yaptığını ama yaşlanınca bunu bıraktığını haber vermesi³³⁹ Atâ ile yakın ilişkisini gösteren ikincil verilerdir.

Atâ-Amr ilişkisi hadis usulü meseleleri üzerinden de takip edilebilir. Onların manen rivayet meselesinde benzer tutumlar sergiledikleri görülür. Atâ hadislerin manen rivayet edilmesinde bir sakınca görmez.³⁴⁰ Amr da hocasıyla aynı temayüldedir. Nitekim İbn Uyeyne, Amr'ın hadisleri manen rivayet ettiğini ifade eder.³⁴¹

Atâ ve Amr'ın benzer tavır takındıkları bir diğer konu siyasilerle ilişkilerdir. Atâ'nın Hişâm b. Abdülmelik'e nasihatlerde bulunmak için Dımaşk'a gittiğine daha önce değinilmişti. O, ayrıca Hişâm'ın babası Abdülmelik b. Mervân ve ağabeyi Süleyman b. Abdülmelik ile de görüşmüş ve onlara da benzer tavsiyelerde bulunmuştur. Onlara, muhacir ve ensâr çocuklarına, Hicazlılara, bedevilere, sınır boylarındaki Müslümanlara ve zimmilere iyi davranmalarını söylemiş, onların ihtiyaçlarını dile getirmiş, ancak kendisi için hiçbir şey talep etmemiştir.³⁴² Bir rivayette Abdülmelik "Ebû Muhammed! Başkalarının ihtiyaçlarını bize aktardın, bunları yerine getireceğiz. Peki, kendin için ne istersin?" diye sorunca Atâ "Ben yaratılanlardan hiçbir şey istemem" deyip oradan ayrılmıştır.³⁴³ Bir başka nakilde Halife Süleyman b. Abdülmelik, hac menâsikine dair sorular sormak üzere iki oğluyla birlikte Atâ'nın yanına gelmiş, soruların sonu gelmeyince Atâ onlardan yüzünü çevirmiştir. Bunun üzerine Süleyman oğullarına "Sakın ilim talebinde zayıf kalmayın. Çünkü ben bu siyahi köle karşısındaki zilletimizi asla unutmayacağım" demiştir.³⁴⁴ Bu nakillerden anlaşılacağı üzere Atâ, Müslümanların sıkıntılarını dile getirip tavsiyelerde bulunmak için yöneticilerle görüşmüş, ancak arasındaki mesafeyi korumuş ve onlardan kendisi için bir şey istememiştir. Amr b. Dînâr

³³⁷ Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 6/90.

³³⁸ Ebû Zür'a, *Târih*, 2/514.

³³⁹ Fâkihî, *Ahbâr*, 5/60.

³⁴⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/212.

³⁴¹ Hatîb, *el-Kifâye*, 206.

³⁴² İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 444; Fâkihî, *Ahbâr*, 2/342; İbn Asâkir, *Târih*, 40/367-369.

³⁴³ İbn Asâkir, *Târih*, 40/385-386.

³⁴⁴ İbn Asâkir, *Târih*, 40/375.

da daha önce zikredildiği gibi dönemin Mekke Valisi İbn Hişâm'ın “İnsanlara fetva vermen karşılığında sana maaş vereyim mi?” şeklindeki teklifini ihtiyacı olmadığını söyleyerek reddetmiştir. Amr'ın siyasilere karşı bu müstağni tavrında hocası Atâ'dan etkilendiği düşünülebilir.

Neticede isnâd, ricâl ve hadis usulü verilerinin de işaret ettiği üzere Amr, Atâ'nın en yakın talebelerinden biridir. Ancak o, Atâ dışında başka birçok hocasından daha istifade etmiş ve müstakil bir halkaya sahip olmuştur. Bu sebeple onun, Atâ ve diğer hocalarından elde ettiği bilgi birikiminin hangi yakın talebelere vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığına kendi halkasında değinilecektir.³⁴⁵

2.1.1.2.1.3. İbn Ebî Necîh

Ebû Yesâr Abdullah b. Ebî Necîh el-Mekkî es-Sekafî,³⁴⁶ fetih günü Müslüman olan Mekkeli sahâbî Ahnes b. Şerîk'in³⁴⁷ (ö. 13/634'ten sonra) ailesinin mevlâsıdır.³⁴⁸ Doğum tarihi ve yeri tespit edilemeyen İbn Ebî Necîh'in hayatı hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmaz. Âbid, zahit,³⁴⁹ güzel yüzlü ve fasih olduğu, ayrıca hiç evlenmediği belirtilir.³⁵⁰ Hadis yanında fıkıh ve tefsir alanlarında da söz sahibidir.³⁵¹ Nitekim Mücâhid'in *Tefsîr*'i onun rivayetiyle günümüze ulaşmıştır.³⁵² Bir süre Medine'de ikamet eden İbn Ebî Necîh,³⁵³ hadis ilminde güvenilir kabul edilmekle³⁵⁴ birlikte Kaderî ve Mu'tezilî fikirleri benimsemesi³⁵⁵ ve tedlis yapması³⁵⁶ sebebiyle eleştirilmiştir. Ahmed b. Hanbel, onun ömrünün sonlarına doğru Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ile oturup kalktığını, böylece

³⁴⁵ Bk. İkinci Bölüm, 117-133.

³⁴⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6/298; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/203.

³⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/77.

³⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/203.

³⁴⁹ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/322.

³⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 6/125.

³⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 6/125-126.

³⁵² Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: İFAV, 2022), 125.

³⁵³ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 174.

³⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44; Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), 3/73; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/64.

³⁵⁵ Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), 96; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/154, 158; Ukaylî, *ed-Duafâ*, 2/317.

³⁵⁶ Nesâî, *Zikru'l-müdekkisîn*, 123; Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî el-Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/402.

sonunda Kaderî olduğunu belirtir.³⁵⁷ İbn Ebî Necîh, 131/749³⁵⁸ veya 132/750³⁵⁹ yılında Mekke’de vefat etmiştir.³⁶⁰

İbn Ebî Necîh, Atâ’nın talebeleri içerisinde 151 rivayetle yedinci sıradadır. Atâ ise onun hocaları içerisinde Mücâhid’in ardından ikinci sıradadır. İbn Ebî Necîh, Atâ’nın rivayetlerinin %2’sini nakletmiştir. Kendi rivayet birikiminin (1272 rivayet) ise %12’si Atâ’ya dayanır.³⁶¹

Ricâl kitaplarında İbn Ebî Necîh’in Atâ ile yakınlığını gösteren veriler bulunmaktadır. Örneğin o, Atâ’dan sonra Mekke’de fetva vermiş, hatta valinin de bu yöndeki emri üzerine Mescid-i Harâm’da kendisine bir yer tahsis edilmiştir. Ayrıca hac mevsiminde Emevî yönetiminin emriyle münadilerin hacılara “Size yalnızca Atâ fetva verecek! Şayet o yoksa İbn Ebî Necîh!” şeklinde direktif vermesi³⁶² onun henüz hocası hayattayken -en azından hac menâsiki konusunda- fetva verecek yetkinliğe ulaştığını gösterir.

Atâ’dan sonra Mekke’de kimin fetva verdiği dair farklı rivayetlerin olduğundan bahsedilmişti. Ancak rivayetlerin çoğunda Atâ’dan sonra Amr b. Dînâr’ın, ondan sonra ise İbn Ebî Necîh’in fetva verdiği belirtilir.³⁶³ Ayrıca İbn Ebî Necîh’in “Beldemizde Amr b. Dînâr’dan daha bilgisi yoktu”, “Ne Atâ ne de Mücâhid! Ben Amr b. Dînâr’dan daha fakihini görmedim” şeklindeki ifadeleri³⁶⁴ Atâ’dan sonra insanlara Amr’ın fetva verdiği işaret eder. Yahya el-Kattân, içlerinde Atâ’nın da bulunduğu İbn Abbas’ın ashâbını zikredip İbn Ebî Necîh’in onların yöntemini benimsediğini ve onların görüşleriyle fetva verdiğini, ancak Amr b. Dînâr’ın aksine onların hepsiyle görüşemediğini belirtir.³⁶⁵ Atâ’nın öğrencileri arasındaki konumuna binaen İbn Ebî Necîh, onun en yakın talebesi İbn Cüreyc ile mukayese edilmiştir. Bir nakilde onun Atâ’nın ardından Mekke’de fetva verdiği zikredilip İbn Cüreyc’den daha fakih olduğu belirtilir.³⁶⁶

³⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/538.

³⁵⁸ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 282; Zehebî, *Siyer*, 6/126.

³⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, 469; Mizzî, *Tehzîb*, 16/218.

³⁶⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/44.

³⁶¹ CK verilerine göre ise İbn Ebî Necîh, Atâ’nın talebeleri içerisinde 25 rivayetle on üçüncü sıradadır. Atâ, onun hocaları içerisinde ikinci sırada yer alır. İbn Ebî Necîh, Atâ’nın rivayetlerinin (1368 rivayet) %2’sini naklederken kendi rivayet birikiminin (250 rivayet) %10’u Atâ’ya dayanır.

³⁶² Fesevî, *el-Ma’rif*, 1/702.

³⁶³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/41; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/138; Fâkihî, *Ahbâr*, 2/346.

³⁶⁴ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/346-347.

³⁶⁵ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 47.

³⁶⁶ Fesevî, *el-Ma’rif*, 1/702, 2/25.

Son olarak Atâ-İbn Ebî Necîh ilişkisi hadis usulü konuları üzerinden de izlenebilir. Her ikisi de mana ile rivayet meselesinde ortak tavırlara sahiptir. Atâ daha önce geçtiği üzere mana ile rivayete cevaz verir.³⁶⁷ Mana ile rivayete cevaz verenler arasında zikredilen³⁶⁸ İbn Ebî Necîh de hadisleri manen rivayet etmiştir.³⁶⁹ O, bu tercihinde hocası Atâ'dan etkilenmiş olabilir.

Atâ'nın halkasının bir mensubu olsa da İbn Ebî Necîh'in, Mücâhid ile olan ilişkisi daha kuvvetlidir ve o, Atâ'dan çok Mücâhid'in halefidir. Bu sebeple onun başta Mücâhid ve Atâ olmak üzere hocalarından edindiği bilgi birikiminin hangi talebeleri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığına Mücâhid halkasındaki ilgili bölümde yer verilecektir.³⁷⁰

2.1.1.2.1.4. Kays b. Sa'd

Ebû Abdullah Kays b. Sa'd el-Mekkî el-Habeşî'nin³⁷¹ hayatına dair bilgiler kaynaklarda oldukça kısıtlıdır. O, Nâfi' b. Alkame³⁷² veya Ümmü Alkame'nin mevlâsıdır.³⁷³ Doğum tarihi ve yeri tespit edilemeyen Kays, fıkıh bilgisiyle öne çıkar. Nitekim o, Mekke'de fetva verenlerden biridir.³⁷⁴ Münekkitlerce hadis ilminde güvenilir kabul edilen Kays,³⁷⁵ 119/737 yılında Medine'de vefat etmiştir.³⁷⁶

Kays b. Sa'd, 145 rivayetle Atâ'nın talebeleri içerisinde dokuzuncu sıradadır. Atâ ise onun hocaları içerisinde ilk sıradadır. Buna göre aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. Kays b. Sa'd, Atâ'nın rivayetlerinin %2'sini nakletmiştir. Kendi rivayet birikiminin (274 rivayet) ise %53'ü Atâ'ya dayanır.³⁷⁷ Ricâl kaynaklarında da az sayıda rivayeti olduğu belirtilen Kays,³⁷⁸ rivayet birikiminin yarısından fazlasını Atâ'dan almıştır.

³⁶⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/212.

³⁶⁸ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/33.

³⁶⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, 206.

³⁷⁰ Bk. İkinci Bölüm, 91-92.

³⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/294. Künyesinin Ebû Ubeydullah veya Ebû Abdülmelik olduğu da nakledilir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/99.

³⁷² Mizzî, *Tehzîb*, 24/48; Zehebî, *Târîh*, 3/304.

³⁷³ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 175.

³⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44; Zehebî, *Mizân*, 3/397.

³⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 230; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/220; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/99.

³⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 349.

³⁷⁷ CK verilerine göre ise Kays b. Sa'd, Atâ'nın talebeleri içerisinde 28 rivayetle on ikinci sıradadır. Atâ, onun hocaları içerisinde ilk sırada yer aldığından burada da ikili arasında tek taraflı yakınlık bulunur. Atâ'nın rivayetlerinin (1368 rivayet) %2'sini nakleden Kays'ın kendi rivayet yekûnunun (69 rivayet) %41'i Atâ'dan gelir.

³⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44.

Ricâl kitaplarında Kays b. Sa'd'ın Atâ ile yakınlığına dikkat çekilir. Nitekim onun halkada Atâ'nın halefi olduğu, onun görüşleriyle fetva verdiği ancak Atâ'dan sonra fazla yaşamadığı belirtilir.³⁷⁹ Kays Atâ'dan sonra beş yıl kadar daha yaşamış, 119 yılında vefat etmiştir.³⁸⁰ Zehebî, sahâbe neslinden sonra Harem'in hocalarının Atâ ve Mücâhid olup onların haleflerinin ise Kays b. Sa'd ile İbn Cüreyc olduğunu belirtir.³⁸¹ Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) şu rivayeti de Atâ'dan sonra insanların Kays'a yönlendirildiğini gösterir: "Ramazan ayında Mekke'ye gittim. Atâ b. Ebî Rebâh o sırada hayattaydı. İftar edip yanına öyle gideyim diye düşündüm, ancak o arada Atâ öldü... Umâre b. Meymûn [ö. ?] bana 'Kays b. Sa'd'a mülâzemet et. Zira o, Atâ'dan daha fakihdir' dedi."³⁸²

Kays b. Sa'd, Atâ'nın diğer yakın talebeleriyle yapılan kıyaslamalara dâhil edilmiştir. Yahya b. Maîn "Kays b. Sa'd'ın Atâ'dan olan rivayetleri mi yoksa İbn Cüreyc'in Atâ'dan olan rivayetleri mi daha sağlam (*esbet*)?" sorusunu, "İbn Cüreyc'in rivayetleri" diye cevaplar. Bir başka nakilde ise Abdülmelik b. Ebî Süleyman'ın Atâ'nın rivayetlerinde Kays'tan daha sağlam olduğunu belirtir.³⁸³ Ahmed b. Hanbel'in Atâ'nın rivayetlerinde insanların en sağlamının Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc olduğunu belirtmesinin ardından Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö. 281/894) "Peki, ya Kays b. Sa'd?" diye sorar, Ahmed "Bu konuda bana sonuncusu hakkında bir şey ulaşmadı"³⁸⁴ diyerek Kays'ın Atâ'nın rivayetlerinde Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc mertebesinde olmadığını ifade eder.

Kays'ın hayatı hakkındaki veri azlığı, tematik verilerde de kendini gösterir. Onun herhangi bir hadis meselesindeki görüşü net olarak tespit edilememiştir. Ancak bazı nakillerde talebesi Hammâd b. Seleme'nin Kays'ın hadislerini içeren bir nüshasından bahsedilir.³⁸⁵ Şayet bu nüsha Kays'ın bilgisi dâhilinde yazılmışsa onun hadis yazımına karşı olmadığı söylenebilir. Atâ'nın da hadis yazımını teşvik etmesi Kays'ın bu konuda hocasının tavrını sürdürdüğünü düşündürür.

Kays b. Sa'd, Atâ'dan elde ettiği birikimini önce halefi olarak onun halkasında, sonra müstakil bir halka kurarak kendi halkasında talebelerine aktarmıştır.³⁸⁶ Toplam 274

³⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44.

³⁸⁰ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 281.

³⁸¹ Zehebî, *Siyer*, 6/332.

³⁸² Harb b. İsmail, "Mesâil", 3/1265.

³⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/367.

³⁸⁴ Ebû Zür'a, *Târîh*, 1/252-253.

³⁸⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/153.

³⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44.

rivayeti bulunan Kays'tan Hammâd b. Seleme 117, Cerîr b. Hâzim (ö. 170/787) 62 ve Hişâm b. Hassân (ö. 146/763) 31 hadis nakletmiştir. Hişâm'dan sonrakilerin Kays'tan nakil sayısı ise oldukça az olup anlamlı bir düzeyde değildir. Kays'ın öne çıkan talebeleri içerisinde Mekkelî birinin olmaması dikkat çekici olup mezkûr üç talebesi de Basralıdır. Bunun sebebi muhtemelen Mekkelî ilim taliplerinin Atâ'nın birikimini edinmek için Kays'tan önce başvurabilecekleri İbn Cüreyc ve Amr b. Dînâr gibi kişilerin varlığıdır. Kays, onların bulunduğu bir ortamda arka planda kalmış olmalıdır. Ricâl kaynaklarında Kays'ın bu üç talebesiyle uzun süreli birlikteliğini gösteren veriler yoktur. Hammâd'ın, Kays'ın hadislerinden oluşan bir nüshasının olduğu, ancak bunu Mekke yolculuğu esnasında kaybettiği, sonrasında hadisleri hafızasında kaldığı kadarıyla yazıp naklettiği ve bu sebeple eleştirildiği belirtilir.³⁸⁷ Kays'ın birikimi 2./8. Asrın ilk yarısı bitmeden Basra'ya taşınmıştır. Söz konusu asrın ikinci yarısında nerelere ulaştığını görmek için ise CK programının sunduğu verilere bakılabilir. Hammâd, Cerîr ve Hişâm'ın, Kays'ın rivayetlerini aktardığı talebeleri incelendiğinde Hammâd ve Cerîr sayesinde Kays'ın nakillerinin Basra'da kalmaya devam ettiği, Hişâm sayesinde ise Kûfe'ye gittiği gözlemlenir.

2.1.1.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar

Atâ'nın Mekkelîler dışında da bazı yakın talebeleri bulunur. İki de Kûfeli olan Abdümelik b. Ebî Süleyman ve Haccâc b. Ertât, Atâ'nın bilgi birikimini Mekke dışına, dönemin gözde ilim merkezleri Kûfe ve Basra'ya ve daha tali bir konumda olan Vâsıt'a taşımışlardır. Onların Atâ ile irtibatı aşağıda kısaca ele alınacaktır.

Abdümelik b. Ebî Süleyman, Atâ'nın talebeleri içerisinde İbn Cüreyc'in ardından 627 rivayetle ikinci sırada yer alır. Abdümelik'in hocaları içerisinde ise Atâ açık ara ilk sıradadır.³⁸⁸ Buna göre aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. O, Atâ'nın rivayetlerinin %6'sını nakletmiştir. Kendi rivayet birikiminin (868 rivayet) ise %72'si Atâ kaynaklıdır.³⁸⁹

³⁸⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/153; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 2/442.

³⁸⁸ Abdümelik, Atâ'dan 627 hadis rivayet ederken ikinci sıradaki hocası Saîd b. Cübeyr'den sadece 70 hadis rivayet eder. CK programında ise Atâ'dan 93 hadis rivayet etmiştir. İkinci sıradaki hocası 12 rivayetle Ebü'z-Zübeyr el-Mekki'dir.

³⁸⁹ CK verilerine göre ise Atâ'nın rivayetlerinin (1368 rivayet) %6'sını Abdümelik nakletmiştir. Onun rivayet birikiminin (179 rivayet) %51'i Atâ'ya dayanır.

Rivayet birikiminin çoğu Atâ'ya dayanan Abdülmelik'in Atâ ile yakınlığını gösteren ve bu rivayet oranını destekleyen ricâl verileri de vardır. O, ricâl kaynaklarında bir râvinin hocasından çok sayıda hadis rivayet ettiğini ifade etmek için kullanılan "râviyetü Atâ" diye nitelenir.³⁹⁰ Atâ'nın Kûfe'ye gitmediği düşünüldüğünde Abdülmelik'in ondan Mekke'de hadis aldığı söylenebilir. Nitekim ondan aktarılan şu ifadeler de bunu doğrular:

"Mekke'ye gidince Atâ b. Ebî Rebâh'ın yanına varıp halkasına katıldım. Bana 'Sen kimsin?' diye sordu, ben 'Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî'nin [ö. 153/770] amcası Abdülmelik b. Ebî Süleyman' deyince 'Hoş geldin' karşılığını verip benimle ilgilendi ve beni hoş karşıladı."³⁹¹

Abdülmelik, Atâ'nın diğer yakın talebeleriyle mukayeselere de konu olmuştur. Abdülmelik'in Atâ'dan en çok rivayette bulunan İbn Cüreyc ile kıyaslanması onun Atâ'nın talebeleri içerisindeki önemli konumuna ışık tutar. Yahya el-Kattân, Atâ'nın rivayetlerinde İbn Cüreyc'i ona tercih eder.³⁹² Yahya b. Maîn'e "[Atâ'nın rivayetlerinde] Kays b. Sa'd ve Abdülmelik b. Ebî Süleyman'a kıyasla İbn Cüreyc'in konumu nedir?" diye sorulduğunda "İbn Cüreyc ikisinden de daha sağlamdır" der.³⁹³ Ahmed b. Hanbel ise Abdülmelik'in hafız râvilerden olduğunu, ancak Atâ'nın bazı hadislerinde İbn Cüreyc'e muhalefet ettiğini, İbn Cüreyc'in ise Atâ'nın rivayetlerinde Abdülmelik'ten daha sağlam (*esbet*) olduğunu söyler.³⁹⁴ Yine Ahmed, Atâ'nın güneş tutulmasına dair bir hadisinde Abdülmelik'in İbn Cüreyc'e muhalefet ettiğini belirtip "Atâ'nın hadislerinde İbn Cüreyc'in rivayetini Abdülmelik'e tercih ederim" der.³⁹⁵ Abdülmelik'in tercih edilen taraf olduğu karşılaştırmaların birinde ise Yahya b. Maîn, zayıf biri olsa da Abdülmelik'in Atâ hadislerinde Kays b. Sa'd'dan daha sağlam (*esbet*) olduğunu belirtir.³⁹⁶ Ebû Hâtim (ö. 277/890) ise Atâ rivayetlerinde Abdülmelik'i Haccâc b. Ertât'tan daha iyi bulduğunu söyler.³⁹⁷

Atâ'nın bir diğer Kûfeli yakın talebesi Haccâc b. Ertât'tır. Haccâc, Atâ'nın talebeleri içerisinde İbn Cüreyc ve Abdülmelik b. Ebî Süleyman'ın ardından 426 rivayetle üçüncü

³⁹⁰ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/103; Hatîb, *Târih*, 12/138.

³⁹¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî (Riyad: Dâru's-Sumey'î li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/2000), 2/256.

³⁹² Hatîb, *Târih*, 12/151.

³⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357.

³⁹⁴ Hatîb, *Târih*, 12/151.

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/254.

³⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/367.

³⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/368.

sırada yer alır. Atâ ise Haccâc'ın hocaları arasında ilk sıradadır. Buna göre aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. O, Atâ'nın rivayetlerinin %4'ünü naklederken kendi rivayet birikiminin (2198 rivayet) %19'u Atâ'ya dayanır.³⁹⁸

Atâ-Haccâc ilişkisine dair ricâl kitaplarında da bilgiler bulunur. Nitekim Haccâc b. Ertât da Abdülmelik gibi Atâ'dan çok sayıda hadis rivayet ettiğini ifade eden “râviyetü Atâ” ifadesiyle nitelenmiştir.³⁹⁹ Ayrıca bir rivayete göre İbn Ebî Leylâ ile birlikte Atâ'nın yanına gelerek ona Ebü'z-Zübeyr'i sormuşlar, Atâ ise ondan sitayişle bahsetmiştir.⁴⁰⁰

Haccâc, tercih edilmese de Atâ'nın diğer yakın talebeleriyle olan kıyaslamalarda da zikredilir. Ebû Hâtim'in Atâ'nın rivayetlerinde Haccâc'dansa Abdülmelik'i tercih ettiği yukarıda geçmişti.⁴⁰¹ Ayrıca Atâ'nın Haccâc'a dair “İraklı gençlerin efendisi”⁴⁰² şeklindeki övgüsü, aralarındaki yakın hoca-talebe ilişkisini gösteren ikincil bir veridir.

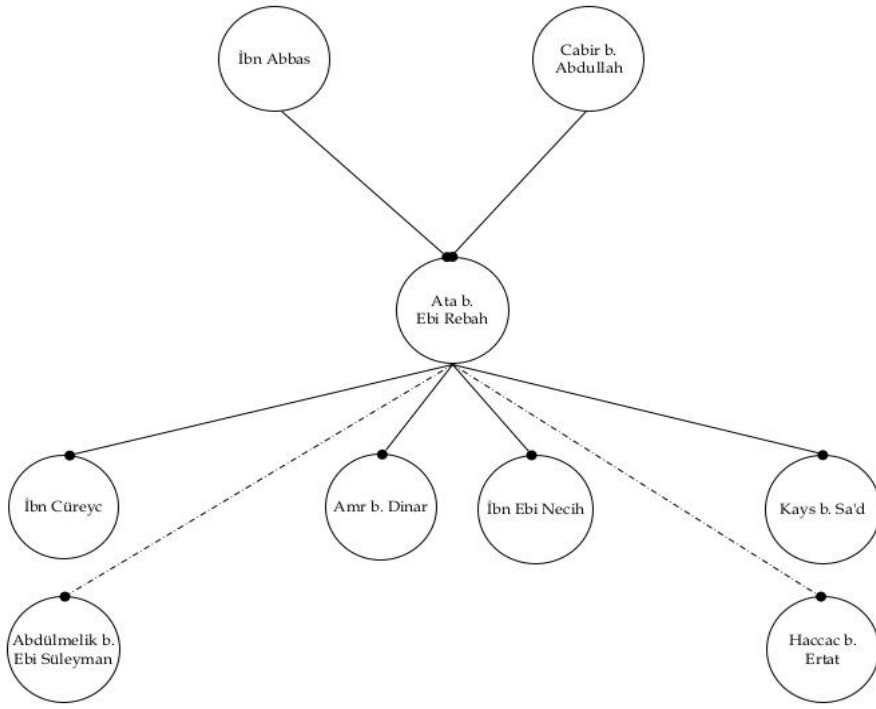
³⁹⁸ CK programı da CHH'ye yakın bir tablo sunar. Burada Haccâc, Atâ'nın talebeleri içerisinde 76 nakille yine üçüncü sıradadır. Atâ da onun hocaları içerisinde ilk sırada yer aldığından CK verilerine göre de aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. Atâ'nın rivayetlerinin %5'ini aktaran Haccâc'ın kendi rivayetlerinin (532 rivayet) ise %14'ü Atâ'ya dayanır.

³⁹⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/284.

⁴⁰⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/236.

⁴⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/368.

⁴⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/524.

Şekil 1: Atâ b. Ebî Rebâh Halkası⁴⁰³

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.1.2. Tali Halkalar

2.1.2.1. Mücâhid b. Cebr Halkası

Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekki⁴⁰⁴ el-Kureşî el-Mahzûmî,⁴⁰⁵ Kureyş'in Mahzûmoğulları koluna mensup Kays b. es-Sâib'in mevlâsıdır.⁴⁰⁶ Hz. Ömer'in hilafeti döneminde 21/642 yılında Mekke'de doğan Mücâhid'in,⁴⁰⁷ Abdülvehhâb⁴⁰⁸ ve Sabbâh adında iki oğlu vardır.⁴⁰⁹ Âbid ve zahit biri olduğu belirtilen Mücâhid,⁴¹⁰ hadis yanında

⁴⁰³ Çalışma boyunca halkaları gösteren şekillerde halka sahibinin Mekkeli halka mensupları düz çizgilerle, ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları ise kesik çizgilerle gösterilmiştir.

⁴⁰⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 9/256.

⁴⁰⁵ Mizzî, *Tehzib*, 27/228.

⁴⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/8; Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 280. Kaynaklarda Abdullah b. es-Sâib, Sâib b. Ebi's-Sâib veya Kays b. el-Hâris'in mevlâsı olduğu zikredilse de nakillerin yoğunlaştığı isim Kays b. es-Sâib'dir. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/319; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/419.

⁴⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 419; Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl, "el-Mukaddime", *Tefsîru'l-imâm Mücâhid b. Cebr*, mlf. Mücâhid b. Cebr (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmi'l-Hadîse, 1410/1989), 77.

⁴⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/58.

⁴⁰⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 5/538.

⁴¹⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 106. A'meş, "Mücâhid'i gördüğümde onu eşeğini kaybedip arayan bir eşek çobanı sandım." der. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/27.

tefsir, fıkıh⁴¹¹ ve kıraat⁴¹² ilimlerinde de söz sahibi çok yönlü bir âlim olmakla birlikte daha ziyade tefsir bilgisiyle öne çıkmıştır. Nitekim Katâde onu “döneminde tefsiri en iyi bilen kişi” olarak nitelemiştir,⁴¹³ Süfyân es-Sevrî ise tefsir ilminin kendilerinden alınacağı dört kişi içerisinde Mücâhid’i de saymıştır.⁴¹⁴ Öte yandan o, İsrâiliyat konusunda eleştirilmiştir. Nitekim A‘meş, Ebû Bekir b. Ayyâş’ın (ö. 193/809) “İnsanlar neden Mücâhid’in *Tefsîr*’inden sakınıyorlardı?” sorusunu “Onun Ehl-i kitâb’a [sorular] sorduğunu düşünüyorlardı” diye cevaplar.⁴¹⁵ *Tefsîr*’i günümüze ulaşan Mücâhid⁴¹⁶ ricâl münekkitlerince güvenilir sayılmıştır.⁴¹⁷ 103/721-2 yılında 83 yaşındayken Mekke’de vefat etmiştir.⁴¹⁸

Mücâhid farklı saiklerle birçok şehre yolculuk yapmıştır. A‘meş’in ifadesiyle o, “Nerede ilginç bir şey olduğunu duysa gidip görürdü.”⁴¹⁹ Bu amaçla Mücâhid Berehût Kuyusu’nu görmek için Hadramut’a, Hârût ve Mârût olayının gerçekleştiği yeri incelemek içinse Bâbil’e gitmiştir.⁴²⁰ Ayrıca muhtemelen ilmî sebeplerle Kûfe, Medine, Şam⁴²¹ ve Vâsıt’a⁴²² da seyahat etmiştir. Veri azlığı sebebiyle diğer şehir ve bölgelere ne zaman gittiği tespit edilemese de Kûfe ve Medine’ye gidiş tarihi hakkında fikir yürütülebilir.

Mücâhid’in bilhassa Kûfe şehriyle irtibatı daha sıkıdır ve buna dair kaynaklarda birçok nakil bulunur. O, kâriilerin akın ettiği Kûfeli Abdurrahman b. Ebî Leyla’nın (ö. 83/702) evine kendisinin de gittiğini belirtir.⁴²³ İbn Ebî Leylâ’nın, 83/702 yılında vefat etmesi

⁴¹¹ İbn Sa’d’ın rivayet ettiğine göre “O zamanlar Mekkeliler Atâ ve Mücâhid’e [ama] daha çok Atâ’ya fetva sorarlardı.” bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/30.

⁴¹² İbnü’l-Cezerî, kâriilere tahsis ettiği *Gâyetü’n-Nihâye*’sinde Mücâhid’e yer verir. bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 2/40.

⁴¹³ Fesevî, *el-Ma’rif*, 1/642.

⁴¹⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/329. Musa, tâbiin döneminde Mekke’de tefsir ilminde en öne çıkan kişilerin İkrime, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr olduğunu söyler. bk. Musa, *el-Medresetü’l-hadîsiyye*, 1/41. Kesler de konu hakkındaki çalışmasında Mücâhid’i Mekke tefsir ekolünün öncülerinden biri olarak sayar. bk. Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü*, 62-73.

⁴¹⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/28.

⁴¹⁶ Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 125. Mücâhid’in *Tefsîr*’inin, Taberî’ye intikal süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 126-202.

⁴¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/319; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/44.

⁴¹⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/28; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/471; İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, 444-445. Hicri 100, 102, 104 veya 107 yıllarında vefat ettiği de kaydedilmiştir. bk. İbn Asâkir, *Târîh*, 57/21, 40-44.

⁴¹⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi, *Tezkiretü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998), 1/92.

⁴²⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/288.

⁴²¹ Yezîd b. Ebî Meryem (ö. 144/761), Mücâhid’in günümüzde Halep’in bir kasabası olan Dâbık’ta kendileriyle birlikte olduğunu söyler. bk. Ebû Zür’a, *Târîh*, 1/294.

⁴²² Hatîb, *el-Câmi’*, 2/235.

⁴²³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/231.

Mücâhid'in bu tarihten önce Kûfe'ye gittiğini gösterir. Ömrünün sonlarına doğru Kûfe'ye yerleştiği kaydedilse de⁴²⁴ Mekke'de vefat ettiğine göre bir süre sonra memleketine dönmüş olmalıdır. Yine de talebelerinin çoğunun Kûfeli olması Mücâhid'in uzun süre orada kaldığını düşündürür. Bu mesele aşağıda etraflıca incelenecektir. Medine yolculuğunda İbn Ömer'e eşlik ettiğini belirten Mücâhid'in⁴²⁵ en azından İbn Ömer'in vefat tarihi olan 73/693 yılından önce Medine'ye gittiği açıktır.

2.1.2.1.1. Hocaları

Mekke'de doğup yetişen Mücâhid'in ilmi, Mekke ve Medine'ye dayanır. Nitekim CHH programı verilerine göre toplam 5356 rivayeti bulunan Mücâhid'in, isnâd ve ricâl verileri birlikte değerlendirildiğinde öne çıkan hocaları, İbn Abbas (1040 rivayet) ve İbn Ömer'dir (543 rivayet). Onların ardından Abdurrahman b. Ebî Leyla (270 rivayet) ile Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-5) (191 rivayet) gelse de ricâl kitaplarında Mücâhid'in onlarla sıkı irtibatlarına dair veri bulunmadığından burada Mücâhid'in yakın hocaları olarak İbn Abbas ve İbn Ömer dikkate alınarak sadece onlarla ilişkisi incelenecektir.⁴²⁶

Mücâhid'in, kendisinden en fazla hadis aldığı hocası İbn Abbas'tır. İbn Abbas'ın talebeleri içerisinde ise Mücâhid daha önce bahsedildiği üzere altıncı sırada yer alır. Buna göre aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler, onun toplam nakillerinin %19'unu oluşturur. İbn Abbas'ın rivayetlerinin (23.709) ise %5'ini Mücâhid nakleder.⁴²⁷

⁴²⁴ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/265.

⁴²⁵ Ebû Zür'a, *Târih*, 2/557. Mücâhid ayrıca Abdullah b. Abdurrahman b. Saîd b. Ebî Ziâb'dan (ö. ?) istifade etmek için de Medine'ye gitmiştir. bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/307.

⁴²⁶ CK verileri de benzer bir tablo sunar. Bu programa göre Mücâhid'in toplam nakil sayısı 1007 olup en fazla rivayette bulunduğu hocaları sırasıyla şunlardır: İbn Abbas (353 rivayet), İbn Ömer (209 rivayet), Ebû Hüreyre (72 rivayet) ve Abdullah b. Amr b. el-Âs (63 rivayet). Burada Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın yerine üçüncü sırada Ebû Hüreyre yer alır. Bunun sebebi, Mücâhid'in Ebû Hüreyre'den olan tekrarsız merfû nakil sayısının İbn Ebî Leylâ'ya göre daha fazla olup İbn Ebî Leylâ'dan olan nakillerinin kaynaklarda Ebû Hüreyre'den olan rivayetlerine göre daha çok tekrar etmesidir. Böylece CHH'de İbn Ebî Leylâ üst sıralarda yer alırken CK'de Ebû Hüreyre öne çıkmıştır.

⁴²⁷ CK verilerine göre ise Mücâhid, İbn Abbas'ın talebeleri içerisinde İkrime (1036 rivayet), Saîd b. Cübeyr (611 rivayet) ve Atâ'nın (595 rivayet) ardından 353 rivayetle dördüncü sırada gelir. İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler, onun toplam nakil sayısının %35'ini oluştururken İbn Abbas'ın bilgi birikiminin (3835 rivayet) %9'unu Mücâhid nakletmiştir. Tâvûs ve Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'nin İbn Abbas'tan olan nakilleri Mücâhid'inkilere göre kaynaklarda daha çok tekrar ettiğinden CHH'de Mücâhid, İbn Abbas'ın öğrencileri içerisinde onların gerisinde kalmıştır.

Ricâl kitaplarındaki veriler de onların yakınlığını teyit eder. Nitekim Yahya b. Saîd el-Kattân,⁴²⁸ Ali b. el-Medîni,⁴²⁹ Ahmed b. Hanbel⁴³⁰ ve Nesâi,⁴³¹ İbn Abbas'ın yakın talebelerinin (*ashâb*) altı kişiden oluştuğunu belirtip aralarında Mücâhid'i de saymışlardır. Yahya b. Maîn de Mücâhid'in İbn Abbas'ın yakın talebesi (*sâhibu İbn Abbas*) olduğunu ifade eder.⁴³² Zehebî ise Mücâhid'in İbn Abbas'tan çok sayıda hadis rivayet ettiğini⁴³³ ve uzun süre onunla birlikte olduğunu (*lezimehû*) söyler.⁴³⁴ Mücâhid, İbn Abbas'ın diğer talebeleriyle yapılan kıyaslamalarda da zikredilmiştir. Örneğin Hüseyin b. İdris (ö. 300/913), Yahya el-Kattân'ın talebesi Muhammed b. Abdullah b. Ammâr'a (ö. 242/856) -İbn Abbas'ın rivayetlerinde- Mücâhid ile İkrime'den hangisinin daha sağlam olduğunu sormuş, İbn Ammâr ise "Mücâhid" cevabını vermiştir.⁴³⁵

Hadis, fıkıh ve kıraat gibi birçok alanda İbn Abbas'tan istifade eden Mücâhid,⁴³⁶ onun bilhassa tefsir birikimini elde etmeye çalışmıştır. Nitekim o, İbn Abbas'a Kur'an'ı üç kere arz ettiğini⁴³⁷ ve her ayette onu durdurarak "[Bu ayet] hangi konuda indi, nasıl indi?" diye sordüğünü belirtir.⁴³⁸ Anlaşılan Mücâhid çabalarının karşılığını görmüş ve zamanında tefsir ilmini en iyi bilen kişi kabul edilmiştir.⁴³⁹ Husayf b. Abdurrahman da İbn Abbas ashâbı içerisinde tefsiri ondan daha iyi bilen olmadığını söyler.⁴⁴⁰ Bunların yanında Mücâhid'in hocası İbn Abbas'ı övmesi,⁴⁴¹ halkasında gerçekleşen olayları nakletmesi,⁴⁴² vefatının ardından üzüntüsünü bildirmesi⁴⁴³ aralarındaki yakın ilişkiyi gösteren ikincil veriler olarak kabul edilebilir.

⁴²⁸ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 47.

⁴²⁹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44.

⁴³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/226, 294.

⁴³¹ Nesâi, *Tesmiye*, 112-115.

⁴³² Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûri), 3/528.

⁴³³ Zehebî, *Siyer*, 4/450.

⁴³⁴ Zehebî, *Târih*, 3/148.

⁴³⁵ İbn Asâkir, *Târih*, 57/32.

⁴³⁶ Zehebî, *Siyer*, 4/450.

⁴³⁷ 30 defa arz ettiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/27; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/319. İbn Abbas ile olan uzun süreli birliktelikleri düşünüldüğünde bu rakam gerçeği yansıtır olabilir.

⁴³⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/279-280.

⁴³⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/642.

⁴⁴⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 9/257.

⁴⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/347, 8/7; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/496. Bir rivayette Mücâhid şöyle der: "Biz insanlara karşı dört kişiyle övünürüz: Fakihimiz İbn Abbas, müezziniimiz Ebû Mahzûre [ö. 59/678-9], kârimiz Abdullah b. es-Sâib ve kıssacımız Ubeyd b. Umeyr ile." bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/23.

⁴⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/375; Ezrakî, *Ahbâr*, 1/349.

⁴⁴³ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûri), 3/90.

İbn Abbas'tan sonra Mücâhid'in en fazla rivayette bulunduğu hocası İbn Ömer'dir. Mücâhid ise İbn Ömer'in talebeleri içerisinde Nâfi' (9085 rivayet),⁴⁴⁴ Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725) (2945 rivayet) ve Abdullah b. Dînâr'ın (ö. 127/744-5) (1043 rivayet) ardından 543 rivayetle dördüncü sırada yer alır. İbn Ömer'den naklettiği rivayetler, onun toplam nakil sayısının %10'unu oluşturur. İbn Ömer'in bilgi birikiminin (20.762 rivayet) ise %3'ünü Mücâhid aktarır.⁴⁴⁵

Mücâhid ile İbn Ömer arasındaki yakın ilişkiyi ricâl kitapları da destekler. Örneğin Mücâhid, İbn Ömer ile birlikte yolculuklara çıktıklarını, onun güç yetirdiği tüm işlerini kendi başına yaptığını, kimseden yardım istemediğini belirtir.⁴⁴⁶ Hatta bu yolculuklarda Mücâhid, ona hizmet etmek istediğini, fakat tam tersine İbn Ömer'in ona hizmet ettiğini,⁴⁴⁷ ata binerken üzengisini tutup kıyafetini düzelttiğini ifade eder.⁴⁴⁸ Talebesi Mücâhid'e değer verdiği anlaşılan İbn Ömer bir gün ona, kölesi ve en yakın talebesi Nâfi'in hafızasının onun gibi olmasının kendisini çok sevindireceğini söyleyerek hafızasını takdir etmiştir.⁴⁴⁹ Ayrıca Mücâhid'in "İnsanlar gençliğinde İbn Ömer'i örnek almaktan çekindiler, yaşlanınca ise onu rehber edindiler" ifadesi⁴⁵⁰ hocasıyla olan uzun süreli birlikteliğini gösterir. Bunların yanında onun, İbn Ömer'in en yakın talebeleri Nâfi' ve Sâlim ile kıyaslanması İbn Ömer'in talebeleri içerisinde önemli bir konumda olduğuna işaret eder. Nitekim İshak b. İbrahim b. Hâni şöyle demektedir:

"Ahmed b. Hanbel'e, Mücâhid'in 'İbn Ömer'in yalnızca namaza başlarken ellerini kaldırdığını gördüm' sözü sorulunca şöyle dedi: 'Bu doğru değildir. Nâfi' ve Sâlim, İbn Ömer'in hadislerini daha iyi bilirler. Mücâhid daha büyük olsa da Nâfi' ondan daha bilgilidir.'"⁴⁵¹

⁴⁴⁴ Nâfi'in halkası ve İbn Ömer ile ilişkisi için bk. Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 62-86.

⁴⁴⁵ CK programında da Mücâhid, 209 nakille sırasıyla aynı isimlerin ardından yine dördüncü sırada yer alırken onun hocaları arasında da İbn Ömer ikinci sıradadır. Hocasının birikiminin (2851 rivayet) %7'sini aktaran Mücâhid'in, kendi rivayet yekûnunun %21'i İbn Ömer kaynaklıdır.

⁴⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/153; Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/285.

⁴⁴⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/205.

⁴⁴⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/197.

⁴⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/362.

⁴⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/137.

⁴⁵¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Mesâil* (İbn Hâni'), thk. Züheyr eş-Şâviş (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 1/49.

Mücâhid'in İbn Ömer ile birlikte tavaf etmesi,⁴⁵² koku sürünmeyi müstehap gördüğünü nakletmesi⁴⁵³ ve aralarında geçen bazı diyaloglardan bahsetmesi⁴⁵⁴ aralarındaki yakın hoca-talebe ilişkisini gösteren ek karinelere dir.

2.1.2.1.2. Halka Mensupları

Mücâhid başta İbn Abbas ve İbn Ömer olmak üzere hocalarından elde ettiği birikimini talebelerine Mescid-i Harâm'daki halkasında aktarmıştır.⁴⁵⁵ Kaynaklarda Mücâhid'in halkasına dair pek rivayet bulunmaz. Ancak onun otoriter biri olduğu ve kendisiyle tartışmaya girilmesinden hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Uyeyne'ye Amr b. Dînâr'ın Mücâhid'den niçin rivayette bulunmadığı sorulunca bilmediğini söylemiş ancak orada bulunanlar Amr'ın onunla sürekli münakaşa ettiğini söylemiştir.⁴⁵⁶ Anlaşılan o ki sonunda Mücâhid onu meclisinden uzaklaştırmış ve böylece Amr Mücâhid'den yeterince istifade edememiştir. İbn Abbas'ın tefsir birikiminin aktarılmasında önemli rol oynayan Mücâhid'in meclislerinde kendisinden tefsir rivayetleri de yazılmış⁴⁵⁷ ve kıraat öğrenilmiştir.⁴⁵⁸

Mücâhid'in yakın talebelerinin tespiti için ondan çok sayıda hadis nakleden râvilere bakılabilir. Toplam nakil sayısı 5356 olan Mücâhid'in, ricâl verileri de dikkate alındığında öne çıkan öğrencileri şu kişilerdir:⁴⁵⁹

⁴⁵² Ezrakî, *Ahbâr*, 1/336; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/197-198.

⁴⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/139.

⁴⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/157; Fâkihi, *Ahbâr*, 2/365; Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/280.

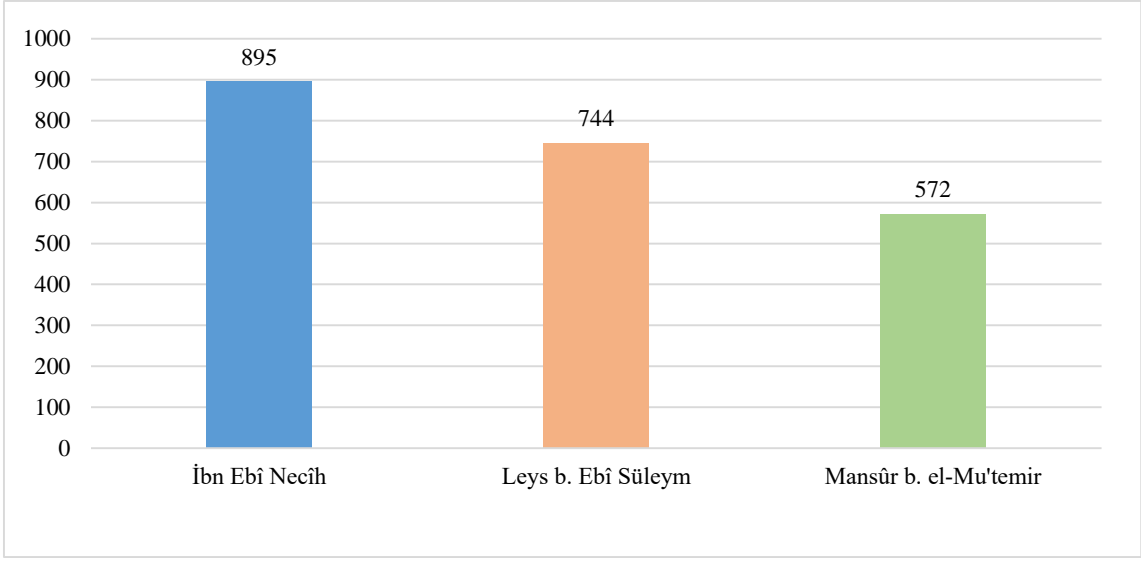
⁴⁵⁵ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 239.

⁴⁵⁶ Ebû Zür'a, *Târîh*, 2/451.

⁴⁵⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/142.

⁴⁵⁸ Ebû Zekerîyya Yahya b. Maîn el-Bağdâdî, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988), 415; Hatîb, *Târîh*, 12/142.

⁴⁵⁹ CK programı daha farklı bir tablo sunar. Bu programa göre Mücâhid'in toplam hadis sayısı 1007 olup öne çıkan talebeleri sırasıyla şu kişilerdir: Leys b. Ebî Süleym (197 rivayet), İbn Ebî Necîh (170 rivayet), A'meş (84 rivayet) ve Mansur (79 rivayet). Leys ile İbn Ebî Necîh'in iki program arasındaki sıralama değişikliğinin sebebine daha sonra değinilecektir. Mansur'un CHH'de A'meş'in önünde yer alırken CK'de gerisinde kalmasının sebebi, hem onun Mücâhid'den olan nakillerinin kaynaklarda A'meş'inkilere göre daha çok tekrar etmesi hem de ondan çok sayıda mevkuf-maktû haber rivayet etmesidir. CHH verilerine göre onun Mücâhid'den olan 572 naklinin 256'sı, yani %45'i mevkuf ve maktû haberlerden oluşurken A'meş'te bu oran %29'dur. CK programı ise mevkuf-maktû haberleri taramadığından A'meş, Mücâhid'in öğrencileri arasında Mansur'dan daha öncelikli bir konumda gibi görünmüştür. Oysa Mücâhid-Mansur ilişkisi incelenirken görüleceği gibi A'meş'in aksine ricâl verileri de ikili arasında sıkı bir bağ olduğunu gösterir. Bu bağlamda CHH programının merfû yanında mevkuf ve maktû haberleri de taraması sebebiyle genellikle CK'den daha doğru sonuçlar verdiği söylenmelidir.

Grafik 21: Öne Çıkan Talebelerinin Mücâhid'den Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki tek Mekkeli isim ilk sıradaki İbn Ebî Necîh'tir. Leys b. Ebî Süleym ve Mansur b. el-Mu'temir (ö. 132/750) ise Kûfelidir. Mücâhid'in birden fazla kez Kûfe'ye gittiğine değinilmişti. Orada ne kadar kaldığına dair bir veri tespit edilemese de talebelerinin - bilhassa ondan çok sayıda hadis rivayet eden talebelerinin- çoğunun Kûfeli olması Kûfe'de uzun bir süre bulunduğu ya da kısa süre kalmış olsa bile Kûfelilerin Mücâhid'in oradaki halkasına⁴⁶⁰ rağbet gösterip ondan çok sayıda hadis almış olduğuna işaret edebilir. Bir başka ihtimal olarak müelliflerin, Mücâhid'in daha çok Kûfeli talebeleri aracılığıyla gelen hadisleri eserlerine aldığı, bu sebeple Mücâhid'in birikiminin sonraki nesillere Mekkeli talebelerinden çok Kûfeli talebeleri eliyle aktarıldığı söylenebilir. Mücâhid'den çok sayıda hadis rivayet eden talebelerinin şehirlerini tespit etmek bu konuda fikir verecektir. CHH programına göre Mücâhid'den en fazla hadis rivayet eden 50 talebesinden 27'si Kûfeli (ki bunların yedisi ilk onda yer alır), 16'sı Mekkeli (ilk onda sadece iki râvi vardır), 3'ü Basralı, 2'si Şamlı, 1'i Mısırlı ve 1'i Vâsıtlıdır. Bu sayıların da gösterdiği üzere Mücâhid'in birikimi sonraki nesillere daha çok Kûfeli öğrencileri vasıtasıyla intikal etmiştir.

Neticede isnâd ve ricâl verileri doğrultusunda Mücâhid'in halka mensupları olarak İbn Ebî Necîh, Leys b. Ebî Süleym ve Mansur b. el-Mu'temir tespit edilmiştir. Ancak bu

⁴⁶⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/358.

çalışmanın asıl hedefinin Mekke hadis halkalarının inşası olması sebebiyle Mücâhid'in Mekkeli öğrencisi İbn Ebî Necîh ile bağı müstakil bir başlıkta etraflıca incelenecek, Leys ve Mansur ile irtibatı ise "İlmîni Mekke Dışına Taşıyanlar" başlığı altında kısaca ele alınacaktır.

Mücâhid-İbn Ebî Necîh ilişkisine geçmeden önce burada, ricâl kitaplarında Mücâhid ile yakınlıklarına dair veriler olan bazı Mekkeli talebelerinden daha bahsedilmelidir. Bunlar Kâsım b. Ebî Bezze, Humeyd b. Kays, Süleym mevlâ Ümmü Ali (ö. 131-140/748-58 arası) ve İbn Cüreyc'dir. Kâsım, Mücâhid'in kendisinden *Tefsîr*'ini işiten tek talebesi olması hasebiyle özel bir yere sahiptir. Mücâhid eserini ona imla etmiştir.⁴⁶¹ Fakat bunun dışında ricâl kaynaklarında yakınlıklarını gösteren başka bir veri bulunmaz. Onun Mücâhid'den olan rivayet sayısı (CHH: 10, CK: 1) da Mücâhid'in yakın talebesi olduğunu söylemeyi zorlaştırır. Humeyd, Mücâhid'in yakın talebesi (*sâhib*),⁴⁶² Süleym ise Mücâhid'in ashâbının büyüklerinden (*min kibâri ashâb*) olarak zikredilir.⁴⁶³ Ancak bu iki râvinin Mücâhid ile irtibatına dair başka bir veri olmadığı gibi ondan nakil sayıları da oldukça az olup Süleym'in Mücâhid'den 4 (CK: 3), Humeyd'in ise 69 (CK: 19) rivayeti vardır. Ricâl kitaplarında diğer üç Mekkeliye kıyasla Mücâhid-İbn Cüreyc ilişkisine dair daha fazla bilgi vardır. İbn Cüreyc, Mücâhid'in *Tefsîr*'inin râvilerindendir,⁴⁶⁴ ancak o da Leys gibi bizzat hocasından işitmeyip Kâsım'ın kitabını alıp istinsah etmiş ve aradan onu düşürerek doğrudan Mücâhid'den rivayette bulunmuştur.⁴⁶⁵ Onun Mücâhid'den sadece bir kıraat (*harf*) öğrendiği⁴⁶⁶ ve rivayetinin az olduğu belirtilir.⁴⁶⁷ Ayrıca hocasının 83 yaşında vefat ettiğini nakletmesi ikincil bir veri olarak değerlendirilebilir.⁴⁶⁸ Ancak bu bilgiler dışında hocası Mücâhid ile yakın ilişkilerini gösteren bir veri yoktur. İbn Cüreyc'in Mücâhid'den olan rivayet sayısı da aralarında yakın hoca-talebe ilişkisi olmadığına işaret eder (CHH: 55, CK: 38). Nitekim bizzat kendisi de şu sözlerle

⁴⁶¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/154.

⁴⁶² Ukaylî, *ed-Duaî*, 4/76.

⁴⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/213.

⁴⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütûbi ve'l-fünûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941), 1/458.

⁴⁶⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 176.

⁴⁶⁶ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 415.

⁴⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/245; Zehebî, *Tezkire*, 1/169.

⁴⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/28.

Mücâhid'den fazla hadis işitmediğini ifade ediyor gibidir: “Mücâhid'den hadis işitip ‘semi‘tü Mücâhid’ diyebilmek bana tüm ailem ve malımdan daha sevimlidir.”⁴⁶⁹

2.1.2.1.2.1. Mekkeli Talebesi: İbn Ebî Necîh

Yukarıda da bahsedildiği üzere Mücâhid'in bilgi birikimi sonraki nesillere daha çok Kûfeli öğrencileri eliyle aktarılmıştır. Onun bazı Mekkeli talebeleri olsa da İbn Ebî Necîh dışındakilerin ondan nakil sayılarının azlığı, aralarında yakın ilişki vazetmeyi engeller. Dolayısıyla onun Mekkeli tek yakın talebesi, kendisinden en çok hadis nakleden öğrencisi İbn Ebî Necîh olup aralarındaki irtibat ele alınacaktır. Atâ halkasında hayatından bahsedilen İbn Ebî Necîh, Mücâhid'in kendisinden en fazla rivayette bulunan talebesidir. Mücâhid de İbn Ebî Necîh'in hocaları içerisinde açık ara ilk sıradadır. Dolayısıyla aralarında çift taraflı bir yakınlık söz konusudur. İbn Ebî Necîh, Mücâhid'in rivayetlerinin %17'sini nakledeken kendi rivayet birikiminin %70'i hocası Mücâhid'e dayanır.⁴⁷⁰

İsnâd verilerinin ortaya koyduğu Mücâhid ile İbn Ebî Necîh arasındaki yakın hoca-talebe ilişkisini ricâl ve hadis usulü verileri de destekler. Yahya el-Kattân, içlerinde Mücâhid'in de olduğu altı kişilik İbn Abbas ashâbını zikrettikten sonra İbn Ebî Necîh'in onların metodunu benimsediğini ve görüşleriyle fetva verdiğini, ancak hepsiyle görüşemediğini belirtir.⁴⁷¹ İbn Ebî Necîh'in şu rivayeti de İbn Abbas ashâbıyla yakınlığını gözler önüne serer:

“İbn Abbas'ın ashâbı ‘İbn Abbas Ömer, Ali ve Abdullah [b. Mes‘ûd]’dan daha âlimdir’ deyince insanlar onları ayıplar, onlar da şöyle yanıt verirlerdi: ‘Hemen bizi eleştirmeyin. Onların her birinde diğerinde olmayan bir ilim vardır. İbn Abbas ise bu ilimlerin hepsini kendinde topladı.’”⁴⁷²

⁴⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, 4/451.

⁴⁷⁰ CK programında sıralamada farklılık olsa da iki program arasındaki oranlar birbirine oldukça yakındır. Bu programda İbn Ebî Necîh, Mücâhid'in talebeleri içerisinde ilk sırada değil 170 rivayetle Leys'in ardından ikinci sırada gelir. Mücâhid ise onun hocaları içerisinde yine ilk sıradadır. Dolayısıyla bu programa göre aralarında tek taraflı yakınlık vardır. İbn Ebî Necîh aynı şekilde Mücâhid'in rivayetlerinin %17'sini nakleder. Kendi rivayet birikiminin (250 rivayet) ise %68'i Mücâhid'e dayanır. İbn Ebî Necîh'in CK'de Leys'in arkasına düşüp CHH'de önünde yer almasının sebebi, Leys'in Mücâhid'den olan tekrarsız merfû nakil sayısının ona göre daha çok olup onun Mücâhid'den olan rivayetlerinin kaynaklarda Leys'inkilerden daha fazla tekrar etmesidir.

⁴⁷¹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 47.

⁴⁷² Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1389/1970), 49.

Ahmed b. Hanbel, Mücâhid'den en fazla rivayette bulunan kişinin (*ervâ*) İbn Ebî Necîh olduğunu,⁴⁷³ Zehebî ise onun Mücâhid'in en özel talebelerinden biri (*min ehassi'n-nâs*) olduğunu söyler.⁴⁷⁴ İbn Ebî Necîh, Mücâhid'in *Tefsîr*'inin râvilerindedir⁴⁷⁵ ve eser günümüze onun rivayetiyle ulaşmıştır. Ancak birçok muhaddis onun, eseri bizzat hocası Mücâhid'den işitmediği fikrindedir. Nitekim İbn Uyeyne, Kâsım b. Ebî Bezze hariç hiç kimsenin Mücâhid'in kendisinden tefsirini işitmediğini belirtir. Mücâhid, eserini Kâsım'a yazdırmış, İbn Ebî Necîh ve Leys gibi diğer talebeleri ise Kâsım'ın kitabını alıp aradan onu düşürerek doğrudan Mücâhid'den rivayette bulunmuşlardır.⁴⁷⁶ Bir başka rivayette İbn Uyeyne bu hususu daha açık ifade eder: İbnü'l-Medîni'nin "İbn Ebî Necîh, [Mücâhid'in] *Tefsîr*'ini işitmedi mi?" sorusu üzerine İbn Uyeyne "Hayır, işitmedi. Mücâhid'in *Tefsîr*'inin [tamamı] Kâsım b. Ebî Bezze'den gelir" demiştir.⁴⁷⁷ Yahya el-Kattân da İbn Ebî Necîh'in Mücâhid'den tefsiri işitmediği, tefsirdeki tüm rivayetlerin aslında Kâsım'dan geldiği görüşündedir.⁴⁷⁸ Konu hakkında İbn Uyeyne ve Yahya el-Kattân'ın görüşlerini aktaran İbnü'l-Medîni de hocalarıyla aynı fikirdedir.⁴⁷⁹ Öte yandan Yahya b. Maîn bu meseledeki fikri sorulunca İbn Uyeyne'nin görüşünü aktarıp "İbn Uyeyne böyle dedi. Ancak bu doğru mu yanlış mı bilmiyorum" diye cevaplar.⁴⁸⁰ İbn Teymiyye ise buna karşı çıkarak Şâfî (ö. 204/820) ve Buhârî'nin, Mücâhid'in İbn Ebî Necîh kanalıyla gelen tefsirine güvendiklerini belirtip bunun en sahih tefsirlerden olduğunu hatta tefsir ehlinin elinde bundan daha sahih bir tefsir kitabı olmadığını iddia eder.⁴⁸¹

İbn Ebî Necîh, Mücâhid'in diğer talebeleriyle yapılan kıyaslamalara da dâhil edilmiştir. Yahya el-Kattân, Mücâhid'in rivayetlerinde Mansur'un İbn Ebî Necîh'ten daha sağlam⁴⁸² ve daha iyi olduğu kanaatindedir.⁴⁸³ Tefsir rivayetleri bağlamında Yahya b. Maîn, "Verkâ → İbn Ebî Necîh → Mücâhid" isnâdını "İbn Cüreyc → Mücâhid" isnâdına tercih eder. Gerekçe olarak ise İbn Cüreyc senedinin mürsel olmasını gösterir.⁴⁸⁴ Ali b. el-Medîni'den,

⁴⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/178.

⁴⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/126.

⁴⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/458.

⁴⁷⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/154; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 176.

⁴⁷⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/154.

⁴⁷⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/231.

⁴⁷⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/154.

⁴⁸⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/103; a.mlf., *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 343.

⁴⁸¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ* (Medine: Vizâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdi's-Su'ûdiyye, 1425/2004), 17/408-409.

⁴⁸² Fesevî, *el-Ma'rife*, 3/15.

⁴⁸³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/238.

⁴⁸⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 4/300.

Mücâhid'in talebeleri içerisinde 113 rivayetle yedinci/sekizinci sırada olan Abdülkerim b. Mâlik'i (ö. 127/745) İbn Ebî Necîh ile kıyaslaması istenince İbn Ebî Necîh'in Mücâhid'in rivayetlerini daha iyi bildiğini söyler.⁴⁸⁵ Ahmed b. Hanbel ise Mansur'a göre İbn Ebî Necîh'in Mücâhid'den daha fazla rivayetinin olduğunu belirtir.⁴⁸⁶ Ebû Hâtim de Mücâhid'in rivayetlerinde İbn Ebî Necîh'i, Mücâhid'in talebeleri içerisinde 113 rivayetle yedinci/sekizinci sırada olan Husayf b. Abdurrahman'a tercih eder.⁴⁸⁷

İbn Ebî Necîh'in, Mücâhid'in çeşitli söz⁴⁸⁸ ve fetvalarını nakletmesi,⁴⁸⁹ aklına bir şey takıldığına hemen hocasına danışması⁴⁹⁰ aralarındaki yakın hoca-talebe ilişkisini gösteren ikincil verilerdir. İbn Ebî Necîh'in hadis meselelerindeki tavrını gösteren oldukça az bilgi olması sebebiyle tematik veriler üzerinden halka içi devamlılığın izi net olarak sürülemez. Bu durumun istisnası ise manen rivayet meselesidir. Onların bu konuda ortak tavır takındıkları görülür. Mücâhid, hadisleri kısaltmaya ve manen rivayet etmeye cevaz veren âlimler arasında zikredilir.⁴⁹¹ Nitekim onun, "İstersen hadisleri kısaltabilirsin ancak ziyadede bulunma" dediği nakledilir.⁴⁹² İbn Ebî Necîh de mana ile rivayete cevaz verenlerdendir.⁴⁹³ İbn Uyeyne, onun hadisleri mana ile rivayet ettiğini ifade eder.⁴⁹⁴ Hadis usulü verilerinin yanında İbn Ebî Necîh saç-sakalını boyamamasında da⁴⁹⁵ hocası Mücâhid'den⁴⁹⁶ etkilenmiş olabilir.

İbn Ebî Necîh, başta Mücâhid ve Atâ olmak üzere hocalarından elde ettiği bilgi birikimini talebelerine⁴⁹⁷ Mescid-i Harâm'daki halkasında aktarmıştır.⁴⁹⁸ İnsanlara fetva vermesi için valinin emriyle Mescid'de ona bir yer tahsis edildiği daha önce kaydedilmişti.

⁴⁸⁵ İbn Asâkir, *Târîh*, 36/465.

⁴⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/178.

⁴⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/203.

⁴⁸⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûri), 3/90; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilber en-Nemerî, *Câmi'ü beyâni'l-ilmî ve fazlîhi*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zührî (Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994), 2/925.

⁴⁸⁹ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/235, 272, 2/239.

⁴⁹⁰ Fâkihî, *Ahbâr*, 3/93.

⁴⁹¹ İbnü's-Salâh, *Ma'rîfetü envâ'i ilmi'l-hadîs*, 324.

⁴⁹² İbn Receb, *Şerh*, 1/426.

⁴⁹³ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/33.

⁴⁹⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, 206.

⁴⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44.

⁴⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/27.

⁴⁹⁷ Kaynaklarda İbn Ebî Necîh'in, her biri Mekkeli ve onun gibi kader görüşünü savunan bazı yakın talebelerinden (*ashâb*) bahsedilir: Şibl b. Abbâd, Seyf b. Ebî Süleyman, Zekerîyyâ b. İshak ve İbrahim b. Nâfi' [Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), III, 260]. Bu râvilerin İbn Ebî Necîh'ten nakil sayılarının az olmasının yanında toplam rivayet sayıları da azdır. Ayrıca İbn Ebî Necîh ile yakın ilişkilerini gösteren başka ricâl verileri de yoktur. Bu sebeple onun öne çıkan talebeleri içerisinde yer alamamışlardır.

⁴⁹⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/702.

Toplam 1272 rivayeti bulunan İbn Ebî Necîh'ten İbn Uyeyne 415, Süfyân es-Sevrî 149, Verkâ b. Ömer (ö. 161-70/778-87 arası) ise 117 hadis rivayet etmiştir.⁴⁹⁹ Bu isimlerden sadece İbn Uyeyne Mekkeli, diğerleri Kûfelidir. İbn Uyeyne'nin İbn Ebî Necîh ile yakın ilişkisi ve ondan edindiği birikimi hangi talebelerine aktardığı daha sonra kendi halkasında işlenecektir. Sevrî'nin İbn Ebî Necîh ile yakın ilişkisini gösteren ricâl verisi yoktur. Verkâ ise İbn Ebî Necîh'ten Mücâhid'in *Tefsîr*'ini rivayet etmiş ve günümüze onun rivayeti ulaşmıştır.⁵⁰⁰ Eserin tamamını İbn Ebî Necîh'ten işitmeyen, bir kısmını ona okuyan Verkâ,⁵⁰¹ onun rivayetlerindeki en sağlam kişi kabul edilir. Verkâ Medâin'e yerleşip orada talebelerine *Tefsîr*'i okumuştur.⁵⁰²

İbn Ebî Necîh'in Mücâhid birikimi, Sevrî ve Verkâ sayesinde 2./8. Asrın ilk yarısı ve ikinci yarısının başlarında Kûfe'ye taşınmıştır. Bu birikimin bir sonraki nesilde nerelere ulaştığını tespit etmek için onların, Mücâhid hadislerini aktardıkları kişiler incelendiğinde İbn Ebî Necîh'in Mücâhid birikiminin, Sevrî aracılığıyla Yemen ve Irak Bölgesi'ne, Verkâ vasıtasıyla ise Horasan ve Irak Bölgesi'ne intikal ettiği gözlemlenir.

2.1.2.1.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar

Bir süre Kûfe'de ikamet eden Mücâhid'in kendisinden çok sayıda hadis nakleden talebelerinin çoğu Kûfelidir. Ancak içlerinden bilhassa Leys b. Ebî Süleym ve Mansur b. el-Mu'temir öne çıkar. Mücâhid'den Mekke'de de istifade eden Leys ve Mansur, onun birikimini 2./8. Asrın ilk yarısında Kûfe'ye taşımışlardır. Onların Mücâhid'in hadislerini aktardıkları öğrencilerine bakıldığında Mücâhid'in bilgi birikiminin 2./8. Asrın ikinci yarısında da Kûfe'de kalmaya devam ettiği görülür. Leys ve Mansur'un Mücâhid ile ilişkisi aşağıda ele alınacaktır.

Leys b. Ebî Süleym, Mücâhid'in talebeleri içerisinde İbn Ebî Necîh'in ardından 744 rivayetle ikinci sırada yer alır. Leys'in hocaları içerisinde ise Mücâhid ilk sıradadır.

⁴⁹⁹ İbn Ebî Necîh'in CK programında toplam rivayet sayısı 250 olup öne çıkan talebeleri sırasıyla şunlardır: İbn Uyeyne (88 rivayet), Verkâ b. Ömer (45 rivayet), İbn İshak (38 rivayet), İsa b. Meymûn (25 rivayet) ve Sevrî (24 rivayet). İbn Ebî Necîh'in öğrencileri arasında CHH'de ikinci sırada yer alan Sevrî'nin CK'de beşinci sıraya gerilemesinin sebebi, ondan merfûdan ziyade maktû haber nakletmesidir (149 rivayetin 55'i merfû, 72'si maktû). CK programı maktû haberleri taramadığından İbn Ebî Necîh'ten nakil sayısı az çıkmıştır. Bu maktû nakiller incelendiğinde onun İbn Ebî Necîh vasıtasıyla Mücâhid'in tefsir birikimine ulaştığı görülür.

⁵⁰⁰ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 124.

⁵⁰¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/239.

⁵⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/379.

Dolayısıyla aralarında tek taraflı yakınlık vardır. Leys, Mücâhid'in rivayetlerinin %14'ünü nakletmiştir. Kendi rivayet birikiminin (2235 rivayet) ise %33'ü Mücâhid'e dayanır.⁵⁰³

Ricâl kitaplarındaki bilgiler de bu isnâd verilerini destekler. Leys, Mücâhid'in *Tefsîr*'inin râvilerindedir.⁵⁰⁴ Ancak o, Mücâhid'in birçok yakın talebesi gibi *Tefsîr*'i bizzat hocasından işitmemiştir. O, Mücâhid'den tefsiri işiten tek kişi olan Kâsım b. Ebî Bezze'nin kitabını alarak istinsah etmiş, sonra aradan Kâsım'ı düşürerek doğrudan hocası Mücâhid'den nakletmiş, yani tedlîs yapmıştır.⁵⁰⁵ Anlaşılan bu amaçla Kâsım'ın kitabının aslını uzun süre alıkoymuş, sonunda adı tasrih edilmeyen biri İbn Uyeyne'ye "Leys'e söyle Allah'tan korksun ve Kâsım'ın kitabını geri getirsin. Zira Kâsım artık uyuyamaz oldu!" diyerek Leys'e haber göndermiştir.⁵⁰⁶ Leys, Mücâhid'in "Âlimler, Hz. Peygamber'in ashâbıdır",⁵⁰⁷ "Fakih, Allah'tan korkandır"⁵⁰⁸ gibi birçok sözünü⁵⁰⁹ ve fetvalarını nakleder.⁵¹⁰ Ayrıca Mücâhid, Leys'e çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur. Ona - muhtemelen kitaptan rivayette bulunmaları sebebiyle- Vehb b. Münebbih ve Amr b. Şuayb'dan (ö. 118/736) uzak durmasını,⁵¹¹ Talha b. Musarrif (ö. 110-2/728-30) gibi dört kişiye mülâzemet etmesini nasihat etmiştir.⁵¹² Leys'in hocası Mücâhid'in yüzük takmadığını belirtmesi de yakınlıklarını gösteren ikincil bir veridir.⁵¹³

⁵⁰³ CK programında ise Leys, Mücâhid'in talebeleri içerisinde ilk sırada yer alırken Mücâhid de açık ara onun en fazla rivayette bulunduğu hocasıdır (ikinci sıradaki hocası Tâvûs'tan 74 hadis rivayet etmiştir). Dolayısıyla bu programın verilerine göre aralarında çift taraflı yakınlık vardır. Leys, hocasının rivayetlerinin (1007 rivayet) %20'sini nakleder. Kendi rivayet birikiminin (674 rivayet) ise %29'u Mücâhid'e dayanır.

⁵⁰⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/458.

⁵⁰⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 176.

⁵⁰⁶ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 2/154.

⁵⁰⁷ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/770.

⁵⁰⁸ İbn Abdilber, *Câmi'*, 2/824.

⁵⁰⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme en-Nesâî, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sânî), thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1427/2006), 1/536; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/293; Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/279.

⁵¹⁰ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/287, 293; Harb b. İsmail, "Mesâil", 2/817; Ebû Muhammed Harb b. İsmail el-Kirmânî, *Mesâil* (Tahâret ve Salât), thk. Muhammed b. Abdullah es-Süreyya' (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1434/2013), 526, 594. Leys'in aynı soruyu farklı hocalarına sorup hepsinin aynı cevabı verdiğini söylediği birçok rivayet bulunur. Demirci, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i özelinde bahsedilen şekilde 55 rivayet tespit etmiştir. bk. Demirci, *Yemen'de Hadis*, 74. İbn Sa'd konu hakkında şöyle der: "Leys hadiste zayıftı. Atâ, Tâvûs ve Mücâhid'e bir konu hakkında soru sorar, onlar farklı cevaplar vermelerine rağmen ittifak ettiklerini naklederdi ve bunu kasıtlı olarak yapmazdı." bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/469.

⁵¹¹ Harb b. İsmail, "Mesâil", 3/1221.

⁵¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/474.

⁵¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/27.

Mücâhid'in diğeri Kûfeli yakın talebesi Mansur b. el-Mu'temir'dir. O, hocasından naklettiği 572 rivayetle İbn Ebî Necîh ve Leys'in ardından üçüncü sırada kendine yer bulur. Mücâhid ise onun hocaları içerisinde İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) (1795 rivayet) ardından ikinci sıradadır. Buna göre Mansur, Mücâhid'in nakillerinin %10'unu aktarırken kendi birikiminin (4994 rivayet) %11'i Mücâhid'den gelir.⁵¹⁴

Mücâhid ile Mansur arasındaki yakın ilişki ricâl kaynaklarında da göze çarpar. Nitekim Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Necîh'ten sonra Mücâhid'den en fazla rivayette bulunan kişinin Mansur olduğunu, yine Mekkeli olmayanlar (*gurabâ*) içerisinde Mücâhid'den ondan daha fazla hadis rivayet eden biri olmadığını belirtir.⁵¹⁵ Mansur, Mücâhid'in diğeri yakın talebeleriyle de karşılaştırılmıştır. O özellikle Mücâhid'den en fazla rivayette bulunan İbn Ebî Necîh ile kıyaslanır. Ali b. el-Medîni hocası Yahya el-Kattân'a bu konuda çeşitli sorular sorar. Bir rivayette Yahya, Mücâhid'in ve başkalarının rivayetlerinde hatta her konuda Mansur'un İbn Ebî Necîh'ten daha sağlam olduğunu söyler.⁵¹⁶ Bir başka rivayette İbnü'l-Medîni'nin "Mansur'un Mücâhid'den olan nakilleri, İbn Ebî Necîh'in rivayetlerinden daha mı iyi?" sorusuna "Evet. Ayrıca daha sağlamdır (*esbet*)" cevabını verir.⁵¹⁷ Bir başka sefer İbnü'l-Medîni Yahya'ya "Mücâhid → İbn Abbas" isnâdı hakkındaki fikrini sorduğunda Yahya "Mücâhid'den rivayet eden kim?" diye sorar, Ali'nin "Husayf [b. Abdurrahman]" demesi üzerine "Mansur olsaydı iyiydi. Husayf zayıftır" der.⁵¹⁸ Yine İbnü'l-Medîni'nin "Mücâhid'in tefsirini kimden yazayım?" sorusuna Yahya, "Mansur" cevabını verir.⁵¹⁹

Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Mansur'u Mekke'de gördüğünü ifade eder.⁵²⁰ Onun Mekke'de olduğunu gösteren başka nakiller de vardır. Örneğin Mansur, Mücâhid'e "Kâbe'den ayrılacağım zaman ne yapayım?" diye sormuş, Mücâhid "Önce Kâbe'yi yedi kere tavaf edersin..." diye başlayarak yapmasını tavsiye ettiği hususları etraflıca

⁵¹⁴ Benzer bir tablo sunan CK programında Mansur, Mücâhid'in talebeleri içerisinde 79 rivayetle dördüncü sırada yer alırken Mücâhid onun hocaları arasında yine Nehaî'nin arkasından ikinci sırada gelir. Mücâhid'in hadislerinin %8'ini nakleden Mansur'un kendi toplam nakil sayısının (650) %12'si Mücâhid'e dayanır.

⁵¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 8/178.

⁵¹⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 3/15.

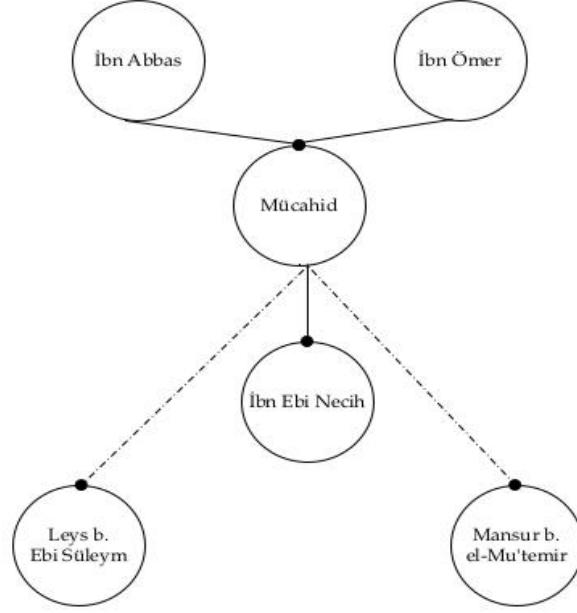
⁵¹⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/238.

⁵¹⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/206.

⁵¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/186.

⁵²⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/638.

anlatmıştır.⁵²¹ Bu haberlerden hareketle Mansur'un, hocası Mücâhid'den memleketi Kûfe dışında Mekke'de de istifade ettiği söylenebilir.

Şekil 2: Mücâhid b. Cebr Halkası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.1.2.2. Tâvûs b. Keysân Halkası

Ebû Abdurrahman Tâvûs b. Keysân el-Yemânî el-Cenedî'nin⁵²² kökenine dair muhtelif nakiller bulunmaktadır. Onun Ebnâ'dan olduğu,⁵²³ Ebnâ'dan olmayıp Fârisî asıllı⁵²⁴ veya Rebîa kabilesinin Nemir b. Kâsıt kolundan olduğu⁵²⁵ söylenir. Aynı belirsizlik mevlâsı

⁵²¹ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/341.

⁵²² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 5/649; Zehebî, *Siyer*, 5/38. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), "Tâvûs" isminin ona kıraatinin güzelliği sebebiyle verilen bir lakap olup asıl adının "Zekvân" olduğunu iddia eder. Ancak eserinde bu rivayete yer veren İbn Hallikân (ö. 681/1282), buna itibar etmeyip "Meşhur olan, Tâvûs'un onun adı olmasıdır" der. bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1398/1978), 2/510.

⁵²³ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/477; Mizzî, *Tehzib*, 13/357. Ebnâ, Yemen'deki Sâsânî hâkimiyeti sırasında İranlı asker ve idarecilerin yerli kadınlarla evlenmeleri sonucunda ortaya çıkan etnik ve sosyal zümredir. Detaylı bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Ebnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Şubat 2023).

⁵²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/97; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 2/105.

⁵²⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 150.

olduğu kabile için de söz konusudur. Kaynaklarda o, Hemdân,⁵²⁶ Havlân⁵²⁷ ve Himyer⁵²⁸ kabilelerine nispet edilir. Yakın akrabalarından dahi bu konuda farklı görüşlerin aktarılması içlerinden birini tercih etmeyi zorlaştırmaktadır. Örneğin oğlu Abdullah, kendisine “Siz kimlerdensiniz? Bize Hemdân kabilesinden olduğunuz ulaştı” denilince “Hayır, biz Havlân’danız” cevabını verirken⁵²⁹ torunu, kendilerinin Fârisîlerden bir topluluk olduğunu, kimseyle velâ akitlerinin olmadığını, ancak Tâvûs’un babası Keysân’ın Hûd el-Himyerî ailesinden bir kadınla evlendiğini, bu kadının ise Tâvûs’un annesi olduğunu belirtir.⁵³⁰ Abdürrezzâk, onun Hemdân kabilesinin,⁵³¹ İbnü’l-Medîni ise Fârisî asıllı olmayıp Havlân kabilesinin mevlâsı olduğu görüşündedir.⁵³²

Spesifik olarak doğum tarihi ve yeri kaynaklarda verilmeyen Tâvûs,⁵³³ vefat ettiğinde 70’li yaşlarında olduğu⁵³⁴ ve babasının Yemen’e gelerek yerli bir kadınla evlendiği bilgilerinden hareketle 30’lu yıllarda Yemen’de doğmuş olmalıdır. Yemen’in Cened şehrinde ikamet eden Tâvûs’un,⁵³⁵ Abdullah ve künyesinden anlaşıldığı üzere Abdurrahman adında iki oğlu vardır. Son derece âbid ve zahit biri olan Tâvûs,⁵³⁶ hadisin yanında fıkha da yoğunlaşmıştır. Nitekim o, İbn Abbas ashâbı içerisinde helal-haramı en iyi bilen kişi olarak nitelenir.⁵³⁷ Onun “Farz bilgisi, ilmin üçte biridir” şeklindeki ifadesi de bu bilgiyi doğrular.⁵³⁸ Tâvûs, hac vazifesini yerine getirip ilim öğrenmek için

⁵²⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/97; Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 287; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5/649; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 150.

⁵²⁷ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 287; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5/649; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 150.

⁵²⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/97; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), 2/105; Mizzî, *Tehzîb*, 23/357.

⁵²⁹ Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/709; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), 1/305. Bir başka nakilde İbn Tâvûs’a hangi kabilenin mevlâsı oldukları sorulunca Havlân’ın mevlâsı olan Hemdân’dan olduklarını söyler. bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 6/151. Bu rivayette de İbn Tâvûs’a soruyu aynı râvi sorar. Ancak rivayetin hem diğer kaynaklarda tespit edilememesi hem de iki farklı kabile arasında velâ ilişkisi kurması, Fesevî ve İbn Ebî Hayseme’de geçen naklin tahrife uğramış hâli olduğunu düşündürür. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5/649; Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/710.

⁵³¹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5/650.

⁵³² Fesevî, *el-Ma’rife*, 3/214.

⁵³³ Zehebî, net bir tarih vermese de Tâvûs’un, Hz. Osman’ın halifeliği döneminde (23-35/644-656) yahut ondan önce doğduğunu düşündüğünü belirtir. bk. Zehebî, *Siyer*, 5/38-39.

⁵³⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/102.

⁵³⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/97; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 4/500.

⁵³⁶ O, Yemen’in ve Mekke’nin âbidleri arasında zikredilir. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 2/322; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/391. Sühaym b. Hâni (ö. ?) adlı râvi Tâvûs’u ne zaman görse yüzünün peçeli ve ağlar vaziyette olduğunu, Vehb b. Münebbih ise onun 40 yıl boyunca gece namazı abdestiyle sabah namazını kıldığını ifade eder. bk. Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5/296; Ebü’l-Muzaffer Şemseddin Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtü’z-zamân fi tevârîhi’l-a’yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1434/2013), 10/436.

⁵³⁷ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 9/257.

⁵³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/174.

Mekke'ye,⁵³⁹ orada ikamet eden sahâbîlerden istifade etmek için ise Medine'ye gitmiştir.⁵⁴⁰ Münekkîtlar tarafından tevsik edilen Tâvûs,⁵⁴¹ 7 Zilhicce 106 (25 Nisan 725) tarihinde Mekke'de vefat etti.⁵⁴² Cenaze namazını Kâbe'de⁵⁴³ kalabalık bir cemaat eşliğinde⁵⁴⁴ o yıl hac emiri olan Halife Hişâm b. Abdülmelik kıldırdı.⁵⁴⁵

2.1.2.2.1. Hocaları

Sık sık Mekke'ye gelen Tâvûs'un ilmi büyük oranda buraya dayanır. Toplam 3903 rivayeti bulunan Tâvûs'un, isnâd ve ricâl verileri ile birlikte değerlendirildiğinde tek yakın hocası 1619 hadis naklettiği İbn Abbas'tır. Onun ardından 187 rivayetle İbn Ömer ve 144 rivayetle Ebû Hüreyre gelir.⁵⁴⁶ İbn Ömer'den daha takvalı birini görmediğini belirten Tâvûs'un⁵⁴⁷ onunla uzun süreli birlikteliğini gösteren ricâl verileri bulunmaz. Yine Ali b. el-Medîni onu Ebû Hüreyre'nin altı kişilik ashâbı içerisinde zikretse de⁵⁴⁸ bu bilgi dışında onun Ebû Hüreyre ile sıkı irtibatına işaret eden ricâl verileri de tespit edilememiştir. Bu sebeple burada sadece Tâvûs'un tek yakın hocası olan İbn Abbas ile ilişkisi ele alınacaktır.

Tâvûs'un en çok hadis naklettiği hocası İbn Abbas'tır. O, Atâ halkasında bahsedildiği üzere İbn Abbas'ın talebeleri içerisinde dördüncü sırada gelir. Dolayısıyla aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. İbn Abbas'tan olan nakilleri, onun toplam rivayet sayısının

⁵³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/99; Fâkihî, *Ahbâr*, 1/126, 149, 439.

⁵⁴⁰ Abdullah Kahraman, "Tâvûs b. Keysân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Şubat 2023).

⁵⁴¹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/477; Mizzi, *Tehzîb*, 13/360.

⁵⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/102.

⁵⁴³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/391

⁵⁴⁴ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/311.

⁵⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/102.

⁵⁴⁶ CK programı da benzer veriler sunar. Burada Tâvûs'un toplam rivayeti 488 olup öne çıkan hocaları sırasıyla şunlardır: İbn Abbas (255 rivayet), Ebû Hüreyre (41 rivayet) ve İbn Ömer (29 rivayet). Burada Ebû Hüreyre'nin, İbn Ömer'in önünde yer almasının sebebi Tâvûs'un İbn Ömer'e göre Ebû Hüreyre'den daha fazla merfû hadis rivayet etmesidir. Nitekim CHH programına göre Tâvûs'un İbn Ömer'den olan 187 rivayetinin 142'si, yani %75'i merfû iken Ebû Hüreyre'den olan 144 rivayetinin 128'i, yani %88'i merfû hadislerden oluşur. Tâvûs'un İbn Ömer'den olan nakilleri kaynaklarda Ebû Hüreyre'den olanlara kıyasla daha çok tekrar ettiğinden İbn Ömer CHH'de Ebû Hüreyre'nin önüne geçmiştir.

⁵⁴⁷ Fesevî, *el-Ma'riفة*, 1/491.

⁵⁴⁸ Ali b. el-Medîni, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), 82. Diğerleri Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf (ö. 94/712-13), Ebû Salih es-Semmân (ö. 101/719-20), İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve A'rec'dir (ö. 117/735).

%41'ini oluşturur. İbn Abbas'ın birikiminin (23.709 rivayet) ise %7'sini Tâvûs nakleder.⁵⁴⁹

Ricâl kaynakları da isnâd verilerinin işaret ettiği İbn Abbas-Tâvûs yakınlığını destekler. Nitekim Yahya el-Kattân ve Ali b. el-Medînî, İbn Abbas'ın metodunu benimseyen ve onun görüşleriyle fetva veren yakın talebeleri (*ashâb*) içerisinde Tâvûs'u da saymışlardır.⁵⁵⁰ Yine Ahmed b. Hanbel⁵⁵¹ ve Nesâî⁵⁵² de onu altı kişilik İbn Abbas ashâbı arasında zikreder. Tâvûs, İbn Abbas'ın meclisine seçkin kişilerle (*hâssa*) birlikte katılmış,⁵⁵³ hatta bu umumi meclisler dışında onunla özel ders yapma imkânına da erişmiştir.⁵⁵⁴ Yaşça daha büyük sahâbilerden de istifade edebilecekken neredeyse sadece İbn Abbas'tan ilim öğrenmesi talebelerinin dikkatini çekmiş, Leys b. Ebî Süleyman hocasına "Ashâbın büyüklerini bırakıp şu genç sahâbîye (İbn Abbas'a) iltizam ettin, öyle mi?" diye sorunca Tâvûs bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır: "Ben Allah Resulü'nün 70 sahâbîsini gördüm, onlar ihtilafa düştükleri bir konuda İbn Abbas'a danışarlardı."⁵⁵⁵ Husayf b. Abdurrahman, İbn Abbas ashâbı içerisinde helal-haram konusunda ondan daha bilgili birinin olmadığını,⁵⁵⁶ Zehebî ise onun İbn Abbas'a uzun süre mülâzemet ettiğini ve İbn Abbas ashâbının büyüklerinden sayıldığını belirtir.⁵⁵⁷

Tâvûs, İbn Abbas'ın diğer yakın talebeleriyle de karşılaştırılmıştır. İbn Uyeyne, İbn Abbas ashâbı içerisinde kimseyi Tâvûs'a denk görmemiş,⁵⁵⁸ Yahya b. Maîn, "İbn Abbas'ın rivayetlerinde Saîd b. Cübeyr'i mi yoksa Tâvûs'u mu tercih edersin?" sorusunu

⁵⁴⁹ CK programına göre ise Tâvûs, İbn Abbas'ın talebeleri içerisinde İkrime (1036 rivayet), Saîd b. Cübeyr (611 rivayet), Atâ (595 rivayet) ve Mücâhid'in (353 rivayet) ardından 255 rivayetle beşinci sıradadır. İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler, onun toplam rivayetlerinin %52'sini oluştururken İbn Abbas'ın rivayetlerinin (3835 rivayet) %7'sini Tâvûs nakletmiştir. Bu programda Mücâhid'in, Tâvûs'un önüne geçmesinin sebebi, Mücâhid'in Tâvûs'a kıyasla İbn Abbas'tan daha fazla merfû hadis rivayet etmesi değildir. Zira CHH programına göre Mücâhid'in İbn Abbas'tan olan 1040 rivayetinin 622'si, yani yaklaşık %60'ı merfû iken Tâvûs'un İbn Abbas'tan olan 1619 rivayetinin 1189'u, yani %73'ü merfû hadislerden oluşur. Bu durumun asıl sebebi Tâvûs'un İbn Abbas'tan olan rivayetlerinin kaynaklarda daha fazla tekrar etmesidir. Bu sebeple o, CHH programında Mücâhid'in önünde yer almış ve İbn Abbas'tan merfû rivayet oranı Mücâhid'e göre daha fazla olmasına rağmen mükerrer rivayetler çıkarılınca CK'de Mücâhid'in gerisinde kalmıştır.

⁵⁵⁰ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, 44, 47.

⁵⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/226, 294.

⁵⁵² Nesâî, *Tesmiye*, 112-115.

⁵⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/42; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/139.

⁵⁵⁴ Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 4/293.

⁵⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/332.

⁵⁵⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 9/257.

⁵⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 5/39.

⁵⁵⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/708-709.

“Her ikisi de sikadır” diye cevaplayarak bir tercihte bulunmaktan kaçınmış,⁵⁵⁹ Ali b. el-Medîni ise İbn Abbas ashâbı içerisinde Saîd b. Cübeyr gibisi olmadığını ifade etmiş, “Tâvûs bile mi?” diye sorulması üzerine “Ne Tâvûs ne de diğerleri! [Hiçbiri Saîd gibi değil]” demiştir.⁵⁶⁰

Bunların yanında Tâvûs’un İbn Abbas’tan daha bilgili birini görmediğini,⁵⁶¹ ona mektuplarla sorular sorulduğunu belirtmesi,⁵⁶² onun halkasında gerçekleşen olayları nakletmesi⁵⁶³ ve onu hatırladıkça hüzünlenmesi,⁵⁶⁴ buna karşılık İbn Abbas’ın da Tâvûs’un cennet ehlinden olduğunu düşündüğünü ifade etmesi⁵⁶⁵ aralarındaki yakınlığı gösteren tali verilerdir. Tâvûs, İbn Abbas’ın “Biz hadis yazmayız ve yazdırmayız” sözünü nakletmiş,⁵⁶⁶ ancak bu konuda hocasının tavrını sürdürmemiştir. Nitekim o, hadis yazımına karşı çıkmamış ve yanında hadislerinin yazılmasına müsaade etmiştir.⁵⁶⁷

2.1.2.2.2. Halka Mensupları

Yemenli olup Yemen’de de halkası olduğu belirtilen Tâvûs’un,⁵⁶⁸ Mekke ile irtibatı meselesi açıklığa kavuşturulmalıdır. Kaynaklarda Tâvûs’un, ömrünün sonlarındaki ikameti hariç Mekke’ye yerleştiğine veya uzun süre burada kaldığına dair açık bir rivayet yoktur. Hatta Yemen valilerinden Muhammed b. Yusuf’un (ö. 91/709-10) (hs. 65-91/685-710)⁵⁶⁹ Tâvûs’u zekât âmili olarak görevlendirmesi,⁵⁷⁰ Urve b. Muhammed’in (ö. 120/737-8) (hs. 96-105/715-724)⁵⁷¹ ise bir mesele özelinde, ona sorulmadan fetva

⁵⁵⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 117.

⁵⁶⁰ Fesevî, *el-Ma’rife*, 2/147.

⁵⁶¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/316. Tâvûs, farklı vesilelerle hocası İbn Abbas’tan hep sitayişle bahsetmiştir. Övgü ifadelerinden bazıları için bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 2/319-320; Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dürî), 3/90; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/387; Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/496; Ebû Nuaym, *Hilye*, 1/329.

⁵⁶² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), 1/312.

⁵⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/387.

⁵⁶⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 6/332.

⁵⁶⁵ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/320.

⁵⁶⁶ İbn Abdilber, *Câmi’*, 1/275.

⁵⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/260.

⁵⁶⁸ Demirci, *Yemen’de Hadis*, 86.

⁵⁶⁹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 293, 311. Halife b. Hayyât, Muhammed b. Yusuf’un Yemen valiliğinin, Halife Velîd b. Abdülmelik’in (ö. 96/715) vefatına kadar sürdüğünü ifade eder. bk. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 311. Ancak Ebû’l-Kâsım İbn Mende (ö. 470/1078), Muhammed’in 91/709-10 tarihinde öldüğünü belirtir. bk. Ebû’l-Kâsım İbn Mende el-Abdî, *el-Müstahrec min kütübi’n-nâs li’t-tezkire ve’l-müstetrafa min ahvâli’r-ricâl li’l-ma’rife*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Bahreyn: Vizâretü’l-Adl ve’s-Şüûni’l-İslâmiyye, ts.), 3/129. Bu bilgiye göre onun Yemen valiliği hicri 96 değil, 91 yılına kadar sürmüş olabilir.

⁵⁷⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/101.

⁵⁷¹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 318, 323, 332.

verilmemesini emretmesi,⁵⁷² ayrıca onun Cened ve San'a kadılığı yapıp bu iki şehir arasında sık sık gidip gelmesi ve San'a'ya gittiğinde kendi adıyla maruf bir mescitte kaldığı bilgisi⁵⁷³ onun, Yemen'de ikamet ettiğini gösterir.

Öte yandan Tâvûs 40 kere hacetmiş⁵⁷⁴ ve Mekke'nin âbid⁵⁷⁵ ve fakihleri⁵⁷⁶ arasında zikredilmiştir. Tâvûs, o dönemdeki genel teamüle uyup hac mevsiminden aylar önce Mekke'ye gelerek başka bir şehirde karşılaşamayacağı kişilerle haccın birleştirici fonksiyonu sayesinde buluşup ilim elde etmeyi hedeflemiş olmalıdır. Nitekim onun Mekke'deki yaşantısı ve Mescid-i Harâm'daki ibadetlerine dair pek çok haberin nakledilmesi de hayatının önemli bir kısmının burada geçirdiğini gösterir.⁵⁷⁷ Mekke'ye sık sık gidip gelmesi sayesinde o, İbn Abbas'ın birikimini elde ederek onun yakın talebeleri arasına girebilmiştir.

Tâvûs, İbn Abbas'tan elde ettiği birikimi Yemen ve Mekke'deki halkalarında talebelerine aktarmış olmalıdır. Onun Yemen'deki halkasının varlığı daha önce yapılan bir çalışmada incelendiği⁵⁷⁸ ve bu tezin konusu olmadığı için aşağıda kısaca değinilecek, Mekke'deki halkası üzerinde ise etraflıca durulacaktır. Kaynaklarda Atâ ve Mücâhid'in aksine, Tâvûs'un halkası/meclisi olduğuna dair sarıh bir rivayet yoktur. Ancak onun yakın talebe grubundan bahsedilmesi bir halkası olduğunu düşündürür. Nitekim Mekkeli Abdülaziz b. Ebî Ravvâd, Tâvûs'u ve yakın talebelerini (*cülesâ*) Mescid-i Harâm'da gördüğünü haber verir.⁵⁷⁹ Yine aynı râvi, Tâvûs ve ashâbının ikindi namazından sonra hiç konuşmadan dua

⁵⁷² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/480; Demirci, *Yemen'de Hadis*, 86.

⁵⁷³ Ebû Abdullah Bahaüddin Muhammed b. Yusuf el-Cenedî, *Kitâbü's-Sülûk fî tabakâtü'l-ulemâ ve'l-mülûk*, thk. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Ekvâ (San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 1415/1995), 1/94; Demirci, *Yemen'de Hadis*, 86.

⁵⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/463.

⁵⁷⁵ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/322

⁵⁷⁶ Nesâî, *Tesmiye*, 112-115.

⁵⁷⁷ Örneğin onun İbn Abbas ile birlikte tavaf ettiği, Mescid-i Harâm'a giderken çarşı yolu ve başka bir yol olmak üzere iki yol tuttuğu, tavaf eden Kureyşli bir grup genci kıyafetleri ve yürüyüşleri sebebiyle azarladığı, Kâbe'nin yanı başında, hicre ona soru sorulduğu, Hasan el-Basrî Mekke'ye geldiğinde Atâ ve Mücâhid'in dışında Tâvûs'un da onun yanına gittiği, Mina mescidine girip namaz kıldığı belirtilir. Cümle sırasına göre bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/524; Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/4; Hatîb, *Târîh*, 16/47; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/101; Fâkihî, *Ahbâr*, 1/214; Ezrakî, *Ahbâr*, 1/316; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/158; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/245; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/334. Tâvûs'un Mekke'de bulunduğunu gösteren diğer bazı rivayetler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/99, 101; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/417; Ezrakî, *Ahbâr*, 2/118; Fâkihî, *Ahbâr*, 1/126, 149, 279, 329, 439, 462, 2/110, 4/70; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/307; Ukaylî, *ed-Duafâ*, 4/217; Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/14-16.

⁵⁷⁸ Demirci, *Yemen'de Hadis*, 77-78, 86.

⁵⁷⁹ Ezrakî, *Ahbâr*, 2/68.

etmeye başladıklarına şahit olduğunu söyler.⁵⁸⁰ Mekkeli olan ve Yemen'e gittiğine dair ricâl kaynaklarında bir bilgi bulunmayan İbn Ebî Ravvâd, bu olayı Mescid-i Harâm'da görmüş olmalıdır. Hakem b. Uteybe (ö. 113-5/731-4 arası) ise Tâvûs'un namaza başlarken, rükûya gittiğinde ve kalktığına ellerini kaldırdığını görüp meraklanır ve bunu yakın bir talebesine (*ba'du ashâbih*) sorar.⁵⁸¹ Muhtemelen Hakem de Tâvûs ve ashâbıyla hac için gittiği Mekke'de karşılaşmıştır. Bu nakillerden hareketle Tâvûs'un Mekke'de bir halkası olduğu söylenebilir. O da halkasını muhtemelen Atâ ve Mücâhid gibi Mescid-i Harâm'da kurmuştu.

İbn Abbas'ın fıkıh birikimini alanlardan biri olan Tâvûs, halkasında hadis rivayeti yanında kendisine sorulan soruları da cevaplamıştır. Onun fetvalarının yer aldığı en önemli iki kaynak Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannefleridir*. CHH verilerine göre Tâvûs'un bu iki eserde toplam 1738 rivayeti olup bunların 1216'sı çoğunlukla onun muhtelif fıkhi meselelerdeki fetvalarını içeren maktû rivayetlerdir.⁵⁸² Ricâl kitaplarında da Tâvûs'un fıkıh alanındaki uzmanlığı vurgulanır. Örneğin o, İbn Abbas ashâbı içerisinde helal-haram konusundaki en bilgili kişi kabul edilir.⁵⁸³ Ayrıca Atâ ve Hasan el-Basrî'nin de Mescid-i Harâm'daki bir halkada kendilerine soru soran kişileri ona yönlendirmesi, onun fıkhi yetkinliğini gösterir.⁵⁸⁴

Tâvûs'un halka mensuplarının tespiti için ondan çok sayıda hadis rivayet eden talebelerine bakılabilir. Ancak burada Mekkelilerin, toplam 3903 rivayeti olan Tâvûs'un birikimine olan rağbetini gösterebilmek için örneklem olarak ondan en çok rivayette bulunan 10 kişi grafiğe yansıtılacaktır.⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/13.

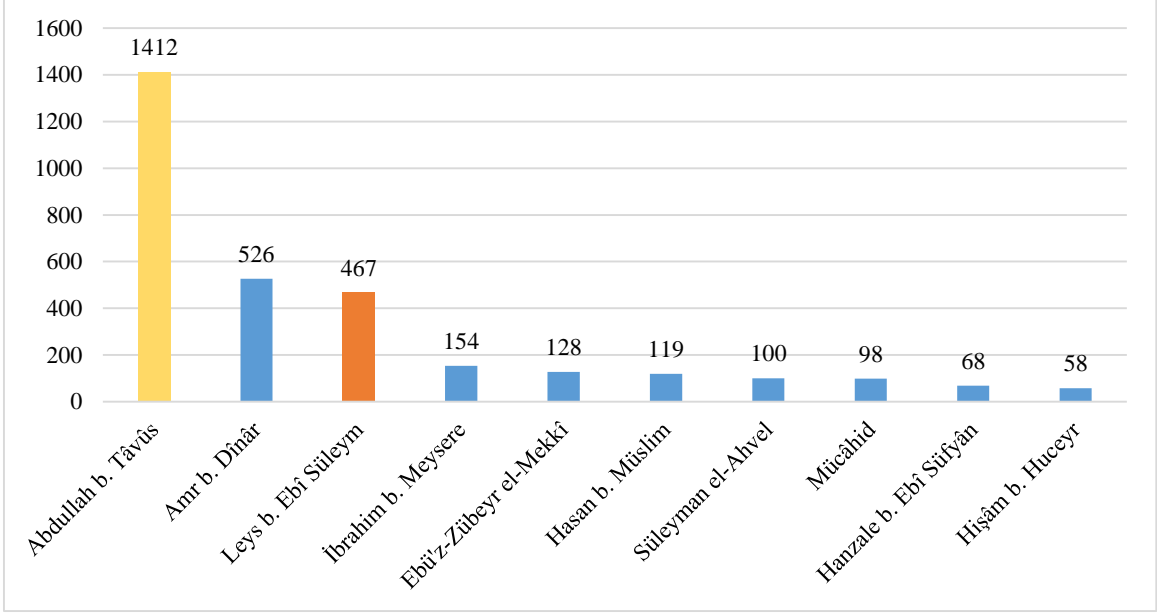
⁵⁸¹ Hatîb, *el-Câmi'*, 1/118.

⁵⁸² Fetvalarından bazıları için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/337, 362, 404, 2/3, 3/229, 5/171, 6/348; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kalem - Dımaşk: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an, 1427/2006), 1/376-7, 2/172, 3/570, 5/81, 7/610, 8/324, 10/610.

⁵⁸³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 9/257.

⁵⁸⁴ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 4/179.

⁵⁸⁵ CK programında ise Tâvûs'un toplam rivayet sayısı 488 olup ondan en fazla rivayette bulunan 10 râvi sırasıyla şunlardır: İbn Tâvûs (219 rivayet), Amr b. Dînâr (78 rivayet), Leys b. Ebî Süleym (74 rivayet), İbrahim b. Meysere (28 rivayet), Hasan b. Müslim (24 rivayet), Ebü'z-Zübeyr (23 rivayet), Hanzale b. Ebî Süfyân (23 rivayet), Hişâm b. Huceyr (16 rivayet), Leys b. Sa'd (15 rivayet) ve Mücâhid (14 rivayet). Burada ilk 10'da Süleyman el-Ahvel yerine Leys b. Sa'd bulunur. Süleyman'ın, CHH'de yedinci sıradayken CK'de on ikinci sıraya gerilemesinin sebebi Tâvûs'tan rivayetlerinin kaynaklarda Leys'inkilere göre daha fazla tekrar etmesidir. Sıralamadaki bazı oynamalar haricinde iki programın birbirine yakın veriler sunduğu söylenebilir.

Grafik 22: En Çok Rivayette Bulunan On Talebesinin Tâvûs'tan Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikteki râvilerden Mücâhid hariç hepsi Tâvûs'un talebesidir. Tâvûs'tan 10 yaş kadar daha büyük olan Mücâhid ise⁵⁸⁶ onun, İbn Abbas'ın meclisindeki halka arkadaşlarındandır.⁵⁸⁷ Abdullah b. Tâvûs ve Leys haricindeki râviler Mekkelî olup grafikteki tek Yemenli Tâvûs'un rivayet birikiminin büyük kısmını elde eden oğlu İbn Tâvûs'tur. Ondan sonraki ilk Yemenli ise 48 rivayetle on üçüncü sırada yer alan Amr b. Müslim'dir (ö. 121-30/739-48 arası).⁵⁸⁸ Tâvûs'un öne çıkan talebeleri içerisinde Yemenlilerin bu kadar az olması, onun Yemen'de düzenli olarak hadis rivayet etmediğini veya Yemen'deki ilmî hareketliliğin Mekke seviyesinde olmadığını düşündürür. Belki de onun Yemen'de bir halkası yoktu ve Yemenli tek yakın talebesi olan oğlu babasının birikimini, memleketinde hayatın olağan akışı içerisinde, sürekli babasıyla birlikte gittiği Mekke'de ise⁵⁸⁹ hac mevsiminde kurulan halkasında aldı. Tâvûs'tan en çok rivayette

⁵⁸⁶ Daha önce geçtiği üzere Mücâhid, 21/642 yılında doğmuştur.

⁵⁸⁷ Tâvûs'a, Harem'de güvercin öldürmenin kefareti sorulunca "Bir ölçek mısırsı" cevabını vermiş, Mücâhid'in "İbn Abbas bir koyun demişti" diyerek onu düzeltmesi üzerine Tâvûs, "Öyleyse [kefareti] bir koyundur" şeklinde cevaplayarak fetvasını düzeltmiştir. bk. Ezrakî, *Ahbâr*, 2/142. Buna rağmen Yüksel, konuyla ilgili çalışmasında yalnızca ondan rivayette bulunması sebebiyle Mücâhid'i, Tâvûs'un önde gelen talebeleri arasında zikretmiştir. bk. Yüksel, *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri*, 46-47.

⁵⁸⁸ İlk 50 râvi içerisinde ise sadece 5 Yemenli bulunur. Bunlar: Abdullah b. Tâvûs, Amr b. Müslim, Seleme b. Vehrâm (21 rivayet), Ma'mer b. Râşid (5 rivayet [bu rivayetleri İbn Tâvûs aracılığıyla almış olmalıdır]) ve Nu'mân b. Ebî Şebîbe'dir (3 rivayet).

⁵⁸⁹ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/439.

bulunan Abdullah'ın babasıyla ilişkisi daha önce yapılan bir çalışmada etraflıca sunulduğu için⁵⁹⁰ bu çalışmada ona yer verilmeyecek ancak o yine de Tâvûs'un Mekke halkasının mensuplarından biri kabul edilecektir. Tâvûs'un öne çıkan talebelerinden Amr b. Dînâr, Leys ve İbrahim b. Meysere'nin de onunla sıkı irtibatlarına dair ricâl verileri olduğundan onlar da halkaya dâhil edilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmada Mekke hadis halkalarının inşası hedeflendiğinden onun Mekkeli talebeleri Amr ve İbrahim ile olan ilişkisi müstakil başlıklarda detaylıca incelenecek, Leys ise onun ilmîni Mekke dışına taşıyanlar bağlamında özetle ele alınacaktır.

2.1.2.2.2.1. Mekkeli Talebeleri

Tâvûs'tan nakil sayıları Abdullah b. Tâvûs kadar olmasa da onun bilgi birikimini sonraki nesillere başta Amr b. Dînâr olmak üzere Mekkeliler taşımıştır. Burada onun, isnâd ve ricâl verilerinden aralarında sıkı bir bağ olduğu anlaşılan Mekkeli öğrencileri Amr b. Dînâr ve İbrahim b. Meysere ile irtibatı incelenecektir. Onlar, Tâvûs'un hac mevsimlerinde kurulan halkasına düzenli olarak katılmış olmalıdır.

2.1.2.2.2.1.1. Amr b. Dînâr

Hayatından kendi halkasında bahsedilecek olan Amr,⁵⁹¹ Atâ yanında Tâvûs halkasının da bir mensubudur. O, Tâvûs'un Mekkeli talebeleri özelinde ilk sırada, genelde ise Abdullah b. Tâvûs'un ardından 526 rivayetle ikinci sırada gelir. Tâvûs da Amr'ın hocaları arasında Câbir b. Abdullah'tan sonra ikinci sıradadır. Amr, Tâvûs'un rivayetlerinin %13'ünü naklederken kendi rivayet birikiminin (4705 rivayet) %11'i Tâvûs kaynaklıdır.⁵⁹²

Ricâl kitaplarında da aralarındaki sıkı bağa işaret eden bilgiler bulunur. Nitekim Yahya el-Kattân, aralarında Tâvûs'un da yer aldığı İbn Abbas ashâbının rivayetlerini ve metotlarını en iyi bilen kişinin Amr olduğunu, onun İbn Abbas'ın tüm yakın talebeleriyle

⁵⁹⁰ Demirci, *Yemen'de Hadis*, 72, 78-93.

⁵⁹¹ Bk. İkinci Bölüm, 113.

⁵⁹² CK programı da CHH'ye yakın bir tablo çizer. Bu programda Amr, Tâvûs'un talebeleri arasında 78 rivayetle yine ikinci sırada yer alırken Tâvûs ise onun hocaları arasında Câbir, İbn Abbas ve İbn Ömer'in ardından dördüncü sıradadır. Amr, Tâvûs'un rivayetlerinin %16'sını naklederken kendi rivayet yekûnunun ise %11'e yakını Tâvûs'a dayanır. Tâvûs'un, Amr'ın hocaları arasında CHH programında ikinci sıradayken CK'de dördüncü sıraya gerilemesinin sebebi, Amr'ın ondan olan nakillerinin İbn Abbas ve İbn Ömer'den olanlara göre kaynaklarda daha fazla tekrar etmesidir. CK programı ise tekrarsız rivayet sayısı verdiği için mükerrer rivayetler çıkarılınca Tâvûs onların gerisinde kalmıştır.

görüştüğünü söyler.⁵⁹³ Ali b. el-Medînî de hocası Yahya'ya uyararak onların rivayetlerini Amr'dan daha iyi bilen biri olmadığını, onun İbn Abbas ve ashâbına muhabbet beslediğini belirtir.⁵⁹⁴ Tâvûs'un, oğluna Amr'dan faydalanmasını tavsiye ederek Mekke'ye gidince hemen Amr'a gitmesini, zira onun kulaklarının âlimlere yöneltilmiş bir çanak gibi olduğunu, yani onun çok sayıda hocasının olduğunu söylemesi⁵⁹⁵ Amr'a güvenini ve onun ilmîni takdir ettiğini gösterir. Amr da vefatının ardından hocasını hayırla yad etmiş ve meclisinde ondan bahsetmiştir. Örneğin o, Tâvûs gibisini asla görmediğini, insanların mallarından ondan daha fazla uzak duran biri olmadığını belirtir.⁵⁹⁶

Ayrıca Tâvûs'un Amr'a "Sana bir şey rivayet ettiğim zaman ona sıkıca tutun",⁵⁹⁷ "Ma'bed el-Cühenî'den [ö. 83/702 {?}] sakının! Zira o Kaderîdir"⁵⁹⁸ şeklindeki tavsiyeleri, Amr'dan kendilerini bir meclise götürmesini rica etmesi,⁵⁹⁹ Amr'ın ise Tâvûs'un "Zengin ve meşhur birinden daha kötü arkadaş bilmiyorum" gibi sözlerini⁶⁰⁰ ve görüşlerini⁶⁰¹ aktarması, onun Arapçasını övmesi⁶⁰² aralarındaki yakın hoca-talebe ilişkisini gösteren ikincil verilerdir.

Amr bazı fihhi meselelerde ve hadis usulü konularında Tâvûs ile aynı tavrı benimsemiştir. Örneğin dönemin Mekke ulemasının zihnini meşgul eden bir konu olan Harem'deki evlerin kiralanıp kiralanamaması meselesinde Tâvûs, kiralanabileceği görüşünü benimser.⁶⁰³ Diğer bir yakın hocası Atâ, Harem Bölgesi'ndeki evlerin kiralanmasını nehyederken⁶⁰⁴ Amr, bu konuda Tâvûs'un görüşünü alarak kiralamada bir beis görmemiştir.⁶⁰⁵ Aynı fikirde oldukları bir başka mesele Zencîlere kurban etinin verilmemesi hakkındadır. Bu hususta Takiyyüddin el-Fâsî'nin zikrettiği bir rivayet uzun olmasına rağmen Tâvûs'un ömrünün sonlarında Mekke'deki ikametini, Mekkelilerin onun görüşlerini öğrenme konusundaki gayretini ve Amr ile yakın ilişkisini göstermesi

⁵⁹³ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, 47.

⁵⁹⁴ Ali b. el-Medînî, *el-İlel*, 44.

⁵⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/40.

⁵⁹⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 4/341; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/592.

⁵⁹⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/706.

⁵⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 59/323.

⁵⁹⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/93.

⁶⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/99.

⁶⁰¹ Fâkihî, *Ahbâr*, 3/357, 398; Harb b. İsmail, *Mesâil* (Tahâret ve Salât), 438.

⁶⁰² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 4/500.

⁶⁰³ Ezrakî, *Ahbâr*, 2/165.

⁶⁰⁴ Fâkihî, *Ahbâr*, 3/187.

⁶⁰⁵ Ezrakî, *Ahbâr*, 2/166.

açısından kayda değerdir. Rivayete göre her biri Mekkeli olan İbrahim b. Sâbık (ö. ?), Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Saîd b. Sâlim el-Kaddâh, Tâvûs'un cariyesinin yanına gelerek ona mezkûr meseleyi sormuş, cariye onlara olayı şöyle anlatmıştır:

“Kurban Bayramı gelmiş, Tâvûs'un önünde onun kurbanını kesmişlerdi. Tâvûs, [kurban eti istemek için] yanına siyahiler gelince onlara, ‘Hangi ırtansın?’ diye sorar, Habeşli ve Nûbeli olduklarını söyleyenlere et verir, Zencî⁶⁰⁶ olduğunu söyleyenlere ise ‘Doğru yola gel (*irşid*)!’ deyip et vermezdi. Kurban etini pişirince Tâvûs'a getirdiler, bir kısmını yiyince ‘Tabağa biraz et koyun ve ayırın’ dedi. Sonra bana ‘Kardeşim Amr b. Dînâr'ın evini biliyor musun?’ diye sordu, ben ‘Evet’ deyince ‘Bu tabağı Amr b. Dînâr'a götür ve ona kardeşin sana ‘Bu benim kurbanım, bundan yiyebilirsiniz’ diyor de’ dedi. Tabağı Amr'a götürdüğümde Sudanlılara Tâvûs gibi ‘Hangi ırtansın?’ diye soruyor, Zencî oldukları ortaya çıkarsa ‘Doğru yola gel (*irşid*)!’ deyip et vermiyordu. [Merak edip] Ona ‘Efendim, Zencîlerin nesi var ki onlara et vermiyorsunuz?’ diye sordum. Amr, ‘Bunu niye efendine sormuyorsun?’ yanıtını verince ‘Ona soru sormaktan çekiniyorum’ dedim. Bunun üzerine o, ‘Zencîler ölümlerini yeniden diriltileceğine (*ba's*) iman etmiyorlar’ cevabını verdi. Sonrasında geri dönüp efendime Amr b. Dînâr'a sorduğum soruyu [ve onun cevabını] anlattım. Bana ‘[Amr] doğru söylemiş. Zencîler ölümlerini diriltileceğine iman etmezler. Bu sebeple ben onlara infakta bulunmayı hoş bulmuyorum’ dedi. Kurban Bayramı'nın dördüncü günü Tâvûs'un durumu ağırlaştı ve vefat etti.”⁶⁰⁷

Fakih kimliğiyle öne çıkan Tâvûs gerektiğinde şahsi kanaatiyle fetva vermiştir. Nitekim İbn Abdilber, hakkında nas bulunmayan konularda usule kıyas ederek reyini kullananlar arasında Tâvûs'u da zikreder. Aynı listede Amr b. Dînâr'ın da yer alması,⁶⁰⁸ onun bu hususta hocasını izlediğini gösterir. Ortak tavır takındıkları bir diğer mesele az hadis rivayetidir. Leys, Tâvûs'a herhangi bir şey sormadıklarında onun hadis aktardığını, hadis nakletmesini istediklerinde ise rivayette bulunmadığını belirtir. Tâvûs bunun sebebini, kendisinden hadis rivayet etmesini istedikleri bazı zamanlarda hadis rivayetine niyet etmemiş olmasıyla açıklar.⁶⁰⁹ Amr da hadis rivayetinde çekimser biridir. Nitekim İbn Uyeyne'nin sorusu üzerine Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772), hadis rivayet etmekten en çok

⁶⁰⁶ Doğu Afrika kökenli siyahî bir gruptur. Müellifler tarafından Doğu Afrika'dan getirilen köleleri tanımlamak için kullanılmıştır. bk. Mustafa Demirci, “Zenc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Temmuz 2023).

⁶⁰⁷ Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 3/213-214.

⁶⁰⁸ İbn Abdilber, *Câmi'*, 2/858.

⁶⁰⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/144.

çekinen kişilerin Kâsım b. Abdurrahman (ö. 116/734) ve Amr b. Dînâr olduğunu söyler.⁶¹⁰ Şu‘be’nin şu ifadesi ise Amr’ın az hadis rivayetini rakamlarla ortaya koymasından dolayı dikkat çekicidir: “Amr b. Dînâr’ın meclisine 500 kere katıldım. Ondan yalnızca 100 hadis ezberleyebildim. Her beş mecliste bir hadis!”⁶¹¹

Tâvûs ve Amr’ın benzer tutum sergiledikleri bir diğer mesele yöneticilere karşı tavrıdır. Tâvûs, siyasilerden hediye kabul etmemiş ve olabildiğince onlardan uzak durmuştur. Örneğin o, Yemen Valisi Muhammed b. Yusuf yahut onun âmili Eyyûb b. Yahya’nın gönderdiği 500 dinarı, ihtiyacı olmadığını söyleyerek reddeder.⁶¹² Yine bir gün Vehb b. Münebbih ile birlikte Muhammed b. Yusuf’un yanına gider, Muhammed onun üzerine seçkin kişilerin baş ve omuzlarına aldığı bir örtü olan taylasân koyulmasını emreder. Tâvûs ise omuzlarını hareket ettirerek bu örtüyü yere düşürür ve hediyeyi reddeder.⁶¹³ Tâvûs, bu tavrını daha da ileriye taşıyıp Yemen-Mekke yolunda yöneticilerin açtığı kuyulardan su içmemeye kadar varmıştır.⁶¹⁴ Onun devlet erkanından hediye kabul etmemesinin altında bunu helal görmemesi yatıyor gibidir. Nitekim bir gün ona falanca kişinin yöneticinin hediyesini kabul ettiği söylenince “Aldığı şey ona helal değildir” der.⁶¹⁵

Tâvûs ayrıca yöneticilerle bir araya gelmekten uzak durmuş, kaçma fırsatı bulamayınca ise sözünü esirgememiştir. Nitekim İbn Uyeyne “Siyasilerden uzak duranlar üç kişidir: Kendi zamanlarında Ebû Zer, Tâvûs ve Sevrî” diyerek kendinden önceki her bir nesilden birer örnek verir.⁶¹⁶ Yine bir rivayete göre Halife Süleyman b. Abdülmelik hac esnasında görevlilerden, hac menâsikine dair soru sorabileceği bir fakih getirmelerini istemiş, Tâvûs’u gören görevliler, Tâvûs “Beni bundan mazur görün” dese de onu zorla halifenin huzuruna çıkarmışlardır. Kaçma fırsatı bulamayan Tâvûs kendi kendine “Allah, bu meclis hakkında beni sorgulayacak” diyerek halifeye onu zor duruma sokacak ve insanlara zulmettiğini ihsas eden hadisler rivayet etmiştir.⁶¹⁷ Daha önce belirtildiği gibi Amr b.

⁶¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/471.

⁶¹¹ Ali b. el-Ca’d, *Müsned*, 250.

⁶¹² Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/707-708.

⁶¹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/101.

⁶¹⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtü’z-zamân*, 10/438.

⁶¹⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), 3/160.

⁶¹⁶ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 4/179.

⁶¹⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/15. Konuyla ilgili benzer diğer rivayetler için bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr* (es-Sifru’s-sâlis), 1/308; Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/11, 16; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/424, 510.

Dînâr da yöneticilere mesafeli davranmış ve Mekke Valisi İbn Hişâm'ın, "Fetva vermen karşılığında sana maaş vereyim mi?" teklifini geri çevirmiştir.⁶¹⁸

Onların bid'at ehline karşı da benzer tavırda oldukları görülür. Tâvûs'un başta Kaderîlik olmak üzere Mürciîlik⁶¹⁹ ve Haricîlik⁶²⁰ gibi bid'at fırkalarına karşı olumsuz tavır takındığı görülür. Nitekim o talebelerine Ma'bed el-Cühenî'nin Kaderî olduğunu söyleyerek ondan uzak durmalarını öğütlemiştir.⁶²¹ Yine yanına ne zaman Kaderîlikle müttehem Katâde gelirse ondan uzaklaştığı kaydedilmiştir.⁶²² Bir defasında kendisine doğru gelenin Katâde olduğu söylenince "Buraya gelirse onu meclisimden çıkarırım" demiş, oradakilerin Katâde'nin fakih olduğunu söylemesi üzerine ise "Şeytan ondan daha fakihdir" yanıtını vermiştir.⁶²³ Amr da bid'at ehline karşı olumsuz bir tutuma sahiptir. Nitekim Kader görüşünü benimseyen İbn Ebî Necîh ile birlikte görülmesi üzerine Amr'a, o görüşe mi meylettiği sorulunca şiddetle reddederek onunla yalnızca bazı meseleler hakkında fikir alışverişinde bulunduğunu, sonrasında onunla buluşmadığını söyler. Olayı aktaran râvi de Amr'ın Kaderiyye'den uzak olduğunu belirtir.⁶²⁴

Öte yandan onların hadislerin yazımı ve lafzen-manen rivayeti meselelerinde farklı kanaatte oldukları görülür. Râmeihürmüzî, Tâvûs'u hadis yazımını gerekli görenler arasında zikreder.⁶²⁵ Ayrıca onun, talebesi Leys'e hadislerini yazdırması⁶²⁶ ve talebelerinin ona, hadis rivayet etmesini istedikleri zaman niçin rivayet etmediğini sormaları üzerine "Benden hadis rivayet etmemi istediğiniz bazı zamanlarda hadis rivayetine niyetlenmemiş oluyorum. Siz kâtibime, niyet etmeden hadis yazdırmamı mı istiyorsunuz!" cevabı da hadis yazımına karşı olmadığını gösterir.⁶²⁷ Amr b. Dînâr ise

⁶¹⁸ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/18-19.

⁶¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 5/44.

⁶²⁰ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/309.

⁶²¹ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/279-280.

⁶²² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/309.

⁶²³ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/216.

⁶²⁴ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 1/704.

⁶²⁵ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 396.

⁶²⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/260.

⁶²⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dürî), 3/144. Burada Tâvûs'un hadis yazımına karşı olduğu izlenimini uyandıran bazı rivayetlerin varlığından da bahsedilmelidir. İbn Tâvûs babasının, nüshaların yakılmasını emrettiğini söyler. bk. Hatîb, *el-Câmi'*, 1/227. Tâvûs ayrıca İbn Abbas'ın "Biz hadis yazmaz ve yazdırmayız" sözünü nakleder. bk. İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/275. Tâvûs'un hocasının sözünü nakletmesi, mutlak olarak benimsediği anlamına gelmez. Hadis nüshalarının yakılmasını emretmesi ise ehil olmayan kimselerin eline geçmesini önlemek amacıyla olmalıdır. O hadisleri şahsi kullanımı için, hafızasını desteklemek amacıyla yazmış, oğluna da muhtemelen vefatından sonra bu notları imha etmesini vasiyet etmiştir. Hafızaya yardımcı olmak üzere hazırlanan notlarla, neşretmek amacıyla

kendisinden hadis yazılmasını yasaklamış⁶²⁸ ve bunun gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Bize görüşümüzü soruyorlar, söylüyoruz, sonra sanki taşlar üstündeki oymalarmış [yani kanaatlerimiz hiç değişmeyecekmiş] gibi hemen yazıyorlar. Belki yarın o görüşümüzden döneceğiz.”⁶²⁹

Tâvûs’un hadisleri lafzen naklettiğine dair açık bir rivayet yoksa da Leys’in, onun hadisleri harf harf okuyarak rivayet ettiğini ifade etmesi,⁶³⁰ Tâvûs’un hadisleri anlaşılır bir şekilde okuduğuna ve işittiği gibi aktardığına hamledilebilir. Onun Habîb b. Ebî Sâbit’e “Sana bir hadis rivayet ettiğimde sağlam bir şekilde rivayet etmişimdir. Onu başkasına sormana gerek yok” demesi⁶³¹ ve birçok meselede babasının tavrını sürdüren İbn Tâvûs’un da hadisleri lafzen rivayet etmesi,⁶³² Tâvûs’un hadisleri lafzen rivayet ettiğine delil sayılabilir.⁶³³ Amr b. Dînâr ise bu konuda diğer bir yakın hocası Atâ’ya uyarak hadisleri mana ile rivayet etmiş⁶³⁴ ve mana ile rivayete cevaz verenler arasında sayılmıştır.⁶³⁵

Sonuç olarak isnâd, ricâl ve hadis usulü verilerinin de işaret ettiği üzere Amr b. Dînâr, Tâvûs’un en yakın talebelerinden biridir. Onun Tâvûs ve diğer hocalarından elde ettiği bilgi birikiminin hangi talebeleri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığı kendi halkasında incelenecektir.⁶³⁶

2.1.2.2.2.1.2. İbrahim b. Meysere

İbrahim b. Meysere⁶³⁷ aslen Tâifli olup Mekke’ye yerleşmiştir.⁶³⁸ Kaynaklarda hayatı hakkında oldukça az bilgi bulunan İbrahim’in doğum tarihi ve yerine dair bir rivayet bulunmaz. Ancak onun vefat tarihinden ve aslen Tâifli olmasından hareketle 1./7. Asrın ortalarında Tâif’te doğduğu söylenebilir. Mevlâsının kimliği de meçhul olup tek bilinen

yazılan eserler arasındaki fark için bk. Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2022), 14, 91, 97.

⁶²⁸ Fesevî, *el-Ma’rife*, 2/19.

⁶²⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/41.

⁶³⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/100.

⁶³¹ Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/706.

⁶³² Hatîb, *el-Kifâye*, 206.

⁶³³ Tâvûs ve İbn Tâvûs’un ortak tavrı takındıkları hadis meseleleri için bk. Demirci, *Yemen’de Hadis*, 86-93.

⁶³⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/41.

⁶³⁵ Hatîb, *el-Câmi’*, 2/33.

⁶³⁶ Bk. İkinci Bölüm, 117-133.

⁶³⁷ Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, 1/765.

⁶³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/402.

Mekkeli olmasıdır.⁶³⁹ Münekkitlerce hadis ilminde güvenilir sayılan İbrahim,⁶⁴⁰ 132/749-50 yılında vefat etmiştir.⁶⁴¹

İbrahim b. Meysere, 154 rivayetle Tâvûs'un Mekkeli talebeleri arasında ikinci, tüm talebeleri arasında ise dördüncü sıradadır. Tâvûs ise onun hocaları içerisinde açık ara ilk sıradadır. Dolayısıyla aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. İbrahim, Tâvûs'un rivayetlerinin yaklaşık %4'ünü nakletmiştir. Kendi rivayet yekûnunun (332 rivayet) ise %46'sı Tâvûs kaynaklıdır.⁶⁴²

Ricâl kitaplarındaki veriler de Tâvûs-İbrahim ilişkisini doğrular. Tâvûs dışında hem asil hem de mütevazı olan birini görmediğini belirten İbrahim,⁶⁴³ Tâvûs'un en yakın talebesi ve oğlu İbn Tâvûs ile kıyaslanmıştır. Yahya b. Maîn'e, "Tâvûs'un rivayetlerinde İbrahim b. Meysere mi yoksa İbn Tâvûs mu sana daha sevimli geliyor?" diye sorulunca "Her ikisi de" diyerek ikisinin Tâvûs'un rivayetlerinde yakın konumda olduklarını ifade eder.⁶⁴⁴ Aynı mukayese İbn Uyeyne'ye sorulduğunda ise o, "Ben hafıza bakımından İbrahim'i İbn Tâvûs'a tercih ederim" şeklinde cevaplar.⁶⁴⁵

İbrahim'in haber verdiği göre Tâvûs'a bir mesele hakkında soru sorulmuş, Tâvûs cevaplamış, orada bulunan Saîd b. Cübeyr ise ona karşı çıkmıştır. Sonrasında Saîd, tavaf ederken Tâvûs'a yetişip "Senin dediğin doğruymuş" demiştir. İbrahim Tâvûs'un, Saîd'in ona muhalefetini de onunla aynı fikirde olmasını da umursamadığını aktarır.⁶⁴⁶ Bu rivayette dikkat çeken husus, İbrahim'in olayın her safhasını anlatmasıdır. O, Tâvûs meclisinde otururken de tavaf ederken de hocasının yanındadır ve dikkatini ona vermiştir. Ayrıca İbrahim'in, Tâvûs'un, Medine Mescid'inde kılınan namazın diğer mescitlerde kılınanlardan iki, Mescid-i Harâm'da kılınan namazın ise dört kat daha hayırlı olduğuna dair sözünü,⁶⁴⁷ İkrime hakkındaki "İbn Abbas'ın kölesi, Allah'tan korkup her şeyi nakletmekten vazgeçse insanlar binekleriyle onun yanına gelirdi" şeklindeki ifadesini⁶⁴⁸

⁶³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/45.

⁶⁴⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 2/222.

⁶⁴¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/765; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 112.

⁶⁴² CK programı da benzer veriler sunar. Tâvûs'un talebeleri içerisinde İbrahim, 28 rivayetle yine dördüncü sıradadır. Tâvûs ise onun hocaları arasında ilk sıradadır. İbrahim, Tâvûs'un rivayetlerinin yaklaşık %6'sını naklederken kendi rivayet birikiminin (77 rivayet) %36'sı Tâvûs'a dayanır.

⁶⁴³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/705.

⁶⁴⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), 65.

⁶⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 2/134.

⁶⁴⁶ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/329.

⁶⁴⁷ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/104.

⁶⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/331.

ve Yemen Valisi Muhammed b. Yusuf'un onu zekât âmili olarak görevlendirdiğini nakletmesi⁶⁴⁹ aralarındaki yakın ilişkiye işaret eder. Yine birlikte tavaf etmeleri⁶⁵⁰ ve Tâvûs'un ona evlenmesini tavsiye etmesi de⁶⁵¹ yakın ilişkileri bağlamında okunabilir.

İbrahim'e dair kaynaklardaki bilgi azlığı sebebiyle yalnızca bir tematik veri üzerinden hocası Tâvûs ile arasında devamlılık izlenebilmiştir. Tâvûs daha önce bahsedildiği gibi hadisleri lafzen rivayet etmiştir. İbrahim de bu konuda hocasıyla aynı tutumu sergiler. Nitekim İbn Uyeyne'nin rivayet ettiğine göre "Amr b. Dînâr ve İbn Ebî Necîh hadisleri manen, İbrahim b. Meysere ile İbn Tâvûs ise işittikleri gibi rivayet etmiştir."⁶⁵²

Kaynaklarda halkası olduğuna dair bir bilgi bulunmayan İbrahim'in Tâvûs'tan elde ettiği rivayet birikiminin hangi talebeleri aracılığıyla sonraki nesillere aktarıldığının tespiti için ondan çok sayıda hadis rivayet eden talebelerine bakılabilir. Toplam 332 rivayeti bulunan İbrahim'in öne çıkan öğrencilerinin hepsi Mekkeli olup ondan İbn Uyeyne 117, Muhammed b. Müslim 88 ve İbn Cüreyc 61 hadis nakletmiştir. Onlardan sonrakilerin İbrahim'den nakil sayıları, yakın hoca-talebe ilişkisi ifade etmeyecek kadar azdır. Ricâl kitaplarında İbrahim'in söz konusu talebeleriyle sıkı irtibatlarını gösteren veriler yoktur. Sadece İbn Uyeyne, hocasını överek gördüğü en güvenilir insanlardan biri olduğunu⁶⁵³ ve daha önce de bahsedildiği gibi hadisleri lafzen rivayet ettiğini söyler. İbrahim'in Tâvûs birikimi, 2./8. Asrın ilk yarısında Mekke'de kalmaya devam etmiştir. Bu birikimin bir sonraki nesilde hangi şehirlere ulaştığını görmek için CK programı üzerinden onların, Tâvûs hadislerini aktardıkları kişiler incelendiğinde İbrahim'in Tâvûs birikiminin, 2./8. Asrın ikinci yarısında yine Mekke'de varlığını sürdürmesi yanında Yemen ve Basra'ya da intikal ettiği görülür.

2.1.2.2.2.2. İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar

Tâvûs'tan en çok nakilde bulunan on öğrencisinden yalnızca ikisi, Abdullah b. Tâvûs ve Leys b. Ebî Süleym Mekkeli değildir. Onlar Tâvûs'un birikimini büyük oranda kendi şehirlerine taşımışlardır. İbn Tâvûs, babasının ilminin önemli bir kısmını talebesi Ma'mer'e aktararak Yemen'e taşırken Leys, Tâvûs'un ilmini Kûfe'ye götürmüştür.

⁶⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/101.

⁶⁵⁰ Ezrakî, *Ahbâr*, 2/11.

⁶⁵¹ Fâkihî, *Ahbâr*, 1/329.

⁶⁵² Hatîb, *el-Kifâye*, 206.

⁶⁵³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/765.

Abdullah'ın babasıyla olan irtibatı başka bir çalışmada incelendiği için burada sadece Leys'in Tâvûs ile ilişkisi ele alınacaktır.

Tâvûs'un Kûfeli öğrencisi Leys, onun talebeleri içerisinde 467 rivayetle üçüncü sırada yer alır. Leys'in hocaları arasında ise Tâvûs, Mücâhid'in ardından ikinci sıradadır. Tâvûs'un rivayetlerinin %12'sini nakleden Leys'in kendi rivayet birikiminin yaklaşık %21'i Tâvûs kaynaklıdır.⁶⁵⁴

Ricâl verileri de Tâvûs-Leys arasındaki yakın irtibatı doğrular. Nitekim o, Tâvûs'un yanına sık sık gidip geldiklerini (*künnâ nehtelifu ilâ Tâvûs*), susup bir şey sormadıklarında hadis rivayet ettiğini, hadis nakletmesini istediklerinde ise rivayette bulunmadığını söyler.⁶⁵⁵ Cariyesinin anlattığına göre ise Tâvûs, Leys'e hadis yazdırmış, o da hadisleri büyük levhalara kaydetmiştir.⁶⁵⁶ Eyyûb es-Sahtiyânî'nin bir ifadesi de onun, Tâvûs'un yanında bulunduğuna işaret eder. Nitekim İbn Uyeyne'nin "Neden Tâvûs'tan çok sayıda hadis rivayet etmedin?" diye sorması üzerine o, "Hadis işitmek için yanına gittim. Ancak onu iki zayıf kişinin, Abdülkerim b. Ebî Ümeyye ve Leys b. Ebî Süleym'in arasında görünce vazgeçip geri döndüm" der.⁶⁵⁷ Leys, hocasının rivayetlerini toplamak için özel bir çaba sarf etmiş gibidir. İbn Uyeyne onun, Tâvûs'un bir hadisini işittiği zaman hemen "Onu yaz ve bana rivayet et" dediğini aktarır.⁶⁵⁸ Leys'in, hocasına daha önce de zikredilen "Ashâbın büyüklerini bırakıp şu genç sahâbîye (İbn Abbas'a) iltizam ettin öyle mi?" şeklindeki sorusu,⁶⁵⁹ Tâvûs'un ise ona "Ne öğreneceksen kendin için öğren. Zira insanlar artık eskisi gibi güvenilir değil" tavsiyesi⁶⁶⁰ aralarındaki samimiyet ve yakınlığı gösterir. Yine Leys'in "Tâvûs, insanlar bir konuda sıkı davrandığında o hususa ruhsat verir, gevşeklik gösterdikleri bir konuda ise [ruhsat vermeyip] sıkı davranırdı" şeklindeki tespiti,⁶⁶¹ Atâ, Mücâhid ve Tâvûs'tan "yakın hocalarım (*kâne ashâbünâ*)" diye bahsetmesi,⁶⁶² onun çeşitli görüşlerini nakletmesi⁶⁶³ ve

⁶⁵⁴ CK programında da Leys, Tâvûs'un talebeleri içerisinde 74 rivayetle üçüncü sırada yer alırken Tâvûs ise onun hocaları arasında ikinci sıradadır. Leys, Tâvûs'un rivayetlerinin (488 rivayet) %15'ini nakleder. Kendi rivayet yekûnunun (674 rivayet) ise %11'i Tâvûs'tan gelir.

⁶⁵⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dürî), 3/144.

⁶⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/260.

⁶⁵⁷ Ebû Zür'a, *Târih*, 2/551.

⁶⁵⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/307.

⁶⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/332.

⁶⁶⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/706.

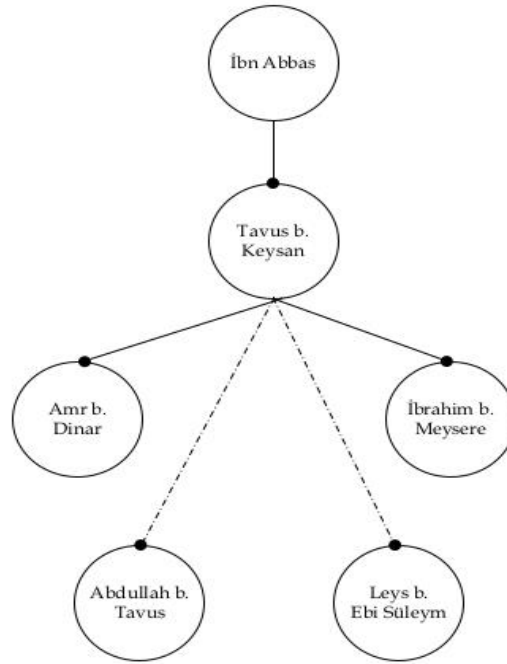
⁶⁶¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/306.

⁶⁶² Fâkihî, *Ahbâr*, 1/293.

⁶⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/98, 100; Fâkihî, *Ahbâr*, 1/233, 287; Harb b. İsmail, "Mesâil", 2/825-826.

ölüm döşegindeyken dahi yanında olması⁶⁶⁴ yakın talebelerinden biri olduğuna işaret eder.

Tâvûs'un hadislerinde zayıf olduğu belirtilen Leys,⁶⁶⁵ onun az sayıdaki Yemenli talebelerinden biri olan Seleme b. Vehrâm ile mukayese edilmiştir. Ebû Hâtim, Tâvûs'un rivayetlerinde Leys'in, kendisine Seleme'den daha sevimli geldiğini söyler. "Leys tenkit edilmemiş miydi?" itirazını ise tenkit edilmiş olsa bile Leys'in, Seleme'den daha meşhur olmasıyla cevaplar.⁶⁶⁶

Şekil 3: Tâvûs b. Keysân Halkası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁶⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/101-102. *et-Tabakât*'ın bu çalışmada kullanılan Hâncî baskısında rivayetteki "Leys" ismi düşmüştür. Daha eski olan Dâru Sâdir ve Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye baskılarında ise "Leys" adı zikredilir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1387/1968), 5/542; Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/70

⁶⁶⁵ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Min kelâmi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl* (Meymûnî), thk. Subhî es-Sâmerrâî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1409/1988), 173.

⁶⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/179.

2.2. Amr b. Dînâr Halkası

Ebû Muhammed Amr b. Dînâr el-Cumahî el-Mekkî,⁶⁶⁷ Cumah kabilesiyle velâ akdi kuran ve Ebnâ'dan olan⁶⁶⁸ Musa b. Bâzân'ın mevlâsıdır.⁶⁶⁹ Dışlerinin çoğunun dökülmesi sebebiyle kendisine “Esrem” denilen Amr, 46/666 yılında muhtemelen Mekke’de doğmuştur.⁶⁷⁰ Mekke’de 30 yıl fetva verdiği ifade edilen Amr, hadis dışında fıkıh bilgisiyle de öne çıkar.⁶⁷¹ Nitekim akranı sayılabilecek İbn Ebî Necîh, onun hakkında “Ne Atâ ne de Mücâhid! Ben Amr b. Dînâr’dan daha fakihini görmedim” demiştir.⁶⁷² Münekkitlerce hadis ilminde güvenilir kabul edilen Amr⁶⁷³ Şîilikle itham edilmiştir. Yahya b. Maîn, Amr’dan pek hazzetmeyen Medinelilerin onu Şîilikle ve Abdullah b. ez-Zübeyr’in tarafını tutmakla suçladıklarını ancak onun Medinelilerin söylediklerinden beri olduğunu belirtir.⁶⁷⁴ Amr, 126/744 yılında Mekke’de vefat etmiştir.⁶⁷⁵

Kaynaklarda Amr’ın Medine ve San’a’ya yolculuk yaptığından bahsedilir. Medine’ye Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 100/718 [?]) ile görüşmek için gittiğini belirten Amr’ın⁶⁷⁶ Şîilikle itham edilmesinde onunla irtibatı etkili olmuş olmalıdır. O, rivayette bulunduğu Hasan’dan övgüyle bahsetmiştir.⁶⁷⁷ Hasan, 100/718 yılında vefat ettiğine göre Amr, bu tarihten önce Medine’ye gitmiştir. San’a’da ise Vehb b. Münebbih ile görüşmüş, onun evine misafir olup ondan hadis işitmiştir.⁶⁷⁸ Vehb’in 114/732 yılındaki vefatından hareketle Amr’ın, bu tarihten önce Yemen’e gittiği söylenebilir.

⁶⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/409; Mizzî, *Tehzîb*, 22/5-6.

⁶⁶⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/40.

⁶⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/410. Musa’nın, Mekke’deki bir başka büyük kabile olan Mahzûm’un mevlâsı olduğu da nakledilir. bk. Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, 281.

⁶⁷⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 109. Zehebî ise onun, Muâviye’nin halifeliği döneminde (hs. 41-60/661-80) 45/665 veya 46/666 yılında doğduğunu belirtir. bk. Zehebî, *Siyer*, 5/300.

⁶⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 5/301.

⁶⁷² Fâkihî, *Ahbâr*, 2/347.

⁶⁷³ İclî, *Ma’rifetü's-sikât*, 2/175; İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, 6/231.

⁶⁷⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/302. Topgül de konuyla ilgili çalışmasında Amr b. Dînâr’ın Şîî eğilimler taşımadığı sonucuna varmıştır. bk. Topgül, *Hadis Râvilerinde Şîilik Eğilimi*, 213-214.

⁶⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 368; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/409. 125/743 veya 129/747 tarihlerinde vefat ettiği de rivayet edilir. bk. Mizzî, *Tehzîb*, 22/12.

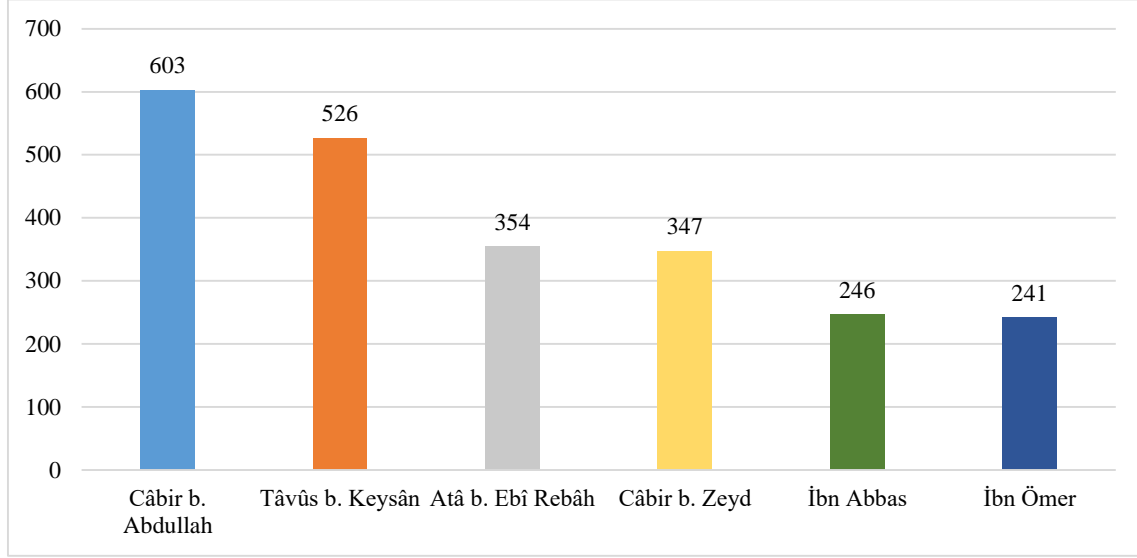
⁶⁷⁶ Fesevî, *el-Ma’rifê*, 1/543.

⁶⁷⁷ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 2/327.

⁶⁷⁸ Fesevî, *el-Ma’rifê*, 2/281, 703.

2.2.1. Hocaları

Mekke’de doğup yetişen Amr’ın ilmi büyük oranda Hicaz’a dayanır. İsnâd ve ricâl verileri göz önüne alındığında CHH programına göre toplam rivayet sayısı 4705 olan Amr’ın yakın hocaları şu isimlerdir:⁶⁷⁹

Grafik 23: Amr b. Dînâr’ın Yakın Hocalarından Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Amr’ın en çok hadis rivayet ettiği hocası Câbir b. Abdullah’tır. Câbir’in talebeleri arasında ise o Ebü’z-Zübeyr, Atâ, Muhammed b. el-Münkedir (ö. 131/748) ve Talha b. Nâfi’in (ö. 124/742) ardından beşinci sıradadır. Bu, aralarında tek taraflı bir yakınlık

⁶⁷⁹ CK verilerine göre ise Amr’ın toplam rivayeti 739 olup grafikteki hocalarının sıraları ve rivayet sayıları şöyledir: Câbir b. Abdullah (1./120), Tâvûs (4./78), Atâ (6./51), Câbir b. Zeyd (12./18), İbn Abbas (2./91) ve İbn Ömer (3./79). Câbir b. Abdullah hariç diğerlerinin sıralamadaki yerleri değişmiştir. Tâvûs ve Atâ’nın CHH’de ilk sıralardayken CK’de İbn Abbas ve İbn Ömer’in gerisine düşmelerinin sebebi Amr’ın, onlardan olan rivayetlerinin İbn Abbas ve İbn Ömer’e göre kaynaklarda daha fazla tekrar etmesidir. CK programı ise tekrarsız rivayet sayısı sunduğu için mükerrer rivayetler çıkarılınca İbn Abbas ve İbn Ömer’in arkasında kalmışlardır. CHH’de dördüncü sıradayken CK’de on ikinci sıraya gerileyen Câbir b. Zeyd’in durumu ise sadece mükerrer rivayet meselesiyle açıklanamaz. Amr, ondan merfû nakiller yanında çok sayıda mevkuf ve maktû hadis de rivayet etmiştir. Nitekim CHH programından rivayet dağılımı incelendiğinde Amr’ın Câbir b. Zeyd’den olan 347 rivayetinin 175’i, yani %50’si merfû iken 151’i, yani %43’ünün mevkuf ve maktû haberlerden oluştuğu görülür. CK programı sadece merfû hadisleri taradığı için bu %43’lük kısım toplam rakama yansımamıştır. Ayrıca Amr’ın Câbir’den olan tekrarsız merfû rivayet sayısının da aslı itibarıyla az olup kaynaklarda çok tekrar ettiği belirtilmelidir. Bu sebeple CK programında Amr’ın Câbir b. Zeyd’den yalnızca 18 hadis naklettiği görünür.

olduğu anlamına gelir. O, Câbir'in birikiminin (9850 rivayet) %6'sını nakletmiştir. Kendi rivayet yekûnunun ise yaklaşık %13'ü Câbir'e dayanır.⁶⁸⁰

Aralarındaki yakın irtibat, ricâl kaynakları üzerinden de okunabilir. Nitekim Amr, Câbir b. Abdullah ile mücâleset ettiğini söyler.⁶⁸¹ O, ayrıca Câbir'in en yakın talebesi Ebü'z-Zübeyr ile kıyaslanmış ve Câbir'in nakillerinde ne zaman ihtilaf etseler hadise ziyadede bulunan tarafın Ebü'z-Zübeyr olduğu belirtilmiştir.⁶⁸²

Amr'ın Tâvûs ve Atâ ile ilişkisi daha önce ilgili bölümlerde işlendiğinden burada tekrar edilmeyecektir. Amr'ın bir diğer yakın hocası Tâvûs ve Atâ gibi İbn Abbas'ın ashâbından olan Câbir b. Zeyd'dir. O, Amr'ın hocaları arasında 347 rivayetle dördüncü sıradadır. Amr ise onun talebeleri içerisinde ilk sıradadır. Dolayısıyla aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. Câbir b. Zeyd'in toplam rivayet sayısının (746) %46'sını nakleden Amr'ın kendi birikiminin ise %7'si ondan gelir.⁶⁸³

Ricâl verileri de Câbir b. Zeyd-Amr ilişkisini teyit eder. Yahya el-Kattân ve Ali b. el-Medîni'ye göre de içlerinde Câbir'in de olduğu İbn Abbas ashâbının rivayetlerini ve metotlarını en iyi bilen kişi Amr'dır.⁶⁸⁴ Hocasının insanların sorularına verdiği birçok cevabını nakleden Amr,⁶⁸⁵ fetva konusunda ondan daha bilgili birini görmediğini söyleyerek hocasını över.⁶⁸⁶ Ayrıca fetvalarının yazıldığı söylenince Câbir'in "İnnâ lillâh! Yarın belki de vazgeçeceğim görüşlerimi yazıyorlar" dediğini de Amr nakleder.⁶⁸⁷ Kendisinden herhangi bir şey yazılmasını yasaklayan Amr,⁶⁸⁸ bu konuda hocası Câbir b. Zeyd'den etkilenmiş olabilir.

⁶⁸⁰ CK programında da Amr'ın en çok nakilde bulunduğu kişi Câbir b. Abdullah'tır. Câbir b. Abdullah'ın talebeleri içerisinde ise Amr, 120 rivayetle altıncı sıradadır. O, hocasının rivayetlerinin (2122) %6'ya yakınına rivayet etmiştir. Kendi birikiminin (739 rivayet) ise %16'sı ona dayanır.

⁶⁸¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/234.

⁶⁸² Ebü Zür'a, *Târîh*, 2/510.

⁶⁸³ CK programında ise Câbir b. Zeyd, Amr'ın hocaları arasında daha önce bahsedildiği gibi 18 rivayetle on ikinci sıradadır. Amr ise onun talebeleri içerisinde Müslim b. Ebî Kerîme'nin (496 rivayet) ardından ikinci sırada gelir. Amr, onun nakillerinin (634) yaklaşık %3'ünü rivayet ederken kendi birikiminin %2'si Câbir b. Zeyd kaynaklıdır. Meçhul bir râvi olan Müslim, hocasından aldığı bilgi birikimini Rebî' b. Habîb'e (ö. 180/796 [?]) aktarmıştır. Onun rivayetlerinin tamamına yakını Rebî'nin *Müsned*'inde yer alır. CHH programında ise bu eser bulunmadığı için Müslim b. Ebî Kerime de yer almaz. CHH'de Câbir b. Zeyd'in en önemli talebesi olan Müslim'in yokluğunda Amr böylece ilk sıraya yükselmiştir.

⁶⁸⁴ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44, 47.

⁶⁸⁵ Bazı örnekler için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/512, 4/141, 5/161, 203, 274, 6/291, 8/454.

⁶⁸⁶ Ebü Nuaym, *Hilye*, 3/86.

⁶⁸⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/14.

⁶⁸⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/19.

Amr, İbn Abbas'ın yakın talebeleri Atâ, Tâvûs ve Câbir b. Zeyd'den istifade ettiği gibi bizzat İbn Abbas'tan da ilim almıştır. Ancak o, 20'li yaşlarının başındayken İbn Abbas vefat ettiği için uzun süreli bir birliktelikleri olmamıştır. Buna rağmen ondan çok sayıda hadis işitmiştir. İbn Abbas, onun hocaları içerisinde 246 rivayetle beşinci sıradadır. Amr ise İbn Abbas'ın talebeleri arasında on ikinci sırada yer alır. İbn Abbas'ın nakillerinin (23.079) %1'ini rivayet eden Amr'ın kendi rivayet birikiminin ise %5'i ona dayanır.⁶⁸⁹

İbn Abbas-Amr irtibatı ricâl kitaplarından da takip edilebilir. Ali b. el-Medîni, onun İbn Abbas ve ashâbına muhabbet beslediğini,⁶⁹⁰ Yahya el-Kattân ise onların rivayetlerini ve metotlarını en iyi Amr'ın bildiğini belirtir.⁶⁹¹ İbn Uyeyne de İbn Abbas'ı Amr'dan daha iyi bilen biri olmadığını ifade eder.⁶⁹² Amr ayrıca İbn Abbas'ın halkasına dair bilgiler verir. O, İbn Abbas'ın meclisinde oturmayıp ayakta durduğunu⁶⁹³ ve onun meclisi dışında bütün hayrı toplayan başka bir meclis görmediğini, orada helal-haram, tefsir ve dil bilgisi gibi çeşitli birçok konunun konuşulduğunu aktarır.⁶⁹⁴ Hadis yazımına karşı olan Amr⁶⁹⁵ bu tutumunda "Biz hadis yazmayız ve yazdırmayız"⁶⁹⁶ diyen İbn Abbas'ı izlemiş olabilir.

Amr'ın yakın hocalarından sonuncusu kendisinden 241 hadis naklettiği İbn Ömer'dir. İbn Ömer'in talebeleri arasında Amr, yedinci sıradadır. O, İbn Ömer'in rivayetlerinin (20.762) %1'ini naklederken kendi rivayet birikiminin ise %5'i İbn Ömer kaynaklıdır.⁶⁹⁷ İbn Ömer ile Amr arasındaki yakın ilişki ricâl verileri üzerinden de okunabilir. Nitekim Amr, İbn Ömer ile mücâleset ettiğini belirtir.⁶⁹⁸ O ayrıca İbn Ömer'in sahâbe arasında genç fakihlerden sayıldığını⁶⁹⁹ ve çocukları gramer hatası (*lahn*) yapınca onları dövdüğünü nakleder.⁷⁰⁰

⁶⁸⁹ CK programında İbn Abbas, 91 rivayetle Amr'ın hocaları içerisinde ikinci sıradadır. Amr ise onun talebeleri arasında on üçüncü sıradadır. İbn Abbas'ın rivayet yekûnunun (3835 rivayet) %2'sini Amr naklederken kendi rivayetlerinin %12'si İbn Abbas'a dayanır.

⁶⁹⁰ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 44.

⁶⁹¹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 47.

⁶⁹² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 7/409.

⁶⁹³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/20.

⁶⁹⁴ İbn Asâkir, *Târih*, 73/193.

⁶⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/41.

⁶⁹⁶ İbn Abdilber, *Câmi'*, 1/275.

⁶⁹⁷ CK programında İbn Ömer 79 rivayetle Amr'ın hocaları içerisinde üçüncü sıradadır. Amr ise onun talebeleri arasında yine yedinci sırada gelir. Amr, İbn Ömer'in nakillerinin (2851) %3'e yakını aktarıırken kendi rivayetlerinin ise yaklaşık %11'i İbn Ömer kaynaklıdır.

⁶⁹⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/234.

⁶⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/321.

⁷⁰⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/29.

2.2.2. Halka Mensupları

Amr, hocalarından elde ettiği birikimi talebelerine Mescid-i Harâm'daki halkasında aktarmıştır.⁷⁰¹ Halkasına Medine ve Dımaşk gibi farklı şehirlerden de birçok râvi katılmış⁷⁰² ve halkasında bazı dönemlerde izdiham yaşanmıştır. Nitekim İbn Uyeyne, bir hadisi “Haddesenâ Amr” yerine “Senâ Amr” şeklinde rivayet etmesini, meclisteki kalabalık sebebiyle “Haddesenâ” kelimesinin tamamını işitememesiyle izah eder.⁷⁰³ Kaynaklarda Amr'ın zor biri olduğu, soru sorulmasından hoşlanmadığı rivayet edilir.⁷⁰⁴ İbn Uyeyne onun, içinden gelerek ve kendi isteğiyle rivayette bulunduğu hadisi doğru naklettiğini, ancak biri ondan hadis rivayet etmesini istediğinde yere uzanıp karnının ağrıdığını söyleyerek bundan kaçındığını aktarır.⁷⁰⁵ O, birinin yanına gelir gelmez hemen ondan nakilde bulunmasını istemesinden hazzetmez, böyle durumlarda sessizliğe bürünür, onunla sohbet edip hâlini hatırını sorduklarında ise memnun olup onlara hadis rivayet ederdi.⁷⁰⁶ Hadislerin yazımına karşı olan Amr, hafızasını zinde tutmak için her gece hadislerini tekrar etmiştir. O, gençliğinden itibaren gecesini uyku, namaz ve hadis tekrarı olmak üzere üç kısma ayırdığını ifade eder.⁷⁰⁷

Amr halkasının mensuplarını tespit etmek için ondan çok sayıda hadis nakleden kişilere bakılabilir. Ricâl verileri de dikkate alındığında toplam rivayet sayısı 4705 olan Amr'ın öne çıkan talebelerinin şu kişiler⁷⁰⁸ olduğu söylenebilir.⁷⁰⁹

⁷⁰¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/19; Ebû Zür'a, *Târih*, 1/450.

⁷⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/21; Zehebî, *Siyer*, 5/303.

⁷⁰³ Hatîb, *el-Kifâye*, 69.

⁷⁰⁴ Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, thk. Ahmed Muhammed Abdurrahman (Cidde: Matba'atü'l-Mahmûdiyye, 1414/1993), 379.

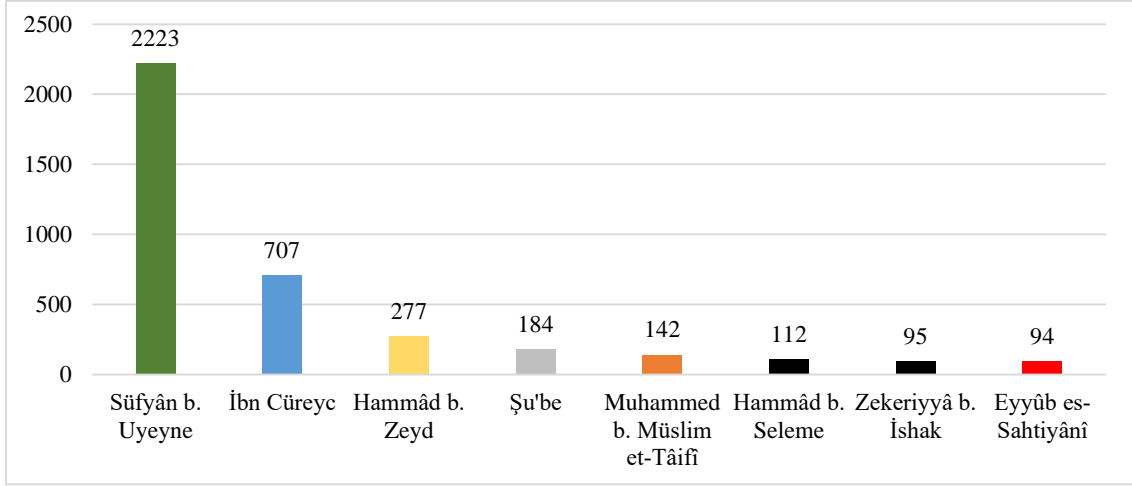
⁷⁰⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/348.

⁷⁰⁶ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 250.

⁷⁰⁷ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 5/534.

⁷⁰⁸ Grafikte son sırada yer alan Eyyüb'un da Amr ile yakın irtibatını gösteren ricâl verileri olduğu için o gözüken kadar yer alan tüm râviler sırasıyla grafiğe yansıtılmıştır.

⁷⁰⁹ CK programında ise Amr'ın toplam rivayet sayısı 739 olup öne çıkan talebelerinin ondan rivayet sayıları sırasıyla şöyledir: İbn Uyeyne (390), İbn Cüreyc (144), Muhammed b. Müslim (64), Hammâd b. Zeyd (63), Şu'be (61), Süfyân es-Sevrî (56), Hammâd b. Seleme (47), Verkâ b. Ömer (30), Zekeriyâ b. İshak (30) ve Eyyüb (27). Hammâd b. Seleme ve Zekeriyâ dışında Sevrî ve Verkâ'nın da Amr ile yakın irtibatına işaret eden ricâl verileri bulunmaz. Sevrî her ne kadar Amr'ın rivayetlerinde İbn Uyeyne ile karşılaştırılsa da onunla ilişkisine dair başka ek verilerin olmaması sebebiyle halkaya alınmamıştır. İlgili nakiller için bk. Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), 55-56; a.mlf., Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), 3/117. Neticede iki programın da büyük ölçüde birbirine benzer veriler sunduğu görülür.

Grafik 24: Öne Çıkan Talebelerinin Amr b. Dînâr'dan Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hammâd b. Seleme ve Zekeriyâ b. İshak dışında grafikte yer alan tüm râvilerin Amr ile yakın ilişkisini gösteren ricâl verileri bulunduğu ondan onun yakın talebeleri İbn Uyeyne, İbn Cüreyc, Hammâd b. Zeyd, Şu'be, Muhammed b. Müslim et-Tâifî ve Eyyûb olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte bu çalışmanın öncelikli amacı, Mekke hadis halkalarının inşası olduğundan Amr'ın, Mekkeli talebeleri İbn Uyeyne, İbn Cüreyc ve Muhammed b. Müslim ile irtibatı ayrı başlıklarda detaylı bir şekilde incelenecek, Basralı öğrencileri Hammâd b. Zeyd, Şu'be ve Eyyûb ile ilişkisi ise ilmini Mekke dışına taşıyanlar bağlamında daha sonra kısaca ele alınacaktır.

2.2.2.1. Mekkeli Talebeleri

Amr'ın talebeleri içerisinde bilhassa onun rivayet birikiminin yaklaşık yarısını elde eden İbn Uyeyne göze çarpar. O, Amr'ın en yakın talebesidir. İbn Uyeyne ile beraber Amr'ın diğer Mekkeli öğrencileri İbn Cüreyc ve Muhammed b. Müslim de onun Mescid-i Harâm'daki halkasına düzenli olarak katılmışlardır. Burada onlardan her birinin Amr ile bağı incelenecektir.

2.2.2.1.1. Süfyân b. Uyeyne

Hayatından kendi halkasında bahsedilecek olan İbn Uyeyne,⁷¹⁰ 2223 rivayetle Amr'ın kendisinden en fazla hadis nakleden talebesidir.⁷¹¹ O, hocasının bilgi birikiminin yarısını elde etmiştir. Amr ise onun hocaları içerisinde Zührî'nin ardından ikinci sıradadır. Dolayısıyla aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. O, Amr'ın nakillerinin %47'sini aktarmıştır. Kendi rivayet birikiminin (12.523) ise yaklaşık %18'i Amr'a dayanır.⁷¹²

İsnâd verilerinin işaret ettiği Amr ile İbn Uyeyne arasındaki yakın ilişki, ricâl ve hadis usulü verileri üzerinden de takip edilebilir. İbn Uyeyne, 15 yaşındayken⁷¹³ derslerine düzenli olarak katıldığı ilk kişinin Abdülkerim b. Ebî'l-Muhârik olduğunu⁷¹⁴ ancak hadis rivayet ederken çoğunlukla “semi’tü” yerine “kâle” lafzını kullanması sebebiyle onun meclisinden ayrılarak Amr b. Dînâr'ın yanına gittiğini söyler.⁷¹⁵ O, bir başka nakilde Amr ile ilk karşılaşmasını şöyle anlatır:

“Babam Kûfe’de sarraftı (*sayrafi*). Borcu artınca Mekke’ye taşındık. Öğle namazı için mescide gidince kapının önünde eşeğin üzerinde yaşlı birini gördüm. Bana ‘Hey çocuk! Benim için şu eşeği tutuver de mescide girip namaz kılayım’ dedi. Ben, ‘Hadis nakledersen yaparım’ deyince ‘Sen [bu yaşta] hadisi ne yapacaksın?’ deyip beni küçümsedi. Ben ‘Sen hele rivayet et’ dedim, bunun üzerine bana Câbir b.

⁷¹⁰ Bk. Üçüncü Bölüm, 156-157.

⁷¹¹ Zehebî, İbn Uyeyne'nin Amr'dan 950 hadis işittiğini ifade eder. bk. Zehebî, *Siyer*, 5/307. CK programına göre İbn Uyeyne tekrarsız olarak Amr'dan 390 merfû hadis rivayet etmiştir. Ondan naklettiği mevkuf ve maktû haberlerdeki mükerrer sayısı da çıkarılırsa geriye Zehebî'nin verdiği yakın bir sayı kalabilir. Tabii bu çıkarımın, İbn Uyeyne'nin Amr'dan işittiği tüm hadisleri rivayet ettiği ve bunların günümüze ulaştığı varsayılarak yapıldığı unutulmamalıdır. Zira Zehebî rivayette, İbn Uyeyne'nin Amr'dan naklettiği rivayet sayısını değil, işittiği rivayet sayısını verir.

⁷¹² CK programında İbn Uyeyne 390 rivayetle Amr'ın talebeleri arasında yine ilk sıradayken onun hocaları içerisinde ise burada Amr Zührî'yi geçerek ilk sırada yer alır. Bu, aralarında çift taraflı yakınlık olduğu anlamına gelir. İbn Uyeyne, onun nakillerinin yaklaşık %53'ünü nakleder. Kendi toplam rivayet sayısının (2299) ise %17'si Amr'dan gelir. İki programın sunduğu oranlar birbirine yakındır. Farklılaştıkları husus ise İbn Uyeyne'nin en çok hadis naklettiği hocasıdır. Bunun sebebini tespit etmek için CHH programı üzerinden rivayet dağılımına bakılabilir. CHH programındaki eserler çerçevesinde İbn Uyeyne'nin Zührî'den olan 2368 rivayetinin 2046'sı, yani %86'sı merfû hadislerden oluşurken Amr'dan olan 2223 naklinin 1404'ü, yani %63'ü merfû rivayetlerdir. Bu verilerden Zührî'nin, tekrarsız biçimde yalnızca merfû hadisleri tarayan CK programında Amr'ın önünde yer alması beklenirdi. Ancak anlaşılın İbn Uyeyne'nin Amr'dan olan tekrarsız merfû nakil sayısı daha fazla olup Zührî'den olan rivayetleri Amr'ınkilere göre kaynaklarda daha çok tekrar etmiştir. Bu sebeple İbn Uyeyne'nin hocaları içerisinde CK'de Amr, CHH'de Zührî öne geçmiştir.

⁷¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/59.

⁷¹⁴ İbn Uyeyne aslında daha da küçük yaşlarda hadis dinleyip ezberlemeye başlamıştır. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 3/107; Zehebî, *Siyer*, 8/455. Ancak muhtemelen bu rivayetleri düzenli hadis rivayetinin gerçekleştiği bir ders halkasında almamıştır.

⁷¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/469.

Abdullah ve İbn Abbas'tan sekiz hadis nakletti, ben de eşeğini tuttum ve bana naklettiklerini hafızamda tutmaya çalıştım. Namazını kılıp dışarı çıkınca bana 'Sana rivayet ettiklerim ne işine yaradı sanki, beni [boşuna] o kadar tuttun!' dedi. Ben 'Bana şöyle şöyle rivayet ettin' diyerek tüm naklettiklerini tekrar ettim. Bunun üzerine 'Helal olsun sana, yarın meclise gel' dedi. Bu kişi Amr b. Dînâr'dı."⁷¹⁶

İbn Uyeyne, ondan ilk olarak kaç yaşında hadis işittiğine dair farklı sayılar verir. Bir rivayette 14, başka bir rivayette 16 yaşında olduğunu belirtir.⁷¹⁷ Ancak derslerine düzenli katıldığı ilk hocası olan Abdülkerim'den 15 yaşında hadis işittiğine göre Amr ile ilk buluşması da 15-16 yaşlarında gerçekleşmiş olmalıdır. Buna göre 107/725-6 yılında dünyaya gelen İbn Uyeyne'nin Amr ile birlikteliği 122/740 yılından Amr'ın vefat tarihi olan 126/744 senesine kadar sürmüştür. Hocasının yaşlılığına yetişen İbn Uyeyne, pek uzun sayılamayacak bu süre içerisinde onun yanından ayrılmayıp olabildiğince istifade etmeye çalışmıştır. Nitekim o, Amr'ın sadece bir köpek dişi kalmış hâline yetiştiğini, onunla uzun süre vakit geçirmemiş olsa söylediklerini anlayamayacağını belirtir.⁷¹⁸ Ayrıca Amr'ın meclisine katıldığı dönemde onun sürekli sancılanıp artık takatinin kalmadığını, ondan ancak Allah'ın lütfu sayesinde istifade edebildiğini söyler.⁷¹⁹ Başka bir nakilde ise hocasının fiziksel engeline ve onunla olan uzun süreli birlikteliğine şöyle işaret eder:

“Amr mescide gelmeyi hiç bırakmadı. O, eşek üzerinde [mescide] getirilirdi. Yanına geldiğimde o kötürümdü. Küçük olduğum için onu taşımaya gücüm yetmiyordu, ancak sonra onu taşıyabilecek kadar güçlendim. Amr'ın evi uzaktı. O, bize yaşını söylemezdi.”⁷²⁰

Amr'ın diğer yakın talebeleri Şu'be ve Hammâd b. Zeyd, İbn Uyeyne'yi elinde levhalarla Amr'ın yanında gördüklerini haber verirler.⁷²¹ O, kısa süre içerisinde Amr'ın hadislerinde o kadar uzmanlaşmıştır ki, hocasının eski talebelerinden Eyyûb'un “Amr, falancadan kaç hadis rivayet etti?” sorularına cevap vererek Amr'ın her bir hocasından naklettiği bazı

⁷¹⁶ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 180-181.

⁷¹⁷ Hatîb, *Târih*, 10/248. Başka bir nakilde ise İbn Uyeyne, 10 yaşında Zührî ve Amr'ın yanına gidip geldiğini ifade eder. bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 61. Ancak Zehebî bu rivayete şüpheyle yaklaşır ve onun mezkûr hocalarından 15 yaşlarında hadis işittiğini belirtir. bk. Zehebî, *Siyer*, 8/459.

⁷¹⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 3/157.

⁷¹⁹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 5/534.

⁷²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/40-41.

⁷²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/391; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/183.

hadislerin etrâfını onun için yazıp Amr'dan ister.⁷²² Şu'be ise "Amr b. Dînâr'ın birikimini elde etmek isteyen, Benû Hilal'e mensup şu gence [İbn Uyeyne'ye] gitsin" diyerek hocasının rivayetlerinde İbn Uyeyne'nin üstünlüğünü kabul eder.⁷²³

Hocası vefat ettiğinde 19 yaşında olan İbn Uyeyne, onun önde gelen talebelerindendi. Nitekim Müslim, Dârimî, İbn Adî ve Dârekutnî onu Amr'ın yakın talebeleri içerisinde sayarlar.⁷²⁴ Kaynaklarda muhaddislerin, Amr'ın yakın talebeleri arasında çok sayıda kıyaslaması bulunur. Bu mukayeselerde çoğunlukla değişmeyen taraf İbn Uyeyne olmuş, Amr'ın diğer talebeleri hep onunla karşılaştırılmış ve neredeyse tamamında tercih edilen kişi İbn Uyeyne olmuştur. Onu seçmeyen tek münekkit Yahya el-Kattân gibidir. O, Ali b. el-Medîni'nin "Süfyân [b. Uyeyne], Amr'ın nakillerinde İbn Cüreyc'den daha mı sağlam?" sorusuna "İbn Cüreyc daha sağlamdır" yanıtını verir. Anlaşılan o ki, bu cevap İbnü'l-Medîni'nin içine sinmemiş yahut teyit etmek istemiş ve İbn Uyeyne'nin yanına giderek ona Amr'ın hadislerinde İbn Cüreyc'in konumunu sormuştur. İbn Uyeyne, İbn Cüreyc'in, kendisine "Amr'ın birikiminde bize üstün geldin" dediğini aktarıp onun Amr'a soru sorduğunu hiç görmediğini ve onun, kendisinden önce ilmî serüvenini tamamladığını söyler.⁷²⁵

Yahya b. Maîn, İbn Uyeyne'nin, Amr'ın rivayetlerini Şu'be, Sevrî ve Hammâd b. Zeyd'den daha iyi bildiğini (*a'lem*),⁷²⁶ Amr'dan en çok hadis nakledenin (*ekseruhum ve ervâhum*)⁷²⁷ ve onun nakillerinde en sağlam olan kişinin (*esbet*) o olduğunu ifade eder.⁷²⁸ Ahmed b. Hanbel de Amr'dan en fazla rivayette bulunanın (*esned*),⁷²⁹ onun hadislerinde en sağlam olanın ve onun rivayetlerini en güzel nakledenin (*ahsen*) İbn Uyeyne olduğu görüşündedir.⁷³⁰ Bir rivayette, İbn Uyeyne'nin Amr'ın nakillerini iyi bilmediği

⁷²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/50.

⁷²³ Hatîb, *Târîh*, 10/252.

⁷²⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 55; Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Kitâbü't-Temyîz*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Riyad: Şeriketü't-Tıbbâ'ati'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyye, 1402/1982), 198; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/138; İbn Receb, *Şerh*, 2/685.

⁷²⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/149-150.

⁷²⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 55-56.

⁷²⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/80.

⁷²⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/117.

⁷²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 232. Başka bir nakilde Ahmed'e "Amr'dan İbn Uyeyne mi yoksa İbn Cüreyc mi daha fazla nakilde bulundu?" diye sorulması üzerine "İbn Uyeyne'de hiç kimsede olmadığı kadar çok Amr'ın rivayeti vardır" cevabını verir. bk. Harb b. İsmail, "Mesâil", 3/1290.

⁷³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/188.

söylenince⁷³¹ Ahmed “Sübhânallah! İbn Uyeyne, Amr’ın rivayetlerini bilmiyor öyle mi! O, bu konuda insanların en bilgisi” demiş, ancak anlaşılan talebeleri bunu dikkate almayarak ona Şu‘be, Eyyûb ve İbn Cüreyc’den bahsedip hangisinin Amr’ın birikimini daha iyi bildiğini sormuşlar, Ahmed “Hiç kimse Amr’ın nakillerini İbn Uyeyne kadar iyi bilemez” diyerek meseleyi kapatmak isteyince bu sefer “İbn Uyeyne küçük değil miydi?” sorusunu yöneltmişler, Ahmed ise “Küçük olması zeki olmasına engel değildir” yanıtını vermiştir.⁷³² Yahya ve Ahmed dışında İbnü’l-Medîni, Amr’ın hadislerini en iyi bilenlerin İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne olduğunu,⁷³³ İclî, İbn Uyeyne’nin Amr’dan en çok rivayette bulunan kişi olduğunu,⁷³⁴ Ebû Hâtim ise İbn Uyeyne’nin Amr’ın nakillerini Şu‘be’den daha iyi bildiğini belirtir.⁷³⁵

İbn Uyeyne’nin bizzat kendisi de hocasından çok hadis işittiğini ve onun rivayetlerini iyi bildiğini belirtir. Nitekim Ebû Hanîfe’nin, Amr’ın hadislerinde nasıl olduğunu sorması üzerine İbn Uyeyne, ondan çok sayıda hadis işittiğini söyler.⁷³⁶ Diğer bir nakilde İbn Uyeyne’ye, Amr’ın bir rivayetinde İbn Cüreyc ile Hüseyim b. Beşîr’in ihtilafa düştüğünden bahsedilip hangisinin tercih edileceği sorulunca “Ben o hadisi onlardan daha iyi biliyorum” diye yanıtlar.⁷³⁷ İbn Uyeyne, hocasının hadislerini sağlam bir şekilde korumaya çalışmış, bazılarını unutmaması durumunda ise hemen başkalarına sorarak eksikliğini kapatmıştır. Nitekim o, San’a kadısı Hişâm b. Yusuf’tan (ö. 197/812-3) Amr’ın vasiyet hakkındaki hadisini yazmasını isteyip kendisinin bu hadisi ondan işittiğini, ancak sonradan unuttuğunu söyler.⁷³⁸ Amr’dan işittiği bir hadisi, diğerlerinden gelen 20 hadise yeğlediğini belirten İbn Uyeyne,⁷³⁹ bu çabaları neticesinde Amr’ın birikiminde en öne

⁷³¹ Nakilde aslında böyle bir ibare yoktur ancak Ahmed’in verdiği cevaptan kendisine buna benzer bir söz söylendiği anlaşılmaktadır.

⁷³² Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Suâlât* (Esrem), thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fâruku’l-Hadîse li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr, 1428/2007), 74.

⁷³³ İbn Receb, *Şerh*, 2/684. Ali b. el-Medîni, Amr’ı, toplamda altı kişi olan medâr râviler arasında zikreder ve onların ilminin tasnif ehline geçtiğini ifade eder. Mekkeli musannifler içerisinde ise İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne’yi verir. Bu iki isim, hocaları Amr haricinde diğer medâr râvilerden bir kısmının birikimlerini de tasnif etmişlerdir. bk. Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 36-38.

⁷³⁴ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/175.

⁷³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/52.

⁷³⁶ Ebû Zür’a, *Suâlât* (Berzeî), 473.

⁷³⁷ İbn Receb, *Şerh*, 2/685.

⁷³⁸ Yahya b. Maîn, *Ma’rifetü’r-ricâl* (İbn Muhriz), 1/153-154.

⁷³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/49.

çıkan kişi olmuştur. Öyle ki Kûfe'ye geldiğinde, Ebû Hanîfe insanlara onu, “Amr b. Dînâr'ın ilminin muhafızı” şeklinde tanıtır.⁷⁴⁰

İbn Uyeyne'nin, Amr'a ve onun halkasında gerçekleşen olaylara dair bilgileri nakletmesi, ayrıca her fırsatta ondan sitayişle bahsetmesi de yakınlıklarını gösteren bir veri olarak okunabilir. O, Amr'ın saç-sakalını boyamadığını,⁷⁴¹ geceleri insanlarla sohbet ettiğini,⁷⁴² meclisinin kalabalık olduğunu,⁷⁴³ yanına Medine'den Mâlik b. Enes⁷⁴⁴ ve Ubeydullah b. Ömer'in (ö. 147/764)⁷⁴⁵ geldiğini⁷⁴⁶ ve halkasında şiirle delil getirdiğini nakleder.⁷⁴⁷ Ayrıca Mescid-i Harâm'a geldiğinde kendisine Amr'ın halkasının gösterilmesi üzerine Zührî'nin yanlarına gelip Amr'a selam verdiğini, Amr'ın ise özür dileyerek engelli olmasaydı kendisinin onun yanına geleceğini söylediğini aktarır.⁷⁴⁸ O, Mekkelilerin en bilgelisinin Amr olduğunu,⁷⁴⁹ ondan daha fakih, âlim ve hafız birinin olmadığını,⁷⁵⁰ onun bir hadisini, diğerlerinin 100 hadisine tercih ettiğini belirterek hocasını över.⁷⁵¹ Ayrıca yıllarca Amr'ın yanında bulunduğunu, bu süre boyunca onun kendisini üzecek tek kelime etmediğini ifade eder.⁷⁵²

Amr ile İbn Uyeyne arasındaki ilişki tematik veriler üzerinden de takip edilebilir. Daha önce de değinildiği gibi Amr, hadislerin mana ile rivayetine cevaz vermiş⁷⁵³ ve İbn

⁷⁴⁰ Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullah el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/369.

⁷⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/41.

⁷⁴² Fâkihî, *Ahbâr*, 2/151.

⁷⁴³ Hatîb, *el-Kifâye*, 69.

⁷⁴⁴ Mâlik'in halkası ve yakın hoca-talebeleriyle ilişkisi için bk. Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 119-143.

⁷⁴⁵ Ubeydullah b. Ömer'in, hocaları Nâfî' ve Zührî ile irtibatı için bk. Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 72-77, 116-119.

⁷⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 5/303. Mâlik, Amr'ın yanına gittiğini ancak ön dişleri olmadığı için söylediklerini anlamadığını belirtir. bk. Kadî İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî vd. (Fas: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şûûni'l-İslâmiyye, 1403/1983), 1/135-136. Başka bir nakilde ise Amr'dan niçin hadis yazmadığı sorulunca “Yanına gittiğimde insanlar ondan ayakta hadis yazıyorlardı, Allah Resûlü'nün hadisini ayakta yazmak istemedim” diye cevaplar. bk. Hatîb, *el-Câmi'*, 1/408. Ancak aşağıda etraflıca inceleneceği gibi Amr, hadislerin yazımına karşıdır. Dolayısıyla bu nakil -doğru olduğu kabul edilecek olursa-, Mâlik'in, kalabalık bir halkası olduğu belirtilen Amr'dan gizlice yazan kişileri gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

⁷⁴⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/19.

⁷⁴⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/231. Amr ve Zührî'nin birbirine olan övgü ifadeleri için bk. Ebû Zür'a, *Târîh*, 1/410; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 8/74; İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 4/99.

⁷⁴⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 6/231.

⁷⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/303.

⁷⁵¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/232.

⁷⁵² Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/348-349.

⁷⁵³ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/33.

Uyeyne'nin aktardığına göre hadisleri manen nakletmiştir.⁷⁵⁴ İbn Uyeyne de Hatîb'in mana ile rivayete cevaz verenler listesinde Amr ile birlikte yer alır.⁷⁵⁵ Onun, daha önce rivayet ettiği bir hadis kendisinden tekrar istendiğinde manayı korumakla beraber farklı lafızlarla naklettiği belirtilir.⁷⁵⁶

Amr ile İbn Uyeyne arasında devamlılık gözlenen bir diğer mesele, az hadis rivayetidir. Her ikisi de çok hadis nakletmeyi hoş görmemiştir. İbn Uyeyne'nin "Hadis rivayet etmekten en çok çekinen kimdi?" sorusuna Mis'ar b. Kidâm "Kâsım b. Abdurrahman ve Amr b. Dînâr" cevabını verir.⁷⁵⁷ İyâs b. Muâviye (ö. 122/740), Mekkeliler içerisinde en fakihinin, zor biri olan Amr olduğunu, ona bir hadis sorulduğunda gözlerinin yerinden fırlayıp⁷⁵⁸ sanki dişleri sökülüyormuş gibi bir hâle büründüğünü söyler.⁷⁵⁹ Şu'be ise Amr'ın meclisine 500 kere katılıp ancak 100 hadis elde edebildiğini ifade eder.⁷⁶⁰ Râmeürmüzî "Çok hadis rivayet etmeyi kerih görenler" başlığı altında İbn Uyeyne'nin "Bu ilim ancak doğuştan ilme temayülü olanlara fayda verir" sözünü naklederek sanki onun sadece ehil olanlara rivayette bulunup birçok kişiyi geri çevirdiğini,⁷⁶¹ dolayısıyla fazla hadis rivayetinden kaçındığını söylemek ister.⁷⁶² İbn Ebî Hâtim de onun, az hadis nakletmeye dikkat ettiğini belirtir.⁷⁶³

Amr ve İbn Uyeyne'nin bid'at ehline, özellikle Kaderiyye'ye karşı tavırları da benzeşir. Amr'ın bid'at ehline karşı olan olumsuz tavrından daha önce bahsedilmişti.⁷⁶⁴ İbn Uyeyne de benzer şekilde bid'atçılara mesafeli davranmıştır. Saîd b. Ebî Arûbe'den (ö. 156/772-3) niçin az hadis naklettiği sorusunu Kaderî görüşü kastederek "Onun, 'Bu benim, Hasan'ın ve Katâde'nin görüşüdür' dediğini işitmişken ondan nasıl az hadis rivayet etmeyeyim?" diye yanıtlar.⁷⁶⁵ Yine ona, birinin kader meselesi hakkında konuştuğu aktarıncı insanlara onun bid'atını bildirmelerini söyler.⁷⁶⁶

⁷⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/41.

⁷⁵⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/33.

⁷⁵⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 210.

⁷⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/471.

⁷⁵⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, 3/348.

⁷⁵⁹ Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ*, 379.

⁷⁶⁰ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 250.

⁷⁶¹ Nitekim o, kendilerine hadis nakletmesini isteyen bir gruba "Sizin hadis ilmine ehil olduğunuzu düşünmüyorum" diyerek rivayette bulunmaz. bk. Zehebî, *Siyer*, 8/467.

⁷⁶² Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 579.

⁷⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/46.

⁷⁶⁴ Bk. İkinci bölüm, 107.

⁷⁶⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 123-124.

⁷⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/290.

Öte yandan onlar, hadislerin yazımı meselesinde fikir ayrılığına düşmüşlerdir. İbn Uyeyne'nin eve gittiğinde onun hadislerini yazdığı söylenince Amr, mescitteki minderine uzanarak ağlamış ve kendisinden herhangi bir şey yazılmasını yasaklamış, İbn Uyeyne'ye ise “Evladım! Ben senin yaşındayken duyduklarımı hiç unutmazdım” demiştir.⁷⁶⁷ Başka bir nakilde o, kimseden hadis yazmadığını, ezberlediğini ifade eder.⁷⁶⁸ Hadislerinin yazılmasını yasaklayan Amr, tabii olarak fetvalarının da yazılmasını menetmiş, sebebini şöyle açıklamıştır: “Bize görüşümüzü soruyorlar, söylüyoruz, sonra sanki taşlar üstündeki oymalarmış [yani kanaatlerimiz hiç değişmeyecekmiş] gibi hemen yazıyorlar. Belki yarın o görüşümüzden döneceğiz.”⁷⁶⁹

İbn Uyeyne'nin ise bu konudaki tavrı net değildir. Kaynaklarda onun hadisleri hem yazdığına hem de yazmadığına dair bilgiler bulunur. O, yukarıda da değinildiği gibi Eyyûb için Amr'ın rivayetlerinin etrâfını yazmış ve eve gidince dinlediklerini kaydetmesi sebebiyle hocası Amr'dan azar işitmiştir. Onun bir nakil hakkındaki “Nüshalarımın kendi el yazımıyla bulana kadar bu rivayeti unutmuştum” ifadesi de hocalarından edindiği birikimi yazıya geçirdiğini gösterir.⁷⁷⁰ Öte yandan Ebû Nuaym (ö. 219/834), bir sefer hariç kimsenin İbn Uyeyne'nin önünde bir sahifeye veya levhaya hadis yazdığını görmediğini, o tek seferde ise onun, öğrencilerine kader hakkında hadis yazdığını ifade eder.⁷⁷¹ Yine bir gün İbn Uyeyne'nin halkasına Belhli biri gelip hadisleri yazmaya başlar. Hokkanın levhada çıkardığı sesi işiten İbn Uyeyne kalkıp onun levhasını alır, hadis rivayetini bitirince geri verir.⁷⁷² Ayrıca onun şu ifadesi de hadislerin yazımına karşı olduğunu ihsas eder: “Ben hiç hadis yazmadım. Biz muhaddisin yanına gider, daha önce ezberlediğimiz hadisleri sorardık. Şayet bir kelime ziyade ederse onu bilirdik. Biz sahafî değiliz...”⁷⁷³ Bu nakiller incelendiğinde İbn Uyeyne'nin dönemin şartları gereği akranı diğer birçok râvi gibi hadisleri kendisi için, hafızasını desteklemek amacıyla yazdığı anlaşılır.⁷⁷⁴ O, “Ben hiç hadis yazmadım...” sözüyle hocasının yanında ders

⁷⁶⁷ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/19.

⁷⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/302.

⁷⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/41. Cook da konuyla ilgili çalışmasında Amr'ı, Mekke'de hadis yazımına karşı olanlar arasında kaydeder. bk. Michael Cook, “The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam”, *Arabica* 44/4 (1997), 467.

⁷⁷⁰ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/212.

⁷⁷¹ Ebû Zür'a, *Târih*, 2/471.

⁷⁷² Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 604-605.

⁷⁷³ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 2/135.

⁷⁷⁴ Ricâl ve tabakât müelliflerinin özellikle hicri ilk iki asır râvilerine nispetle kullandıkları “kitâbü fülân” gibi ifadelerin çoğunlukla “gerçek anlamda kitaplar”, yani insanların istifadesine sunmak ve

esnasındayken yazmadığını kastetmiş olmalıdır. Nitekim sonrasında kendisi de derslerinde buna müsaade etmemiştir.

Amr'ın en yakın talebesi konumunda olan İbn Uyeyne'nin Amr ve diğer hocalarından edindiği rivayet birikiminin hangi talebeleri aracılığıyla bir üst nesle aktarıldığı, kendi halkasında etraflıca ele alınacaktır.⁷⁷⁵

2.2.2.1.2. İbn Cüreyc

Biyografisinden kendi halkasında bahsedilecek olan İbn Cüreyc,⁷⁷⁶ 707 nakille İbn Uyeyne'nin ardından Amr'ın kendisinden en çok rivayette bulunan ikinci talebesidir. Amr ise onun hocaları arasında Atâ ve Ebü'z-Zübeyr'in ardından üçüncü sırada gelir. İbn Cüreyc, Amr'ın rivayetlerinin %15'ini naklederken kendi nakillerinin (11.601) %6'sı ona dayanır.⁷⁷⁷

Ricâl kitaplarındaki bilgiler de verilen rivayet sayı ve oranlarını destekler. Nitekim İbn Cüreyc, Atâ'nın ardından bir rivayete göre yedi, diğer bir nakile göre ise dokuz yıl Amr ile oturup kalktığını söyler.⁷⁷⁸ Bu uzun süreli birliktelikleri neticesinde o, Amr'ın öne çıkan öğrencileri arasına girmiş, Müslim ve Dârekutnî, onu Amr'ın yakın talebeleri arasında zikretmişlerdir.⁷⁷⁹ O, Amr'ın diğer yakın talebeleriyle de mukayese edilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Yahya el-Kattân, diğer muhaddislerden ayrılarak Amr'ın nakillerinde onu İbn Uyeyne'den daha sağlam kabul eder.⁷⁸⁰ Yahya b. Maîn bir nakilde mutlak olarak Amr'ın rivayetlerinde en sağlam kişinin İbn Uyeyne olduğunu

neşredilmek üzere yazılan kitaplar olmayıp hatırlatıcı olması gayesiyle kaleme alınan şahsi notlar olduğu belirtilmelidir. Bu konuyla ilgili bk. Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*, 14, 91, 97.

⁷⁷⁵ Bk. Üçüncü Bölüm, 164-182.

⁷⁷⁶ Bk. Üçüncü Bölüm, 133-134.

⁷⁷⁷ CK programı da benzer veriler sunar. Bu programa göre İbn Cüreyc 144 rivayetle Amr'ın talebeleri içerisinde yine ikinci sırada yer alır ancak Amr, onun hocaları arasında burada üçüncü sırada değil Atâ, Ebü'z-Zübeyr ve Zührî'nin ardından dördüncü sırada gelir. İbn Cüreyc, onun birikiminin %19'unu aktarırken kendi rivayet yekûnunun (1855) ise %8'i Amr kaynaklıdır. Amr'ın, İbn Cüreyc'in hocaları içerisinde CHH'de Zührî'nin önünde yer alırken CK'de arkasına düşmesinin sebebi, İbn Cüreyc'in ondan merfûdan ziyade mevkuf ve maktû hadis nakletmesidir. Nitekim CHH programına göre İbn Cüreyc'in Amr'dan olan 707 rivayetinin 297'si, yani %42'si merfû iken Zührî'den olan 590 naklinin 373'ü, yani %63'ü merfû haberlerden oluşur. Görüldüğü üzere İbn Cüreyc, Zührî'den daha çok merfû hadis rivayet ederken Amr'dan mevkuf ve maktû hadis nakletmiştir. CK programı ise sadece merfû rivayetleri taradığı için Amr burada Zührî'nin gerisinde kalmıştır.

⁷⁷⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/25; Mizzi, *Tehzib*, 28/347.

⁷⁷⁹ Müslim, *et-Temyiz*, 198; İbn Receb, *Şerh*, 2/685.

⁷⁸⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/149.

belirtirken⁷⁸¹ başka bir nakilde “İkisi de sikadır” demiştir. Rivayeti aktaran İbnü'l-Cüneyd, hocasının ifadesini, “Sanki ikisini Amr’ın hadislerinde eşit kabul etti” şeklinde yorumlar.⁷⁸² Yahya ayrıca Amr’dan en çok hadis nakledenin İbn Uyeyne olduğu görüşündedir.⁷⁸³ Ahmed b. Hanbel’e, İbn Cüreyc ve Amr’ın diğer yakın talebelerinden bahsedilip hangisinin onun rivayetlerini daha iyi bildiği sorulunca kimsenin onu İbn Uyeyne kadar iyi bilemeyeceğini ifade eder.⁷⁸⁴ Amr’ın nakillerinde en sağlam kişinin İbn Uyeyne, ondan sonra ise İbn Cüreyc olduğunu söyleyen Ahmed’in “Amr b. Dînâr’dan en fazla hadis rivayet eden kişi Süfyân [b. Uyeyne]’dir. İbn Cüreyc’de ise Amr’ın fıkıh birikimi vardır” şeklindeki ifadesi⁷⁸⁵ CHH programının verileriyle de uyuşur.

Yukarıda da belirtildiği gibi İbn Cüreyc’in Amr’dan olan nakillerinin yarısından fazlası mevkuf ve maktû hadislerden oluşur. İbn Cüreyc’in taşıyıcılığını üstlendiği bu rivayetler ise çoğunlukla ya bizzat Amr’ın şahsi kanaatleri yahut hocalarından aktardığı fetvalardır. Ali b. el-Medînî de Amr’ın birikimini en iyi bilenlerin İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne olduğunu kabul eder.⁷⁸⁶ Ayrıca İbn Cüreyc’in bizzat kendisi İbn Uyeyne’nin Amr’ın hadislerinde kendisinden üstün olduğunu ifade eder.⁷⁸⁷

Amr-İbn Cüreyc irtibatı tematik veriler üzerinden takip edilemez. Onlar birçok hadis meselesinde farklı görüştedir. Örneğin Amr’ın hadislerin yazımındaki olumsuz tavrına karşın ilk musanniflerden⁷⁸⁸ olan İbn Cüreyc’in *es-Sünen* ve *Menâsikü'l-hac* adlı kitapları vardır.⁷⁸⁹ Yine Amr, siyasilerle arasına mesafe koyarken İbn Cüreyc onları ziyaret edip eserlerini onlara takdim eder.⁷⁹⁰ Fikir ayrılığına düştükleri bir diğer mesele ise hadislerin lafzen-manen rivayetidir. Amr’ın rivayetleri mana ile naklettiğine daha önce değinilmişti. Öte yandan İbn Cüreyc hadisleri lafzen rivayet ediyor gibidir. Zira İbn Uyeyne, Hicazlı muhaddisler Zührî, İbn Cüreyc ve Yahya b. Saîd el-Ensârî’nin hadisleri lafzen naklettiklerini ifade eder.⁷⁹¹ İbn Cüreyc’in, Atâ’ya hadisleri işittiği hâliyle nakledemediğini bildirmesi ise hadis öğrenimine yeni başladığı çocukluk yıllarında buna

⁷⁸¹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/117.

⁷⁸² Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 315-316.

⁷⁸³ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/80.

⁷⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Esrem), 74.

⁷⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 232.

⁷⁸⁶ İbn Receb, *Şerh*, 2/684.

⁷⁸⁷ Fesevî, *el-Ma’rife*, 2/149-150.

⁷⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/311.

⁷⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1008, 1831.

⁷⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/312; Hatîb, *Târîh*, 12/143.

⁷⁹¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 10/239.

güç yetirememesiyle açıklanabilir.⁷⁹² Ayrıca söz konusu naklin yalnızca bir kaynaktan tespit edilebilmesi de ona olan itimadı zedeler.

Neticede isnâd ve ricâl verilerinin işaret ettiği üzere İbn Cüreyc, Amr'ın yakın talebelerinden biridir. Onun Amr ve diğer hocalarından elde ettiği bilgi birikiminin hangi talebeleri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığı ise kendi halkası ele alınırken tespit edilecektir.⁷⁹³

2.2.2.1.3. Muhammed b. Müslim et-Tâifî

Ebû Abdullah⁷⁹⁴ Muhammed b. Müslim b. Sevsen, aslen Tâifli olup Mekke'ye yerleşmiştir.⁷⁹⁵ Doğum tarihi ve yerine dair kaynaklarda bilgi bulunmayan Muhammed'in, vefat tarihinden hareketle 2./8. Asrın başlarında Tâif'te doğduğu söylenebilir. Ahmed b. Hanbel onu zayıf sayarken⁷⁹⁶ münekkitlerin çoğu güvenilir kabul etmiştir.⁷⁹⁷ Muhammed, 177/793-4 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁷⁹⁸

Muhammed, Amr'ın talebeleri içerisinde 142 nakille beşinci sırada yer alırken onun hocaları arasında Amr, ilk sıradadır. Bu, aralarında tek taraflı yakınlık olduğu anlamına gelir. Amr'ın hadislerinin %3'ünü Muhammed aktarır. Kendi rivayet birikiminin (293) ise %48'i ondan gelir.⁷⁹⁹

Amr ile Muhammed arasındaki yakın irtibatı ricâl eserlerindeki bilgiler de teyit eder. Nitekim o, Amr'ın ashâbı içerisinde sayılır.⁸⁰⁰ Onun, Amr'ın en yakın talebesi İbn Uyeyne ile kıyaslanması da Amr'ın öğrencileri arasında önemli bir konumda olduğunu gösterir.

⁷⁹² İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/212.

⁷⁹³ Bk. Üçüncü Bölüm, 139-156.

⁷⁹⁴ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, 275.

⁷⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/82. Tam adının Muhammed b. Müslim b. Sîs, Muhammed b. Müslim b. Süneyn veya Muhammed b. Müslim b. Süveyr olduğu da nakledilir. bk. Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 2/355.

⁷⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/189; Ukaylî, *ed-Duafâ*, 4/134.

⁷⁹⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 197; Ali b. el-Medînî, *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe), 136; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/254.

⁷⁹⁸ Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 2/356.

⁷⁹⁹ CK programında Muhammed, CHH'ye göre Amr'ın talebeleri arasında daha ön plana çıkar. Burada o, 64 rivayetle Amr'ın talebeleri içerisinde üçüncü sırada gelir. Amr ise, onun hocaları arasında yine ilk sıradadır. O, hocasının hadislerinin %9'a yakınına naklederken kendi rivayet yekûnunun (134) ise yaklaşık %48'i Amr'a dayanır. Muhammed'in, Amr'ın öğrencileri arasında CHH'de Hammâd b. Zeyd ve Şu'be'nin gerisindeyken CK'de önlerine geçmesinin sebebi Amr'dan olan tekrarsız merfû rivayet sayısının onlara göre daha fazla olmasıdır. Aslında CHH verilerine göre Hammâd ve Şu'be'nin Amr'dan olan rivayetlerindeki merfû rivayet oranı (Hammâd'ın %80, Şu'be'nin %84) Muhammed'den (%76) daha fazladır ancak onların Amr'dan olan nakilleri Muhammed'inkilere göre kaynaklarda daha fazla tekrar ettiği için mükerrer rivayetler çıkarılınca CK'de onun gerisinde kalmışlardır.

⁸⁰⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 8/217.

Yahya b. Maîn'e Amr'ın nakillerinde İbn Uyeyne ve Muhammed b. Müslim'den hangisinin daha sağlam olduğu sorulunca İbn Uyeyne'nin ondan, Davud el-Attâr'dan (ö. 174/791) ve Hammâd b. Zeyd'den daha sağlam olduğunu söyler.⁸⁰¹ Yahya'nın şu ifadesi ise Muhammed'in hem genel anlamda hadis ilmindeki durumunu hem de Amr'ın hadislerindeki konumunu göstermesi açısından önemlidir:

“[Muhammed b. Müslim] sika, lâ be'se bih. Ancak İbn Uyeyne ondan daha sağlamdır. O, hafızasından rivayet ettiğinde hata eder, nüshasından naklettiğinde ise onda bir sakınca yoktur. İbn Uyeyne, Amr'ın hadislerinde ondan daha güvenilirdir [evsak]. O ise Amr'ın birikiminde bana Davud el-Attâr'dan daha sevimli gelir.”⁸⁰²

Hakkındaki bilgi azlığı sebebiyle Muhammed b. Müslim'in herhangi bir hadis meselesindeki tutumu tespit edilemediğinden halka içi devamlılık burada izlenememiştir. Ancak yukarıdaki nakilde Muhammed'in bir nüshasından bahsedilir. O, döneminin gereklerine ve hâkim anlayışa uyarak hocalarından öğrendiği hadisleri bir nüshaya kaydetmiştir. Amr ise daha önce açıklandığı üzere hadislerin yazılmasına mutlak olarak karşıdır. Buna göre Muhammed de Amr'ın diğer yakın talebeleri gibi bu hususta hocasının tavrını sürdürmez.

Kaynaklarda halkası olduğuna dair bir bilgi bulunmayan Muhammed'in, Amr ve diğer hocalarından edindiği rivayet birikiminin hangi talebeleri aracılığıyla sonraki nesillere iletildiğinin tespiti için ondan çok sayıda hadis nakleden kişilere bakılabilir. CHH programına göre toplam 293 rivayeti bulunan Muhammed'den, Abdürrezzâk b. Hemmâm 85, Davud b. Amr b. Zühayr (ö. 228/843) ise 25 hadis nakletmiştir. Onların ardından gelenlerin Muhammed'den olan rivayet sayıları ise bir anlam ifade edecek düzeyde değildir. Muhammed b. Müslim'in öne çıkan talebeleri içerisinde hiçbir Mekkelinin yer almaması dikkat çekicidir. Mekkeliler, Amr'ın birikimini elde etmek için Muhammed'dense İbn Uyeyne ve İbn Cüreyc'i tercih etmiş gibidir. Neticede rivayet sayısı bakımından öne çıkan talebeleri incelendiğinde Muhammed'in Amr birikiminin 2./8. Asrın ikinci yarısından itibaren Yemen ve Irak'a intikal ettiği söylenebilir.

⁸⁰¹ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 315-316.

⁸⁰² İbn Hacer, *Tehzib*, 9/444.

2.2.2.2. İlmîni Mekke Dışına Taşıyanlar

Amr'ın Mekkeliler dışında başka şehirlere mensup talebeleri de bulunur. Her biri Basralı olan Hammâd b. Zeyd, Şu'be ve Eyyûb nakillerden anlaşıldığına göre Mekke'ye gelip Amr'ın Mescid-i Harâm'daki meclisine katılarak ondan ilim tahsil etmiş, sonrasında onun ilmîni kendi beldelerine taşımışlardır. Onların Amr ile irtibatı aşağıda ele alınacaktır.

Hammâd b. Zeyd, 277 rivayetle Amr'ın talebeleri arasında üçüncü sırada yer alırken Amr ise onun hocaları içerisinde Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (1103 rivayet) ardından⁸⁰³ ikinci sırada gelir. O, Amr'ın birikiminin %6'ya yakınına rivayet etmiştir. Kendi nakillerinin (3533) ise yaklaşık %8'i Amr'a dayanır.⁸⁰⁴

Ricâl verileri de isnâd verilerinin işaret ettiği yakın hoca-talebe ilişkisini doğrular. Nitekim Müslim, Dârimî, İbn Adî ve Dârekutnî onu Amr'ın yakın talebeleri arasında zikreder.⁸⁰⁵ Hammâd'ın İbn Uyeyne'yi küçükken elinde levhalarla Amr'ın yanında gördüğünü haber vermesi onun da Amr'ın meclisinde bulunduğunu gösterir.⁸⁰⁶ Hammâd ayrıca Amr'dan en çok rivayette bulunan İbn Uyeyne ile de mukayese edilmiştir. Yahya b. Maîn'e, Amr'ın rivayetlerinde İbn Uyeyne ve Hammâd'dan hangisini tercih ettiği sorulunca İbn Uyeyne'nin onun nakillerini daha iyi bildiğini söylemiştir.⁸⁰⁷ Başka bir nakilde İbn Maîn, İbn Uyeyne'nin Amr'ın rivayetlerinde Hammâd'dan daha sağlam olduğunu ifade eder.⁸⁰⁸ Ahmed b. Hanbel ise Amr'ın rivayetlerinde en sağlam kişinin İbn Uyeyne, onun ardından İbn Cüreyc olduğu görüşündedir. Ona "Peki, ya Hammâd b. Zeyd?" diye sorulması üzerine "Hammâd'ın [Amr'dan] kaç rivayeti var ki? Ondan olsa olsa 150 hadisi vardır, belki o kadar da yoktur" diyerek onun İbn Uyeyne ve İbn Cüreyc seviyesinde olmadığını anlatır.⁸⁰⁹

Amr'ın bir diğer Basralı talebesi 184 rivayetle dördüncü sırada yer alan Şu'be'dir. Amr ise onun hocaları arasında ancak on beşinci sırada gelir. O, Amr'ın rivayet yekûnunun

⁸⁰³ Hammâd b. Zeyd'in yakın hocası Eyyûb ile irtibatı için bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, 72-74.

⁸⁰⁴ CK programı da yakın veriler sunar. Burada Hammâd, Amr'ın talebeleri arasında 63 nakille dördüncü sırada yer alırken onun hocaları içerisinde Amr beşinci sıradadır. O, Amr'ın nakillerinin %9'a yakınına aktarır. Kendi rivayet birikiminin (1088) ise %6'sı Amr'dan gelir.

⁸⁰⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 55; Müslim, *et-Temyîz*, 198; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/138; İbn Receb, *Şerh*, 2/685.

⁸⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/391.

⁸⁰⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 55-56.

⁸⁰⁸ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 316.

⁸⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 232.

yaklaşık %4'ünü nakleder. Kendi rivayetlerinin (16.416) ise %1'i Amr b. Dînâr kaynaklıdır.⁸¹⁰

Amr-Şu'be irtibatı ricâl eserleri üzerinden de takip edilebilir. Müslim ve Dârekutnî, Şu'be'yi de Amr'ın yakın öğrencileri içerisinde sayar.⁸¹¹ Sağlamlık (*sebt*) açısından Amr gibisini görmediğini belirten Şu'be'nin⁸¹² şu ifadesi ise onun halkasına düzenli olarak katıldığını gösterir: “Amr b. Dînâr'ın meclisine 500 kere katıldım. Ondan yalnızca 100 hadis ezberleyebildim. Her beş mecliste bir hadis!”⁸¹³ Şu'be'nin söylediği bu rakam Yahya b. Maîn'in tespitiyle de uyuşur. Belki de Yahya'nın sözünün kaynağı mezkûr nakildir. Hocasından Amr'ın hadislerinde İbn Uyeyne ile çeşitli kişileri kıyaslamasını isteyen Dârimî, son olarak Şu'be ile karşılaştırmasını isteyince İbn Maîn, “Şu'be Amr'dan ne kadar hadis rivayet etti ki! 100 hadis ancak nakletmiştir” diye cevap verir.⁸¹⁴ Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim de Amr'ın rivayetlerinde İbn Uyeyne'yi ona tercih eder.⁸¹⁵

Amr'ın talebeleri içerisinde Eyyûb, 94 rivayetle sekizinci sırada yer alırken Amr ise onun hocaları arasında dokuzuncu sıradadır. O, Amr'ın birikiminin %2'sini nakletmiştir. Kendi rivayetlerinin (6312) ise %1'i Amr'a dayanır.⁸¹⁶

Ricâl kitapları da Amr-Eyyûb irtibatını destekler. Nitekim Müslim, onu Amr'ın ashâbı içerisinde zikreder.⁸¹⁷ İbn Uyeyne ise Eyyûb'un Mekke'ye geldiğinde Amr ile mücâleset edip⁸¹⁸ gece vakti gerçekleşen sohbetlerine katıldığını haber verir.⁸¹⁹ O, Amr'ın rivayetlerinde İbn Uyeyne ile kıyaslanmış, Ahmed b. Hanbel, İbn Uyeyne'yi ona tercih etmiştir.⁸²⁰ Bu durum şaşırtıcı değildir zira Amr'ın birikimini elde etmesinde İbn Uyeyne'nin ona çok faydası dokunmuştur. O, Eyyûb'un “Amr, falancadan kaç hadis

⁸¹⁰ CK programında Şu'be, Amr'ın talebeleri arasında 61 rivayetle beşinci sıradayken onun hocaları içerisinde Amr onuncu sırada yer alır. Amr'ın nakillerinin %8'ini aktaran Şu'be'nin kendi rivayet yekûnunun (2132) %3'ü Amr kaynaklıdır.

⁸¹¹ Müslim, *et-Temyîz*, 198. İbn Receb, *Şerh*, 2/685. Şu'be'nin bir başka yakın hocası Katâde ile ilişkisi ve onun halkasındaki konumu için bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, 100-103.

⁸¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/139.

⁸¹³ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 250.

⁸¹⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 55-56.

⁸¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Esrem), 74; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/52.

⁸¹⁶ CK programına göre Eyyûb, Amr'ın öğrencileri içerisinde 27 rivayetle onuncu sıradayken onun hocaları içerisinde Amr dokuzuncu sırada yer alır. Amr'ın birikiminin yaklaşık %4'ünü nakleden Eyyûb'un kendi toplam hadis sayısının (983) %3'ü Amr'dan gelir.

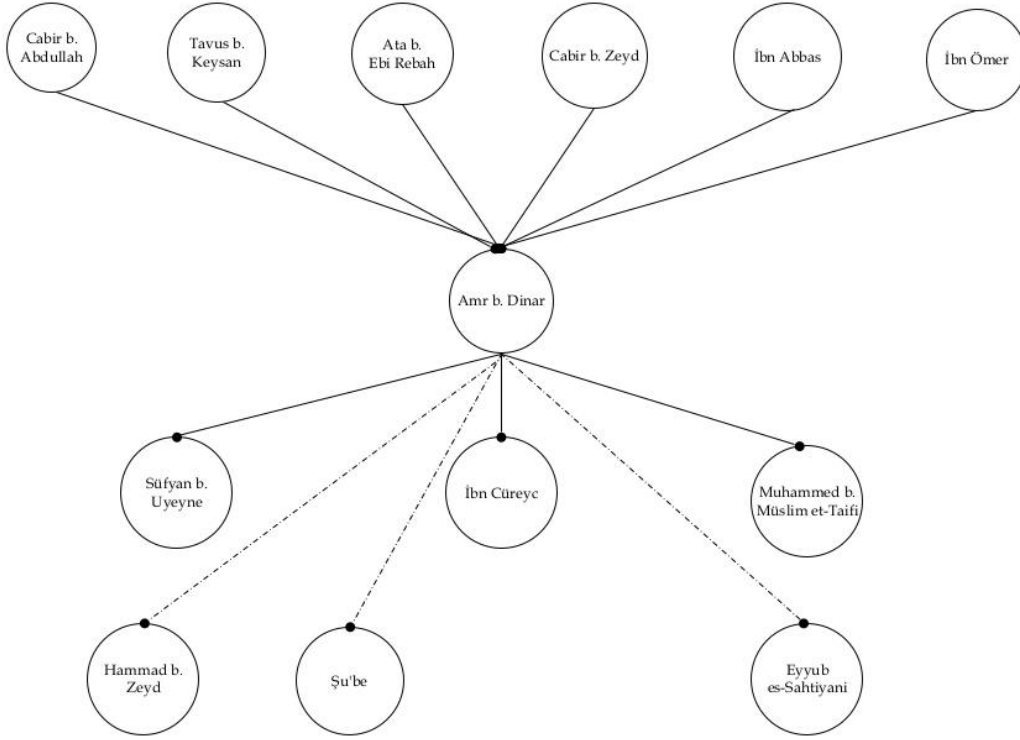
⁸¹⁷ Müslim, *et-Temyîz*, 198.

⁸¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 16/158.

⁸¹⁹ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 2/19. Amr, genellikle gecenin ilk dörtte birlik kısmına kadar insanlarla sohbet etmiş, bu meclislere bazen Eyyûb da katılmıştır. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 2/151.

⁸²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Esrem), 74.

rivayet etti?” sorularına cevap verip onun için hadislerin etrâfını yazmış, ardından tek başına Amr’dan hadis istemeye çekinmesi sebebiyle⁸²¹ ona eşlik edip yazdığı hadisleri onun yerine Amr’dan istemiştir.⁸²² Ayrıca Amr’ın yola çıkacağı zaman Eyyûb’u uğurlayarak ona dua etmesi aralarındaki yakın ilişkiyi göstermesi yanında ona değer verdiğine de işaret eder.⁸²³

Şekil 4: Amr b. Dînâr Halkası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁸²¹ Ebû Zür'a, *Târîh*, 2/451.

⁸²² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/50. Eyyûb Medine'ye gitmeye niyetlenince yine İbn Uyeyne'ye başvurarak ondan kendisi için Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin hadislerinin bir kısmını yazmasını rica eder. bk. Hatîb, *Târîh*, 16/158.

⁸²³ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/240. Eyyûb'un diğer yakın hocalarıyla ilişkisi için bk. Maden, *Ehl-i Hadîs Halkaları*, 63-66, 70-72.

BÖLÜM 3: TASNİF DÖNEMİ HADİS HALKALARI

2./8. Asır Mekke hadis halkaları, halka sahiplerinin yaşadıkları zaman aralıklarından hareketle “Tedvin Dönemi Hadis Halkaları” ve “Tasnif Dönemi Hadis Halkaları” olmak üzere iki kısma ayrılmış olup tedvin ve tasnif devirlerinin hadis ilmi bakımından taşıdığı özelliklerin halkaların sunum tarzına, yani kurgusuna veya içeriğine herhangi bir etkisi yoktur. Bununla birlikte dönemselliklerin halka mensuplarının temel konulardaki yaklaşımlarına etkisi olduğu durumlara ise yeri geldikçe dikkat çekilecektir. 2./8. Yüzyıl Mekke’sinin tasnif döneminde ilk musannifler arasında zikredilen İbn Cüreyc ve Süfyân b. Uyeyne’ye⁸²⁴ ait iki halka tespit/inşa edilmiş olup bunların ikisi de ana halkalardır. Halkalar işlenirken önce halka sahibinin biyografisi sonra yakın hocaları tespit edilerek onlarla ilişkisi zikredilecektir. Halka mensuplarının belirlenmesinin ardından onlarla irtibatı, “Mekkeli Talebeleri” ve “İlmini Mekke Dışına Taşıyanlar” şeklinde iki ayrı başlık altında ele alınacaktır.

3.1. İbn Cüreyc Halkası

Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc el-Mekkî el-Kureşî,⁸²⁵ Rum asıllı olup⁸²⁶ Ümeyye b. Hâlid b. Esîd’in mevlâsıdır.⁸²⁷ 80/699 senesinde Mekke’de dünyaya gelmiştir.⁸²⁸ Muhammed ve Abdülaziz adında iki oğlu bulunan⁸²⁹ ve Mekke’nin âbidleri arasında sayılan İbn Cüreyc,⁸³⁰ hadis dışında fıkıh,⁸³¹ tefsir ve kıraat⁸³² ilimlerinde de söz sahibi olmakla beraber daha çok tefsir bilgisiyle öne çıkar.⁸³³ İlk musanniflerden biri

⁸²⁴ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 650.

⁸²⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/556. İki künyesinin olup diğerinin Ebû Hâlid olduğu da nakledilir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/564; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/556; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 175.

⁸²⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/71.

⁸²⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/556; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 175; Hatîb, *Târîh*, 12/142. Dedesi Cüreyc’in aslında Ümmü Habîbe bint Cübeyr’in kölesi olduğu, ancak onun, Ümmü Habîbe’nin eşi, Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd b. Ebi'l-İs b. Ümeyye’nin mevlâsı olarak anıldığı belirtilir. bk. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/53. İbn Cüreyc’in kimin mevlâsı olduğu konusunda Benû Nevfel ve Benû Ümeyye’nin tartıştığına dair bir nakil için bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 3/187.

⁸²⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/54; Fâkihî, *Ahbâr*, 3/105.

⁸²⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 18/339, 345.

⁸³⁰ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/322.

⁸³¹ İbn Ebî Necîh’in ardından Mekke’de fetva veren kişinin İbn Cüreyc olduğu nakledilir. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 2/348. Ayrıca o, Mekke’nin fakihlerinden biri kabul edilir. bk. İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 175.

⁸³² İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 175.

⁸³³ Nitekim Zehebî, Yahya b. Maîn’in “Hadis ashâbı beş kişidir: Mâlik, İbn Cüreyc, Sevrî, Şu’be ve Affân [b. Müslim] [ö. 220/835]” sözünde geçen her bir kişinin öne çıktığı alanları açıklarken içlerinde tefsiri en iyi bilen İbn Cüreyc olduğunu ifade eder. bk. Zehebî, *Târîh*, 5/399-400.

olup⁸³⁴ *es-Sünen*,⁸³⁵ *et-Tefsîr*,⁸³⁶ *Menâsikü'l-hac*⁸³⁷ ve *Cüz* adlı eserlerinden yalnızca *Cüz*'ü günümüze ulaştırmıştır.⁸³⁸ Seleflerinin aksine umumun istifadesine açık kitaplar yazan İbn Cüreyc'in bu eserleri, o henüz hayattayken tedavüle girmiştir.⁸³⁹ İbn Cüreyc, hafızasının zayıflığı,⁸⁴⁰ tedlis yapması,⁸⁴¹ sika-zayıf ayırt etmeden herkesten hadis alması⁸⁴² ve “kâle, uhbirtü, huddistü” gibi sîgalarla naklettiği rivayetler içerisinde bazı uydurma haberler olması sebebiyle eleştirilse de⁸⁴³ bunlar güvenilirliğine engel görülmemiş ve münekkitler tarafından tevsîk edilmiştir.⁸⁴⁴ 1 Zilhicce 150/28 Aralık 767'de Mekke'de⁸⁴⁵ vefat etmiştir.⁸⁴⁶

İbn Cüreyc, ilmî gayelerle Yemen, Basra ve Kûfe'ye, Halife Ebû Ca'fer el-Mansur'u ziyaret edip İbn Abbas'ın hadislerini topladığı eserini ona ithaf etmek için ise Bağdat'a gitmiştir. Yok olmuş bir beldeye (Yemen'e) gidip orayı ilimle doldurduğunu belirten İbn

⁸³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/311.

⁸³⁵ İbnü'n-Nedîm, onun eserinin diğer sünenler gibi “tahâret, sıyâm salât” vb. konuları içerdiğini belirtir. bk. Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 316. Onun bazı rivayetlerde geçen *Câmi'* adlı eseriyle de bu kitabı kastediliyor olmalıdır. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/551.

⁸³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/437. Ali Hasan Abdülganî, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân*'ı, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'i ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi'i* gibi İbn Cüreyc'in görüşlerine çokça yer verilen tefsir kaynaklarındaki ona ait açıklamaları Kur'an'daki sure sırasına göre bir araya getirip *Tefsîru İbn Cüreyc* adıyla yayımlamıştır. bk. Ali Hasan Abdülganî, *Tefsîru İbn Cüreyc*, Kahire: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, 1413/1992; İsmail Cerrahoğlu, “İbn Cüreyc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Mart 2023).

⁸³⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1831. İbn Cüreyc bu kitabını, katkıda bulunmaları için Mekke'ye gelen âlimlere arz ettiğini söyler. bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/256.

⁸³⁸ Abdullah b. İbrahim er-Reşîd tarafından neşredilen eser, 66 nakilden oluşup hepsi “Muhammed b. İsmail es-Sâîğ → Ravh b. Ubâde → İbn Cüreyc → ...” senediyle rivayet edilmiştir. bk. Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc, *Cüz*, nşr. Abdullah b. İbrahim er-Reşîd (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1412/1991); Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 38.

⁸³⁹ Nitekim Hâlid b. Nezzâr adlı râvi (ö. 222/836-7), 150/767 yılında elinde İbn Cüreyc'in kitaplarıyla onunla görüşmek üzere Mekke'ye gittiğini, ancak oraya vardığında onun vefat haberini aldığını söyler. bk. Zehebî, *Târîh*, 3/921. Talebelerinden Yahya b. Saîd ise Abdurrahman b. Mehdî'ye (ö. 198/813-4), İbn Cüreyc'in *Menâsikü'l-hacc*'ını hediye etmiştir. bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/201.

⁸⁴⁰ Yahya b. Saîd, “İbn Cüreyc sana kitaptan rivayet etmiyorsa ondan istifade etme” diyerek hafızasının kötülüğüne işaret eder. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/239.

⁸⁴¹ Nesâî, *Zikru'l-müdekkîn*, 124; İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, 5/408.

⁸⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/551. Mâlik b. Enes, onun hakkında “hâtibu leyl” ifadesini kullanarak bu husustaki zayıflığına dikkat çekmiştir. bk. Ka'bî, *Kabûl*, 1/389. “Hâtibu leyl” teriminin bu ve diğer anlamları için bk. Necmi Sarı, “Tenkit Terimi Olarak Hâtibu Leyl”, *EKEV Akademi Dergisi* 0 (61), 337-364.

⁸⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/551; Hatîb, *Târîh*, 12/149.

⁸⁴⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 143; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/258; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/104.

⁸⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/49.

⁸⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/54. Vefat tarihinin 149/766-7 veya 151/768 olduğu da rivayet edilir. bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/164.

Cüreyç,⁸⁴⁷ oraya vardığında Abdürrezzâk 18 yaşında olduğundan bu yolculuğunu 144/761-2 senesinde yapmış olmalıdır.⁸⁴⁸ Basra'ya ise İbrahim b. Abdullah'ın isyanından (145/762-3)⁸⁴⁹ bir yıl önce gittiği belirtildiğine göre yine 144/761-2 tarihinde seyahat etmiş olmalıdır.⁸⁵⁰ Basra'da bir halka kurup hadis rivayet eden İbn Cüreyç'in orada bir yakın talebe grubu oluşmuştur.⁸⁵¹ Zehebî'nin Basra'da ondan çok sayıda hadis nakledildiğine dair ifadesi⁸⁵² daha sonra inceleneceği üzere isnâd verileriyle de uyumludur. Bu bilgilere bakılırsa o, vefat ettiği şehir olan Mekke'ye dönene kadar Basra'da kalmış olabilir. Kûfe'de hadis rivayet edip *et-Tefsîr*'ini yazdıran İbn Cüreyç'in⁸⁵³ oraya kaç yılında gittiği tespit edilememiştir. Mansur, 136/754 senesinde halife olduğuna göre⁸⁵⁴ İbn Cüreyç Bağdat'a 136-50/754-67 yılları arasında yolculuk etmiştir.

3.1.1. Hocaları

Hayatının önemli bir kısmını, bilhassa öğrencilik yıllarını Mekke'de geçiren İbn Cüreyç'in bilgi birikimi buraya dayanır. İsnâd ve ricâl verileri dikkate alındığında CHH programına göre toplam 11.601 rivayeti bulunan İbn Cüreyç'in öne çıkan hocaları şu kişilerdir:⁸⁵⁵

⁸⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/54.

⁸⁴⁸ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/330. Başka bir habere göre İbn Cüreyç borcu sebebiyle Yemen Valisi Ma'n b. Zâide'nin (ö. 151/768 [?]) (hs. 142-51/759-68) yanına gelip ona borcunu öder ve 10 Zilkâde'ye kadar burada onunla kalır, o yıl aslında hacca gitmeye niyeti olmadığı hâlde işittiği bir şiirden etkilenerek karar değiştirip yol masrafinin temini için Ma'n'a başvurur ve böylece yola çıkarak arife günü (9 Zilhicce) Mekke'ye varır. bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/26; Zehebî, *Siyer*, 6/335-336. Bu nakilden o dönemde Yemen-Mekke arası bir seyahatin, bir ay kadar sürdüğü bilgisine de ulaşılır.

⁸⁴⁹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 421.

⁸⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/54.

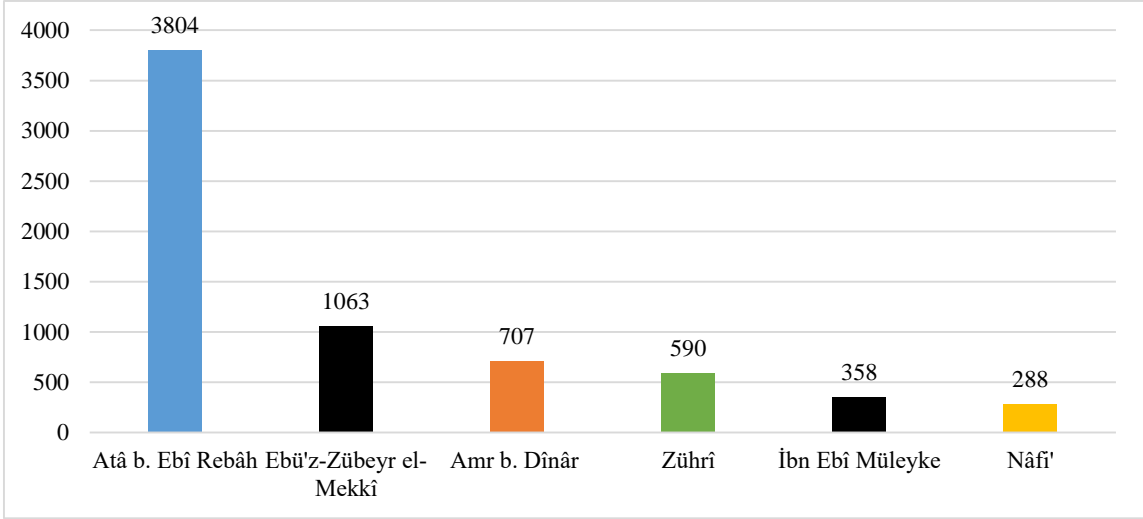
⁸⁵¹ Hatîb, *Târîh*, 9/143; a.mlf., *el-Câmi'*, 2/74.

⁸⁵² Zehebî, *Siyer*, 6/334.

⁸⁵³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/69, 312.

⁸⁵⁴ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 412.

⁸⁵⁵ CK programı da benzer bir tablo sunar. Bu programa göre İbn Cüreyç'in toplam nakil sayısı 1855 olup grafikteki hocalarının sıraları ve onlardan rivayet sayıları şöyledir: Atâ b. Ebî Rebâh (1./511), Ebü'z-Zübeyr (2./240), Amr b. Dînâr (4./144), Zührî (3./172), İbn Ebî Müleyke (6./69) ve Nâfi' (8./59). İlk iki isim yerlerini korurken Amr ile Zührî burada yer değiştirmiştir. Bunun sebebi, daha önce Amr halkasında açıklandığı üzere İbn Cüreyç'in Amr'dan daha çok mevkuf ve maktû hadis naklederken Zührî'den merfû hadis rivayet etmesidir. Ayrıca İbn Ebî Müleyke'nin önüne Amr b. Şuayb (72 rivayet), Nâfi'in önüne ise Musa b. Ukbe (62 rivayet) geçmiştir. İbn Ebî Müleyke'nin CHH'de Amr b. Şuayb'ın önündeyken CK'de gerisine düşmesinin sebebi, İbn Cüreyç'in Amr'dan olan tekrarsız merfû rivayet sayısının daha çok olması ve İbn Ebî Müleyke'den olan nakillerinin Amr'ınkilere göre kaynaklarda daha fazla tekrar etmesidir. CK programı ise tekrarsız rivayet sayısı verdiği için İbn Ebî Müleyke geriye düşmüştür. Nâfi'in altıncı sıradan sekizinci sıraya gerilemesinin sebebi ise İbn Cüreyç'in ondan merfûdan ziyade mevkuf ve maktû haber nakletmesidir. Nitekim CHH'ye göre ondan olan 288

Grafik 25: İbn Cüreyç'in Öne Çıkan Hocalarından Rivayet Sayıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

İbn Cüreyç'in grafikte belirgin biçimde öne çıkan Atâ ile daha önce belirtildiği üzere sıkı ve uzun süreli bir hoca-talebe ilişkisi vardır. Onun hiçbir hocasıyla Atâ kadar yakın olduğu söylenemez. Ancak İbn Cüreyç'in müdevvin kimliği onu sadece Atâ'nın halefi kabul etmeyi zorlaştırır. Grafiğe yalnızca altısı yansıtılsa da onun kendilerinden hadis aldığı kişiler bundan çok daha fazla olup CHH programına göre sayıları 557'dir. Bu sayının anlamı, o dönemde öne çıkan diğer râvilerin rivayette buldukları kişi sayılarına bakılınca anlaşılmalıdır. Örneğin CHH verilerine göre Şu'be'nin (16.416 rivayet) nakilde bulunduğu râvi sayısı 510; Ma'mer'in (14.130 rivayet) 363; Mâlik b. Enes'in (8751 rivayet) 199; Hammâd b. Seleme'nin (7544 rivayet) ise 238'dir. İbn Cüreyç'in rivayette bulunduğu râvi sayısı, toplam nakilleri kendisinininkinden çok olan râvilerden dahi daha fazladır. Ricâl eserlerinde de onun müdevvin rolüne işaret edilir. O, daha önce değinildiği gibi râvi seçiminde mütesâhil olup sika-zayıf ayırt etmeksizin hemen herkesten hadis nakletmiştir.⁸⁵⁶ Ayrıca Zehebî, birçok râvi hakkında "Ondan sadece İbn Cüreyç rivayette bulundu" ifadesini kullanır.⁸⁵⁷

rivayetinin 107'si, yani sadece %37'si merfûdur. CK programı ise sadece merfû nakilleri taradığından İbn Cüreyç'in Nâfi'den edindiği bilgi birikiminin büyük bir kısmını yansıtamamıştır.

⁸⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/551; Ka'bî, *Kabûl*, 1/389.

⁸⁵⁷ Örnek olmak üzere bk. Zehebî, *Mizân*, 1/476, 2/65, 155, 544, 3/243, 381, 4/158, 342, 367, 536.

İbn Cüreyc'in, Ebü'z-Zübeyr'den birçok hadis nakledip övgüyle bahsetmesi⁸⁵⁸ ve İbn Ebî Müleyke'den olan nakillerinin sahih kabul edilmesi⁸⁵⁹ dışında bu hocalarıyla irtibatını gösteren ricâl verisi yoktur. Grafikteki geriye kalan kişilerle yakın ilişkisine dair ricâl verileri de olduğundan yakın hocaları olarak Atâ, Amr, Zührî ve Nâfi' tespit edilmiştir. İbn Cüreyc'in Atâ ve Amr ile ilişkisi, daha önce ilgili yerlerde ele alındığı için burada sadece Zührî ve Nâfi' ile irtibatından bahsedilecektir.

Zührî, 590 rivayetle İbn Cüreyc'in hocaları arasında dördüncü sırada yer alırken onun öğrencileri içerisinde İbn Cüreyc, sekizinci sıradadır.⁸⁶⁰ İbn Cüreyc, Zührî'nin rivayetlerinin (20.444) yaklaşık %3'ünü nakleder. Kendi nakillerinin ise %5'i ona dayanır.⁸⁶¹

Zührî-İbn Cüreyc irtibatı, ricâl eserleri üzerinden de izlenebilir. Nitekim Zühlî (ö. 258/872) onu, Zührî ashâbının ilk tabakasında, Nesâî ikinci tabakasında saymış,⁸⁶² İbn Abdilber ise onun, Zührî'nin güvenilir yakın talebelerinden olduğunu belirtmiştir.⁸⁶³ Dârimî'nin de Yahya b. Maîn'e Zührî'nin yakın talebeleri hakkında sorular sorarken İbn Cüreyc'in, Zührî'nin rivayetlerindeki durumunu sorması, onu Zührî'nin ashâbı içerisinde değerlendirdiğini gösterir.⁸⁶⁴

Kaynaklardaki nakillerden onun Zührî'den çeşitli yöntemlerle hadis aldığı anlaşılır. Bir gün İbn Cüreyc, Zührî'nin yanına giderek elindeki hadis defterini ona arz etmek istediğini belirtir, Zührî ise Medine kadılarından Sa'd b. İbrahim'in (ö. 127/744-5), ona oğullarıyla ilgilenmesini söylediğini belirterek bu isteği reddeder.⁸⁶⁵ Bir başka seferinde İbn Cüreyc isteğini tekrarlayınca Zührî, "Bu yoğunlukta nasıl yapayım?" der, bunun üzerine İbn Cüreyc "Öyleyse bu hadisleri senden rivayet edeyim mi?" diye sorarak kendisine izin vermesini ister, Zührî ise "Evet" şeklinde cevaplayıp ona izin verir.⁸⁶⁶ Ahmed b. Hanbel,

⁸⁵⁸ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/62.

⁸⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/241.

⁸⁶⁰ Zührî'nin hem Şam hem de Medine'de halkası bulunmaktadır. Bu halkalar ve mensupları için bk. Sari, *Şam Bölgesinde Ehl-i Hadis Halkaları*, 57-70; Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 87-119.

⁸⁶¹ CK programı da yakın veriler sunar. Burada İbn Cüreyc, Zührî'nin talebeleri arasında 172 rivayetle on ikinci sıradayken Zührî onun hocaları içerisinde üçüncü sıradadır. İbn Cüreyc, Zührî'nin toplam nakil sayısının (2547) %7'ye yakını aktarır. Kendi rivayet yekûnunun (1855) ise %9'u Zührî kaynaklıdır.

⁸⁶² Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 5/73.

⁸⁶³ İbn Abdilber, *Câmi'*, 2/1131.

⁸⁶⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), 44.

⁸⁶⁵ Naklin devamında ise İbn Cüreyc, İbn Uyeyne'ye, Zührî'nin Sa'd'dan korktuğunu söyler. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/436.

⁸⁶⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 319.

İbn Cüreyc'in Zührî'den nakillerinin arz ile olduğunu,⁸⁶⁷ Ali b. el-Medînî ise onun Zührî'den hadis işitmediğini, o rivayetleri arz metoduyla aldığını belirtir.⁸⁶⁸ İbn Cüreyc'in bizzat kendisi bu konuda şöyle der: "Ben Zührî'den bir şey işitmedim. O bana bir cüz verdi, onu yazdım, sonra bunu nakledebilmem için bana icazet verdi."⁸⁶⁹ Öte yandan İbn Cüreyc'in, Zührî'nin bir hadisinin sorulması üzerine "Bu rivayeti okudum mu işittim mi bilmiyorum" demesi, ondan sadece arz ile hadis almayı semânın da olduğuna işaret eder.⁸⁷⁰ Onun, hocasından münâvele ile de hadis aldığı ve bunların arasına başka hadislerin karıştığı nakledilir.⁸⁷¹ Muhtemelen bu sebeple Yahya el-Kattân ve Yahya b. Maîn, onu Zührî'nin rivayetlerinde zayıf kabul etmiştir.⁸⁷² Ayrıca Zührî'nin hafızaya iyi geldiğini söyleyerek ona bal tüketmesini tavsiye etmesi, yakınlıklarını gösteren ikincil bir veri kabul edilebilir.⁸⁷³

İbn Cüreyc'in bir diğer Medineli hocası 288 rivayetle altıncı sırada yer alan Nâfi'dir.⁸⁷⁴ İbn Cüreyc ise onun öğrencileri içerisinde yedinci sıradadır. O, Nâfi'in rivayetlerinin (10.061) yaklaşık %3'ünü nakletmiştir. Nâfi'den aktardığı nakiller ise onun birikiminin %2'sini oluşturur.⁸⁷⁵

Aralarındaki rivayet bağı sıkı olmasa da ricâl verileri İbn Cüreyc'in Nâfi'in yakın talebelerinden olduğunu gösterir. Nitekim Yahya el-Kattân onu, Nâfi'in yakın talebelerinden (*ashâb*) biri kabul edip⁸⁷⁶ onun Nâfi'in hadislerindeki en sağlam kişi (*esbet*) olduğunu söyler.⁸⁷⁷ Ali b. el-Medînî ve Nesâî ise onu Nâfi' ashâbının ikinci tabakasında zikreder.⁸⁷⁸ İbn Cüreyc, Nâfi'in yanına gittiğinde onun bir yığın hadis defteri çıkarıp bunları kendisine yazdırdığını, bu rivayetlerden bir kısmını ona okuduğunu, bir

⁸⁶⁷ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 418.

⁸⁶⁸ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/139.

⁸⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/357-358.

⁸⁷⁰ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/139.

⁸⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 6/331.

⁸⁷² Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 1/126; a.mlf., *et-Târih* (Dârimî), 44.

⁸⁷³ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/262.

⁸⁷⁴ Nâfi', Medineli tâbiîler içerisinde en öne çıkan râvilerden biridir. Onun halkası ve yakın hoca-talebeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 62-87.

⁸⁷⁵ Sebebi yukarıda açıklanan sıralamadaki bazı değişiklikler haricinde CK programı da benzer bir tablo sunar. Burada Nâfi' 59 nakille İbn Cüreyc'in hocaları arasında sekizinci sıradayken İbn Cüreyc onun talebeleri içerisinde on birinci sıradadır. İbn Cüreyc, onun toplam rivayet sayısının (1416) %4'ünü aktarmıştır. Kendi birikiminin ise %3'ü Nâfi'den gelir.

⁸⁷⁶ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 2/217.

⁸⁷⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 6/556.

⁸⁷⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *et-Tabakât (Selâsü resâil hadisiyye li'l-Îmâm en-Nesâî içinde)*, thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân – Abdülkerim Ahmed el-Vüreykât (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1987), 57; İbn Receb, *Şerh*, 2/615.

kısmını ise sorduğunu, yani işittiğini belirtir.⁸⁷⁹ Ayrıca onun, Nâfi‘i hadiste lahn yapmaktan vazgeçirmeye çalıştıklarını, ancak onun bunu kabul etmeyip duyduğu gibi nakletmeye devam ettiğini belirtmesi⁸⁸⁰ ve Nâfi‘e tek yakın hocası olan İbn Ömer hakkında sorular sorması,⁸⁸¹ aralarındaki yakın ilişkiyi ve belirli bir süre birlikte olduklarını gösterir.

Bir râvinin hocasının rivayetlerinde sağlam olması, tek başına yakınlık yahut uzun süreli ilişki ifade etmese de⁸⁸² çeşitli muhaddisler tarafından hocasının ashâbı içerisinde değerlendirilmesi ve birlikteliklerine dair ek karinelerin varlığı, aralarındaki yakın ilişkiyi ispatlar. İbn Cüreyc de Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Mâlik b. Enes, Eyyûb ve Abdullah b. Ömer el-Ömerî (ö. 171/787-8) kadar olmasa da Nâfi‘in yakın bir talebesidir. Nitekim Ahmed b. Hanbel Nâfi‘ ashâbının üç kişi olduğunu söyleyip Ubeydullah, Mâlik ve Eyyûb’u sayar, onlardan sonra İbn Cüreyc’in geldiğini ifade eder.⁸⁸³

3.1.2. Halka Mensupları

İbn Cüreyc, hocalarından elde ettiği bilgi birikimini, memleketi Mekke’de Mescid-i Harâm’daki halkasında,⁸⁸⁴ seyahat ettiği San’a,⁸⁸⁵ Basra⁸⁸⁶ ve Kûfe’de⁸⁸⁷ ise muhtemelen şehirlerin büyük camilerinde kurduğu halkalarda nakletmiştir. Hoca seçiminde pek titiz olmayıp hemen herkesten hadis alan İbn Cüreyc, aynı esnekliği talebeleri konusunda göstermemiş, ilme ehil görmediklerini meclisinden uzaklaştırmıştır. Nitekim o, halkasına katılan bir râvinin “Amr” ismini “Ömer” şeklinde yazması üzerine tekrar yazmasını söylemiş, yine aynı yazınca, hadisi doğru yazamadığını söyleyerek ondan halkasından ayrılmasını istemiştir.⁸⁸⁸ Onun, muhataplarına göre rivayet edeceği hadislerde de seçici

⁸⁷⁹ Fesevî, *el-Ma‘rife*, 2/704; İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu‘l-kebir* (es-Sifru’s-sâlis), 1/248. Yahya b. Saîd, İbn Cüreyc’in “seeltü” ve “kultü” lafızlarıyla naklettiklerini Nâfi‘den işittiğini, “ahberanî” sîgasıyla rivayet ettiklerini ise ona okuduğunu, yani kiraat yöntemiyle aldığını belirtir. bk. Hatîb, *Târih*, 12/151.

⁸⁸⁰ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü‘l-fâsil*, 545.

⁸⁸¹ Fâkihî, *Ahbâr*, 5/41.

⁸⁸² Yücedağ, *Medine Hadis Halkaları*, 71.

⁸⁸³ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 63.

⁸⁸⁴ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/192-193.

⁸⁸⁵ Abdürrezzâk onu San’a Camii’nde gördüğünü belirtir. bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/160.

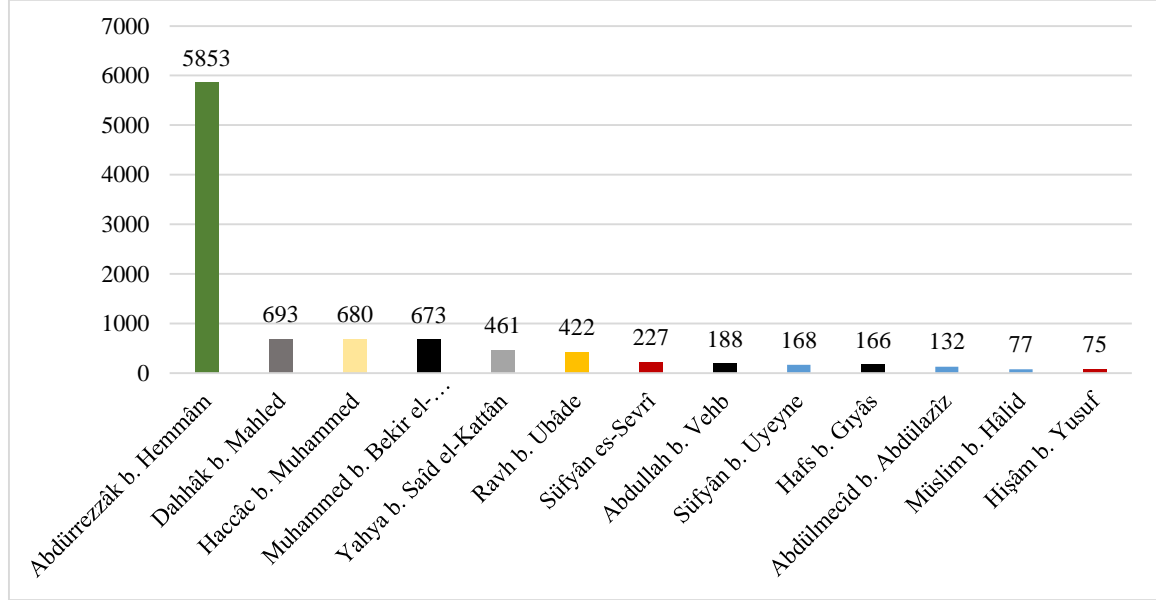
⁸⁸⁶ Basra’da bir ashâbının olduğundan bahsedilmesi ve orada ondan çok sayıda hadis rivayet edildiği bilgisi, İbn Cüreyc’in orada bir halka kurup düzenli olarak hadis naklettiğini gösterir. bk. Hatîb, *Târih*, 9/143; Zehebî, *Siyer*, 6/334.

⁸⁸⁷ Yakın talebelerinden Haccâc b. Muhammed’in, Kûfe’de ondan *et-Tefsîr*’in tamamını işittiği, ayrıca orada insanlara bu eserini yazdırdığı bilgilerinden hareketle İbn Cüreyc’in, Kûfe’de de bir halka kurduğu söylenebilir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/69, 312.

⁸⁸⁸ Ka‘bî, *Kabûl*, 2/146.

davrandığı, bazı rivayetleri, öğrencilerinin tamamına değil, yalnızca bir kısmına nakletmesinden anlaşılır.⁸⁸⁹

İsnâd ve ricâl verileri birlikte değerlendirildiğinde CHH programına göre toplam 11.601 rivayeti bulunan İbn Cüreyc'in öne çıkan talebelere şu kişilerdir:⁸⁹⁰

Grafik 26: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Cüreyc'den Rivayet Sayıları⁸⁹¹

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

⁸⁸⁹ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 590.

⁸⁹⁰ CK programında bazı râvilerin sıralama ve nakil sayılarında büyük farklılıklar görülür. Burada toplam rivayeti 1855 olan İbn Cüreyc'in, grafikte yer alan talebelerinin CK'deki sıraları ve rivayet sayıları şöyledir: Abdürrezzâk (1./763), Dahhâk (3./333), Haccâc (2./481), Muhammed b. Bekir (5./220), Yahya b. Saïd (7./117), Ravh (4./270), Sevrî (14./62), İbn Vehb (8./100), İbn Uyeyne (11./76), Hafs b. Gıyâs (19./41), Abdülmecîd (6./138), Müslim b. Hâlid (9./96), Hişâm b. Yusuf (15./57). Haccâc'ın, CHH'de Dahhâk'ın gerisindeyken CK'de önünde yer almasının sebebi, İbn Cüreyc'den ona göre daha fazla merfû hadis nakletmesidir. Nitekim CHH üzerinden rivayet dağılımına bakıldığında Haccâc'ın, İbn Cüreyc'den merfû rivayet oranının %86 iken Dahhâk'ın %70 olduğu görülür. Ravh'ta da aynı durum söz konusudur. Onun İbn Cüreyc'den olan rivayetlerinin %84'ü merfû iken Muhammed b. Bekir'de bu oran %52, Yahya b. Saïd'de ise %64'tür. Bu sebeple Ravh, CK'de onların önüne geçmiştir. Sevrî'nin yedinci sıradan on dördüncü sıraya gerilemesinin sebebi, İbn Cüreyc'den olan nakillerinin çok az bir kısmının merfû rivayetlerden oluşmasıdır. Nitekim onun İbn Cüreyc'den merfû rivayet oranı sadece %28'dir. Sevrî, İbn Cüreyc'den bilhassa maktû haber nakletmiştir. Bu mesele ileride etraflıca incelenecektir. CK programının tekrarsız olarak sadece merfû nakilleri taramasına rağmen Abdülmecîd ve Müslim b. Hâlid'in CK'de CHH'ye göre İbn Cüreyc'den daha fazla rivayet sayısının çıkmasının sebebi, daha önce değinildiği üzere CK'nin çok daha büyük bir tarama kümesine sahip olmasıdır.

⁸⁹¹ Abdülmecîd'e kadar olan râviler, yani ilk 11 râvi sırasıyla verilmiş, Abdülmecîd'den sonra ise onunla, haklarında ricâl verileri olan İbn Cüreyc'in yakın talebelere arasına çok sayıda râvi girdiği için onlar grafiğe yansıtılmamıştır. İbn Cüreyc ile yakın irtibatlarına dair ricâl verisi bulunmayan bu râvilerin sıraları ve İbn Cüreyc'den nakil sayıları sırasıyla şöyledir: 12. Abdullah b. el-Mübârek (105), 13. Süleyman b. Hayyân (98), 14. Abdullah b. İdris (88), 15. İsmail b. İbrahim (83). Normal koşullarda on altıncı sırada grafikte on ikinci sırada yer alan Müslim b. Hâlid, on yedinci sırada ise on üçüncü sıradaki Hişâm b. Yusuf bulunur.

Grafikte ilk dikkat çeken husus, Abdürrezzâk'ın İbn Cüreyc'den olan rivayet sayısının diğerlerinin nakil sayısından baskın biçimde fazla olmasıdır. İbn Cüreyc, Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'indeki en önemli kaynaklarından ve eserinin yaklaşık %24'ü ondan gelir.⁸⁹² Tarama kümesinde diğerlerinin aksine Abdürrezzâk'ın kendi eserinin yer alması ona avantaj sağlar. Daha objektif bir sonuç elde etmek için kümeden eseri *el-Musannef* çıkarıldığında, geriye İbn Cüreyc'den 939 nakli kalır ve Abdürrezzâk her hâlükârda üstünlüğünü korur. Dikkat çeken ikinci husus ise Iraklıların, bilhassa ilk sıralarda yer alan Basralıların öne çıkmasına mukabil Mekkelilerin arka planda kalmasıdır. Grafikteki 13 râviden Abdürrezzâk ve Hişâm b. Yusuf Yemenli; Dahhâk b. Mahled (ö. 212/828), Muhammed b. Bekir el-Bürsânî (ö. 204/819-20), Yahya el-Kattân ve Ravh b. Ubâde (ö. 205/820) Basralı; Haccâc b. Muhammed Misisli; Süfyân es-Sevrî ve Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) Kûfeli; Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) Mısırlı; geriye kalan İbn Uyeyne, Abdülmecîd b. Abdülaziz ve Müslim b. Hâlid ise Mekkelidir. Zehebî'nin de Basra'da İbn Cüreyc'den çok sayıda hadis nakledildiğini ifade etmesi,⁸⁹³ isnâd ve ricâl verilerinin uyumlu olduğunu gösterir.

Grafikte yer alan toplam 13 râviden Basralı Muhammed b. Bekir, Mısırlı İbn Vehb ve Kûfeli Hafs b. Gıyâs hariç 10'unun İbn Cüreyc ile yakın irtibatını ricâl kitapları da destekler. Ancak bu çalışmanın asıl amacı Mekke hadis halkalarının inşası olduğundan, İbn Cüreyc'in Mescid-i Harâm'daki halkasına düzenli olarak katılan Mekkeliler İbn Uyeyne, Abdülmecîd b. Abdülaziz ve Müslim b. Hâlid ile ilişkisi müstakil başlıklar altında etraflıca incelenecek, diğerleri ise onun ilmî Mekke dışına taşıyanlar bağlamında ayrı bir başlık altında özetle ele alınacaktır.

3.1.2.1. Mekkeliler Talebeleri

İbn Cüreyc'den nakil sayısı bakımından Mekkeliler, diğerlerinin gerisinde kalsalar da ricâl eserlerindeki bilgiler, bu eksikliklerini telafi edecek niteliktedir. Bununla birlikte onların, İbn Cüreyc'den rivayet sayılarının azlığı, İbn Uyeyne'nin onunla büyük oranda aynı hocalardan istifade etmesiyle, Abdülmecîd'in hadis ilmine yeteri kadar mesai sarf

⁸⁹² CHH verilerine göre *el-Musannef*'te toplam 20.831 rivayet bulunup, bunların 4914'ü, yani yaklaşık %24'ü İbn Cüreyc kaynaklıdır.

⁸⁹³ Zehebî, *Siyer*, 6/334.

etmemesiyle,⁸⁹⁴ Müslim'in ise fakih kimliğiyle izah edilebilir.⁸⁹⁵ Her hâlükârda onlar, İbn Cüreyc'in Mescid-i Harâm'daki halkasına düzenli olarak katılmıştır.

3.1.2.1.1. Abdülmecîd b. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd⁸⁹⁶

Ebû Abdülhamîd Abdülmecîd b. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd el-Mervezi⁸⁹⁷ el-Mekkî el-Ezdî,⁸⁹⁸ Mühelleb b. Ebî Sufre'nin mevlâsıdır.⁸⁹⁹ Doğum tarihi ve yeri bilinmeyen Abdülmecîd'in, vefat tarihinden hareketle 2./8. Asrın ilk yarısında asıl memleketi Merv, veya ömrünü geçirdiği Mekke'de doğduğu söylenebilir. İlk devir sufilerinden sayılan babası Abdülaziz⁹⁰⁰ gibi âbid biri olan Abdülmecîd'in gözlerini yerden hiç kaldırmadığı belirtilir.⁹⁰¹ Mürcîilikle itham edilen Abdülmecîd'in⁹⁰² hadis ilmindeki durumu hakkında münekkitler ikiye ayrılmış, kimileri onu güvenilir kabul ederken kimileri eleştirmiştir.⁹⁰³ Abdülmecîd, 206/821-2 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.⁹⁰⁴

İbn Cüreyc'in öğrencileri içerisinde Abdülmecîd, 132 rivayetle on birinci sırada yer alırken onun hocaları arasında İbn Cüreyc, açık ara ilk sıradadır. Dolayısıyla aralarında tek taraflı bir yakınlık bulunur. Abdülmecîd'in, İbn Cüreyc'den sonra en çok rivayette bulunduğu hocası olan babasından sadece 15 hadis nakletmesi, tek yakın hocasının İbn Cüreyc olduğunu gösterir. O, İbn Cüreyc'in nakillerinin %1'ini aktarır. Kendi rivayet yeğünunun (182) ise yaklaşık %73'ü İbn Cüreyc'e dayanır.⁹⁰⁵

İbn Cüreyc ile Abdülmecîd arasındaki yakın irtibatı ricâl verileri de teyit eder. İbn Cüreyc'in yakın talebelerinden (*ashâb*) biri sayılan Abdülmecîd'in,⁹⁰⁶ onun kitaplarını

⁸⁹⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), 3/86.

⁸⁹⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, 9/93.

⁸⁹⁶ Tez boyunca halka mensuplarının sıralaması, hocalarından naklettikleri rivayet sayılarına göre yapılsa da Abdülmecîd'in İbn Cüreyc ile ilişkisini gösteren ricâl verilerinin İbn Uyeyne'ninkilerden daha güçlü olması sebebiyle burada bir istisna yapılmıştır.

⁸⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/47.

⁸⁹⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7/128.

⁸⁹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 18/271.

⁹⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/55; Mustafa Bilgin, "Abdülaziz b. Ebû Revvâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Nisan 2023).

⁹⁰¹ Zehebî, *Târih*, 5/114.

⁹⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/62; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7/128. Daha önce belirtildiği üzere van Ess de onu Mekke'deki Mürcîi râviler içerisinde sayar. bk. van Ess, *Theology and Society*, 2/741.

⁹⁰³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 2/150; Mizzî, *Tehzîb*, 18/273-275.

⁹⁰⁴ Zehebî, *Târih*, 5/114.

⁹⁰⁵ CK programında Abdülmecîd, 138 rivayetle İbn Cüreyc'in talebeleri arasında altıncı sırada yer alır. İbn Cüreyc ise onun hocaları içerisinde yine ilk sıradadır. Buna göre burada da aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. Abdülmecîd, hocasının toplam hadis sayısının %7'sini aktarırken kendi rivayet birikiminin (213) %65'i İbn Cüreyc kaynaklıdır.

⁹⁰⁶ İbn Receb, *Şerh*, 2/682-683.

işittiği ve iyi bildiği belirtilir.⁹⁰⁷ Nitekim İbn Cüreyc'den daha önce işittiği hadislerin kontrolü için Mekke'ye gelen İbn Uleyye'nin (ö. 193/809), “Burada İbn Cüreyc'in rivayetlerini en iyi bilen kim?” sorusuna insanların, “Abdülmeçîd b. Ebî Ravvâd” cevabını vermesi de bu bilgiyi destekler.⁹⁰⁸ Bunun üzerine o, Abdülmeçîd'in yanına giderek İbn Cüreyc'in nakillerini ona arz eder, Abdülmeçîd de onun hadislerdeki hatalarını düzeltir. Yahya b. Maîn'den bu olayı dinleyen Dûrî'nin (ö. 271/884-5) şaşırarak Abdülmeçîd'in böyle biri olabileceğinin hiç aklına gelmeyeceğini söylemesi üzerine Yahya, onun durumunu “[O], İbn Cüreyc'in hadislerini en iyi bilen kişiydi, ancak hadis ilmi için yeteri kadar çaba göstermedi” diye açıklar.⁹⁰⁹ Ayrıca onun İbn Cüreyc'den çok sayıda hadis naklettiği⁹¹⁰ ve onun rivayetlerindeki en sağlam (*esbet*) kişi olduğu ifade edilir.⁹¹¹ Abdülmeçîd'in herhangi bir hadis meselesindeki görüşü tespit edilemediğinden hocasıyla ilişkisinin izi, tematik veriler üzerinden sürülememiştir.

Halka kurduğuna dair kaynaklarda bir bilgi bulunmayan Abdülmeçîd'in, İbn Cüreyc ve diğer hocalarından edindiği bilgi birikiminin, hangi talebeleri vasıtasıyla sonraki nesillere aktarıldığının tespiti için ondan çok sayıda hadis nakleden öğrencilerine bakılabilir. CHH programına göre toplam 182 nakli bulunan Abdülmeçîd'den, Şâfiî 38, San'alı Harîz b. Müslim (ö. ?) ise 11 hadis nakletmiştir. Abdülmeçîd ile yakın irtibatlarına işaret eden ricâl verileri bulunmayan bu râvilerin, İbn Cüreyc hadislerini aktardıkları kişiler incelendiğinde Abdülmeçîd'in İbn Cüreyc birikiminin, Şâfiî eliyle Mısır'a, Harîz b. Müslim eliyle Yemen'e intikal ettiği görülür.

3.1.2.1.2. Süfyân b. Uyeyne

Hayatından kendi halkasında bahsedilecek olan İbn Uyeyne,⁹¹² İbn Cüreyc'in talebeleri içerisinde 168 rivayetle dokuzuncu sıradadır. Onun hocaları arasında İbn Cüreyc ise on dördüncü sırada yer alır. İbn Cüreyc'in nakillerinin %1'ini aktaran İbn Uyeyne'nin, kendi rivayet birikiminin (12.523) ise yine %1'i İbn Cüreyc kaynaklıdır.⁹¹³ İbn Uyeyne'nin İbn

⁹⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/47-48.

⁹⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 22/373.

⁹⁰⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/86.

⁹¹⁰ Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 5/492.

⁹¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/382.

⁹¹² Bk. Üçüncü Bölüm, 156-157.

⁹¹³ CK programında ise İbn Uyeyne, 76 nakille İbn Cüreyc'in öğrencileri arasında on birinci sırada yer alırken onun hocaları içerisinde de İbn Cüreyc on birinci sıradadır. O, İbn Cüreyc'in rivayetlerinin %4'ünü nakleder. Kendi toplam hadis sayısının (2299) ise %3'ü İbn Cüreyc'den gelir.

Cüreyç'den nakil sayısının az olmasında, her ikisinin de Zührî ve Amr b. Dînâr gibi önemli ortak hocalara sahip olmaları etkilidir. Bu durumun bir diğer sebebi, İbn Uyeyne'nin âlî isnâd elde etme çabası olabilir. O, hocalarının hocalarına ulaşarak daha önce işittiği rivayetleri ilk elden öğrenmeye çalışmıştır.⁹¹⁴ İbn Cüreyç'den duyduğu hadislerde de bu uygulamasını sürdürdüğü anlaşılan İbn Uyeyne'nin,⁹¹⁵ bu sebeple ondan olan rivayet sayısı az olmuş olabilir.

Aralarındaki rivayet bağı o kadar sıkı olmasa da ricâl verilerinden onun İbn Cüreyç ile vakit geçirdiği ve Mekke'deki halkasına düzenli olarak katıldığı anlaşılır. İbn Cüreyç'in ashâbından sayılan İbn Uyeyne'nin⁹¹⁶ onun halkasında yaşananlara dair birçok anlatısı bulunur. Örneğin bir gün Mescid-i Harâm'da birliktelerken İbn Cüreyç, daha önce Atâ'nın meclisinde gördüğü birini tavaf edenler arasında fark edince İbn Uyeyne'yi göndererek onun kim olduğunu öğrenmesini ister.⁹¹⁷ Yine İbn Uyeyne'nin anlattığına göre Eyyûb es-Sahtiyânî Mekke'ye geldiğinde İbn Cüreyç ona "Hadi şu Basralının yanına gidelim" der ve birlikte Eyyûb'un yanına giderler.⁹¹⁸ Kaynaklar İbn Uyeyne'nin, hayatının oldukça erken bir döneminde İbn Cüreyç'den ilim almaya başladığını gösterir. Nitekim o, İbn Cüreyç 43 yaşındayken onunla mücâleset ettiğini ve onun kendisine "Kur'an oku da sana tefsir edeyim" dediğini aktarır.⁹¹⁹ İbn Cüreyç 80/699 senesinde doğduğuna göre bu olay 123/740-1 yılında gerçekleşmiştir ve İbn Uyeyne o sıralar 16 yaşındadır. O, yoğun olarak Amr b. Dînâr'ın derslerine katıldığı bu dönemde İbn Cüreyç'den de istifade etmiştir. İbn Uyeyne, tercih edilmese de İbn Cüreyç'in diğer yakın talebeleriyle de karşılaştırılmış, İbn Cüreyç'in rivayetlerinde Abdürrezzâk ve Hişâm b.

⁹¹⁴ İbn Uyeyne'nin bu çabalarına dair bazı örnekler için bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 110, 147-150.

⁹¹⁵ Örneğin İbn Uyeyne, hakkında soru sorduklarında İbn Cüreyç'in, öldüğünü ihsas ederek "Eskilerden bir hoca" dediği Ubeydullah b. Ebî Yezîd'in yaşadığını şans eseri öğrenince onun yanına gidip İbn Cüreyç'in kendilerine ondan naklettiği hadisleri tek tek sormuş ve âlî senede sahip olmuştur. Sonrasında tekrar İbn Cüreyç'in meclisine giden İbn Uyeyne, onun Ubeydullah'tan rivayette bulunması üzerine "Ubeydullah o hadisi bana da nakletti" diyerek İbn Cüreyç'i şaşırtmıştır. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/42-43.

⁹¹⁶ İbn Receb, *Şerh*, 2/683-684.

⁹¹⁷ İbn Uyeyne bu kişinin, ilk megâzî müelliflerinden Musa b. Ukbe (ö. 141/758) olduğunu öğrenir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/196.

⁹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/232.

⁹¹⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 3/172. Bu nakilden hareketle İbn Uyeyne'nin İbn Cüreyç'in daha çok tefsir birikimini elde etmiş olabileceği düşünülerek onun İbn Cüreyç'den olan rivayetlerine bakılmış, ancak rivayet konularında bir anlam ifade edecek herhangi bir yoğunlaşma görülmemiştir. O, hocasından tefsire dair nakiller aktardığı gibi namaz, talâk ve hac menâsiki gibi çeşitli fıkıh bahisleri hakkında da hadisler aktarmıştır.

Süleyman (ö. 191-200/806-816 arası) ondan üstün kabul edilmiştir.⁹²⁰ Bunların yanında onun İbn Cüreyc'in "Kimse ilmi [hadisleri] benim gibi tedvin etmedi" sözünü nakletmesi,⁹²¹ ondan "Hicaz'ın muhaddisi" diye bahsederek övmesi,⁹²² ayrıca onun hakkında uzun süre birlikte olduklarını ihsas eden bilgiler vermesi, yakın irtibatlarını gösteren ikincil verilerdir.⁹²³

İbn Cüreyc ile İbn Uyeyne arasındaki bu hoca-talebe ilişkisine mukabil bazı rivayetler, aralarındaki 27 yaşa rağmen onların ilmî rekabetine işaret eder. İbn Uyeyne'nin aktardığına göre İbn Cüreyc ona, "Hac mevsiminde [Mekke'ye] gelen hocaları sen bana haber ver, ben de sana" demiş, ancak İbn Uyeyne, Mekke'ye gelen Yahya b. Yahya el-Gassânî'den (ö. 132/749-50) birçok hadis işitmesine rağmen onun geldiğini İbn Cüreyc'e söylememiştir. Hac ayları geçip de buluştukları bir gün İbn Uyeyne'nin, Yahya b. Yahya'dan rivayette bulunması üzerine İbn Cüreyc şaşırarak "Sen ondan ne zaman hadis işittin?" diye sorar, İbn Uyeyne onun hac için geldiğini söyleyince ona sitem eder. Muhtemelen buna benzer bir başka olayda İbn Cüreyc, İbn Uyeyne'ye "Sen Müslüman değil misin? Hocalar [Mekke'den] gidene kadar benden hadisleri gizliyorsun!" diyerek daha sert tepki gösterir.⁹²⁴ Aralarındaki hoca-talebe ilişkisine bir hanel getirmeyen bu durum, İbn Cüreyc'in ömrünün sonuna kadar ilim talebine devam etmesiyle alakalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla o, hayatını "öğrencilik" ve "hocalık" olmak üzere sınırları çizili iki ayrı evreye ayırmamış ve yaşlanıp güçsüz düşünceye kadar ilim öğrenmeye devam etmiştir.⁹²⁵

İbn Cüreyc-İbn Uyeyne ilişkisi, bazı hadis usulü meseleleri üzerinden de takip edilebilir. Her ikisi de icazet metoduna cevaz verip bu yöntemle elde edilen hadislerle amel edilebileceğini kabul etmiştir.⁹²⁶ İbn Cüreyc'in Zührî'den icazetle hadis aldığını aktaran İbn Uyeyne⁹²⁷ de öğrencilerine bu metotla hadis nakletmiştir.⁹²⁸ Onlar, kıraat/arz metodunun kullanımında da benzer bir tavır sergiler. Kıraat yönteminde bir sakınca

⁹²⁰ İbn Receb, *Şerh*, 2/683-684.

⁹²¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/25.

⁹²² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 10/239.

⁹²³ Örneğin İbn Uyeyne, İbn Cüreyc'in, yalnızca bir kere "Mücâhid'den işittim" dediğini duyduğunu ve Amre adlı râvi hariç Atâ'dan rivayette bulunan herkesten hadis naklettiğini belirtir. bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/21, 153.

⁹²⁴ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/144.

⁹²⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/332.

⁹²⁶ Hatîb, *el-Kifâye*, 313-314.

⁹²⁷ Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 456-457.

⁹²⁸ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 394.

görmediğini belirten İbn Cüreyc,⁹²⁹ talebelerinden hadisleri kendisine okumalarını istemiştir.⁹³⁰ Yemenli talebelerinden Hişam b. Yusuf da İbn Cüreyc'in kitaplarını işitmeyip ona arz ettiklerini anlatır.⁹³¹ Benzer şekilde İbn Uyeyne de hadislerin hocaya arz edilmesine cevaz vererek⁹³² öğrencilerine bu yöntemle rivayette bulunmuştur.⁹³³ Ayrıca her ikisi de arz ile alınan hadislerin "haddesenâ" lafzıyla nakledilebileceği görüşündedir.⁹³⁴ İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'nin ortak tavrının görüldüğü bir başka mesele, zayıf râviden rivayette bulunmadır. İbn Cüreyc, daha önce değinildiği gibi bu konuda mütesâhil olup hemen herkesten hadis aldığı gibi İbn Uyeyne de zayıf râvilerden nakilde bulunmuş, bu sebeple mürsel rivayetleri diğer râvilerinkilerden daha zayıf kabul edilmiştir.⁹³⁵ İbn Uyeyne'nin tüm bu meselelerde İbn Cüreyc ile aynı tavrı takınmasında, ondan etkilenmiş olması mümkündür.

İsnâd, ricâl ve hadis usulü verilerinden, İbn Cüreyc'in yakın öğrencilerinden biri olduğu anlaşılan İbn Uyeyne'nin, İbn Cüreyc ve diğer hocalarından elde ettiği bilgi birikiminin, hangi talebeleri eliyle üst nesillere aktarıldığı kendi halkasında etraflıca incelenecektir.⁹³⁶

3.1.2.1.3. Müslim b. Hâlid ez-Zencî

Ebû Hâlid Müslim b. Hâlid b. Saîd b. Cürce⁹³⁷ el-Mahzûmî el-Mekkî ez-Zencî,⁹³⁸ Şam asıllı olup Süfyân b. Abdülesed el-Mahzûmî ailesinin mevlâsıdır.⁹³⁹ Kendisine "Zencî" lakabı, tahmin edilenin aksine son derece beyaz tenli olduğu için verilmiştir.⁹⁴⁰ 100/718-9 yılı civarında doğan⁹⁴¹ ve ibadete düşkün biri olan Müslim,⁹⁴² daha çok fıkıh bilgisiyle öne çıkmış, Mescid-i Harâm'da insanlara fetva vermiştir.⁹⁴³ Hadis rivayetinde çokça hata

⁹²⁹ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 438.

⁹³⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, 1/283.

⁹³¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/329.

⁹³² İbn Receb, *Şerh*, 1/508.

⁹³³ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 1/148.

⁹³⁴ İbn Receb, *Şerh*, 1/515-516.

⁹³⁵ İbn Receb, *Şerh*, 1/532-533.

⁹³⁶ Bk. Üçüncü Bölüm, 164-182.

⁹³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/60. Künyesinin Ebû Abdullah olduğu da söylenir. bk. İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 179.

⁹³⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/489; Zehebî, *Siyer*, 8/176.

⁹³⁹ Bu mevlâlığın, âzatlıktan değil, muvâlât sözleşmesinden doğduğu belirtilir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/60.

⁹⁴⁰ Zehebî, *Siyer*, 8/178.

⁹⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 8/177.

⁹⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/60.

⁹⁴³ Ebû Nuaym, *Hilye*, 9/93.

yaptığı belirtilen Müslim,⁹⁴⁴ münekkitlerin çoğu tarafından zayıf kabul edilir.⁹⁴⁵ 179/795-6⁹⁴⁶ yahut 180/796-7 senesinde Mekke’de vefat etmiştir.⁹⁴⁷

Müslim b. Hâlid, İbn Cüreyc’in talebeleri arasında 77 nakille on ikinci sırada yer alırken İbn Cüreyc onun hocaları içerisinde ilk sıradadır. Buna göre aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. İbn Cüreyc’in toplam rivayet sayısının yaklaşık %1’ini aktaran Müslim’in kendi nakillerinin (266) ise %29’a yakını İbn Cüreyc’e dayanır.⁹⁴⁸

Bilgi birikiminde İbn Cüreyc’in önemli bir konumda olduğu anlaşılan Müslim’in, onunla yakın ilişkisini ricâl eserleri de destekler. Nitekim Müslim’in sürekli İbn Cüreyc ile birlikte olup onun yanından ayrılmadığı (*lâzeme*) rivayet edilir.⁹⁴⁹ O, ayrıca İbn Cüreyc’den sonra Harem’de fetva veren kişidir. Nitekim Ahmed b. Muhammed eş-Şâfî (ö. 295/907-8), Mescid-i Harâm’daki fetva halkasının başına İbn Abbas’tan sonra Atâ’nın, ondan sonra İbn Cüreyc’in, onun ardından ise Müslim b. Hâlid’in geçtiğini belirtir.⁹⁵⁰ Zehebî ise sahâbe neslinden sonra Harem’in hocalarının, Atâ ve Mücâhid, onların haleflerinin Kays b. Sa’d ve İbn Cüreyc olduğunu, İbn Cüreyc’den çok sayıda kişinin ilim öğrenip Müslim’in ise ondan fıkıh eğitimi aldığını ifade eder.⁹⁵¹ Bunların yanında Müslim’in namaz kılma şeklini İbn Cüreyc’den alıp tıpkı onun gibi namaz kılması da aralarındaki yakın irtibatı gösteren ikincil bir veri kabul edilebilir.⁹⁵²

İbn Cüreyc-Müslim b. Hâlid ilişkisi, bazı hadis meseleleri üzerinden de takip edilebilir. Örneğin her ikisi de öğrencilerine kıraat/arz yöntemiyle hadis rivayet edip arz ile semâyı eşit görür.⁹⁵³ Ayrıca İbn Abdilber, hakkında nas bulunmayan konularda usule kıyas ederek

⁹⁴⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/61.

⁹⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8/490; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbü’l-Duafâ ve’l-metrûkîn*, thk. Bûrân ed-Danâvî – Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1405/1985), 228; Zehebî, *Siyer*, 8/177.

⁹⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/448.

⁹⁴⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/60.

⁹⁴⁸ CK programında Müslim, İbn Cüreyc’in öğrencileri arasında 96 rivayetle dokuzuncu sırada yer alır. Onun hocaları içerisinde İbn Cüreyc ise yine açık ara ilk sıradadır. Bu sebeple CK verilerine göre de aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. Müslim, İbn Cüreyc’in rivayetlerinin %5’ini naklederken kendi rivayet yekûnunun (269) yaklaşık %36’sı İbn Cüreyc kaynaklıdır.

⁹⁴⁹ Zehebî, *Tezkire*, 1/255.

⁹⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 9/93.

⁹⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 6/332. Nitekim onun İbn Cüreyc’den olan 77 nakli incelendiğinde tamamına yakınının taharet, namaz ve hac menâsiki gibi muhtelif fıkıh konularından oluştuğu görülür.

⁹⁵² Ebû Nuaym, *Hilye*, 9/135.

⁹⁵³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/54; Hâkim, *Ma’rife*, 673; Hatîb, *el-Câmi’*, 1/283.

reyini kullananlar arasında İbn Cüreyc ile birlikte Müslim’i de zikreder. O, muhtemelen bu iki hususta tek yakın hocası olan İbn Cüreyc’den etkilenmiştir.

Söz konusu bilgilerden İbn Cüreyc’in yakın öğrencilerinden biri olduğu anlaşılan Müslim b. Hâlid, birikimini aktarmak için henüz hocası hayattayken bir halka kurmuştur.⁹⁵⁴ CHH programına göre toplam 266 nakli bulunan Müslim’in burada öne çıkan tek talebesi, ondan 68 hadis nakleden Şâfiî’dir. CK programında ise Müslim’in, Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî (ö. 217/831-2) isminde bir öğrencisi daha dikkat çeker ki, bu kişi, *Ahbâru Mekke* adlı eseriyle bilinen Ezrakî’nin en önemli kaynağı olan dedesidir. Rivayetleri neredeyse sadece mezkûr kitapta yer alan Ahmed b. Muhammed, CHH’nin tarama kümesinde bu eser bulunmadığı için Müslim’in talebeleri içerisinde göze çarpmamıştır. Onun da Müslim’in öne çıkan talebelerinden biri olması sebebiyle burada CK verileri esas alınacaktır. CK programına göre Müslim’in toplam 269 rivayeti bulunup ondan Şâfiî 59, Ahmed b. Muhammed ise 57 hadis nakleder. Müslim’in, Ahmed b. Muhammed ile irtibatına dair ricâl verisi tespit edilemese de ricâl eserleri Şâfiî ile irtibatını teyit eder. Nitekim Şâfiî’nin Mâlik’ten önce Müslim b. Hâlid ile oturup kalktığı (*mücâleset*) ve onun yanında öğrenim gördüğü ifade edilir.⁹⁵⁵ Şâfiî 15 yaşına geldiğinde ise Müslim ona, “Fetva ver Ebû Abdullah! Vallahi senin fetva verme zamanın geldi” der.⁹⁵⁶ Neticede Şâfiî ve Ahmed b. Muhammed’in, İbn Cüreyc hadislerini aktardıkları kişiler incelendiğinde Müslim b. Hâlid’in İbn Cüreyc birikiminin, Şâfiî aracılığıyla Mısır’a intikal ettiği, Ahmed vasıtasıyla ise Mekke’de kalmaya devam ettiği gözlemlenir.

3.1.2.2. İlmîni Mekke Dışına Taşıyanlar

İbn Cüreyc’in bilgi birikimini sonraki nesillere, Mekkeli talebelerinden ziyade grafikte çoğunlukla ilk sıralarda yer alan Abdürrezzâk, Dahhâk, Haccâc, Yahya el-Kattân, Ravh, Sevrî ve Hişâm b. Yusuf gibi Mekkeli olmayan talebeleri aktarmıştır. Onlar, İbn Cüreyc’in ilmîni, Mekke dışına taşıyıp ekseriyetle kendi şehirlerindeki râvilere nakletmişlerdir. Onlardan her birinin, İbn Cüreyc ile irtibatı aşağıda kısaca ele alınacaktır.

⁹⁵⁴ Fesevî, *el-Ma’rife*, 3/51.

⁹⁵⁵ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 179.

⁹⁵⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, 9/93.

İbn Cüreyc'in kendisinden en fazla hadis nakleden talebesi 5853 rivayetle Abdürrezzâk'tır.⁹⁵⁷ Onun hocaları içerisinde ise İbn Cüreyc, Ma'mer'in ardından⁹⁵⁸ (10.846 rivayet) ikinci sırada yer alır. Bu sebeple aralarında tek taraflı bir yakınlık bulunur. Abdürrezzâk, İbn Cüreyc'in rivayetlerinin %50'sini aktarırken kendi nakillerinin (27.483) %21'i İbn Cüreyc'e dayanır.⁹⁵⁹

İsnâd verilerinin işaret ettiği bu sıkı irtibatı, ricâl eserleri de teyit eder. Nitekim o, İbn Cüreyc'in ashâbından sayılıp⁹⁶⁰ onun diğer talebeleriyle karşılaştırılmıştır. Yahya b. Maîn, İbn Cüreyc'in bir diğer Yemenli öğrencisi Hişâm b. Yusuf'un, İbn Cüreyc'in rivayetlerinde Abdürrezzâk'tan daha sağlam olup onun kitaplarını Abdürrezzâk'tan daha iyi bildiği görüşündedir.⁹⁶¹ Ahmed b. Hanbel ise onu nakil sayısı bakımından İbn Cüreyc'in öne çıkan talebelerinden biri olmasına rağmen zikredilecek olan rivayet dışında İbn Cüreyc ile yakınlığını gösteren başka bir ricâl verisi bulunmayan Basralı Muhammed b. Bekir el-Bürsânî ile kıyaslayıp Abdürrezzâk'ın İbn Cüreyc'in hadislerinde ondan daha sağlam olduğunu ifade eder.⁹⁶² İbn Cüreyc'i görünce onun müttaki biri olduğunu anladığını ve onun gibi güzel namaz kılanını görmediğini belirten Abdürrezzâk'ın,⁹⁶³ onun, saçlarını siyaha boyadığını, koku süründüğünü⁹⁶⁴ ve telaffuzunun hoş ve anlaşılır olduğunu aktarması da⁹⁶⁵ aralarındaki yakın ilişkiyi gösteren tali verilerdir. 144/761-2 senesinde Yemen'e giden İbn Cüreyc'in, tam olarak ne kadar kaldığı tespit edilemese de

⁹⁵⁷ CHH verilerine göre Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'indeki İbn Cüreyc'den olan toplam 4914 rivayetinin 1024'ü, yani %21'i merfû; 1231'i, yani %25'i mevkuf; 2680'i, yani %54'ü ise maktû haberlerden oluşur. İbn Cüreyc'in Abdürrezzâk'a aktardığı merfû ve mevkuf nakilleri incelendiğinde hoca profilinin oldukça çeşitli olup Atâ dışında Zührî, Amr b. Dînâr, Ebü'z-Zübeyr ve Nâfi gibi hocalarından da çok sayıda hadis naklettiği görülür. %54'lük kısmı oluşturan maktû haberlerin ise çoğunluğunun (%85), İbn Cüreyc'in yahut başkalarının Atâ'ya sorduğu sorulara onun verdiği fetvalardan oluştuğu gözlemlenir. Örnek için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/279, 282, 283, 2/464, 3/45, 268, 5/284, 7/280. Benzer bir yorum için bk. Demirci, *Yemen'de Hadis*, 113.

⁹⁵⁸ Abdürrezzâk'ın, Ma'mer halkasındaki konumu ve diğer yakın hoca-talebeleriyle ilişkisi için bk. Demirci, *Yemen'de Hadis*, 103-104, 109-126.

⁹⁵⁹ CK programında Abdürrezzâk, 763 rivayetle İbn Cüreyc'in talebeleri içerisinde yine ilk sıradadır. Onun hocaları içerisinde İbn Cüreyc ise Ma'mer (1983 rivayet) ve Sevrî'nin (782 rivayet) ardından üçüncü sırada gelir. Buna göre aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. İbn Cüreyc'in rivayet yekûnunun %41'ini nakleden Abdürrezzâk'ın, kendi birikiminin (3134 rivayet) ise %24'ü İbn Cüreyc kaynaklıdır. Abdürrezzâk'ın hocaları içerisinde İbn Cüreyc'in, CHH'de Sevrî'nin önünde yer alırken tekrarsız olarak yalnızca merfû rivayetleri tarayan CK programında, arkasına düşmesinin sebebi, Abdürrezzâk'ın Sevrî'den olan mükerrersiz merfû nakil sayısının daha fazla olup İbn Cüreyc'den olan rivayetlerinin kaynaklarda daha çok tekrar etmesidir.

⁹⁶⁰ İbn Receb, *Şerh*, 2/682-683.

⁹⁶¹ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), 3/130.

⁹⁶² Ebü Zür'a, *Târih*, 2/457.

⁹⁶³ Hatîb, *Târih*, 12/147.

⁹⁶⁴ Zehebî, *Siyer*, 6/333.

⁹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/52-53.

orada bulunduğu süre içerisinde Abdürrezzâk'ın onunla birlikte olduğu anlaşılır. O, hac ibadeti için Mekke'ye geldiği zamanlarda da İbn Cüreyc'den istifade etmiş olmalıdır.

Abdürrezzâk'tan sonra İbn Cüreyc'den en çok hadis nakleden kişi, 693 rivayetle onun öğrencileri arasında ikinci sırada yer alan Basralı Ebû Âsım Dâhhâk b. Mahled'dir. Onun hocaları içerisinde İbn Cüreyc ise ilk sıradadır. Dolayısıyla aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. İbn Cüreyc'in birikiminin %6'sını nakleden Dahhâk'ın kendi toplam nakil sayısının (1950) ise yaklaşık %36'sı İbn Cüreyc kaynaklıdır.⁹⁶⁶

Ricâl kitaplarında da Dahhâk'ın, İbn Cüreyc ile yakınlığına işaret eden bilgiler bulunur. Örneğin İbn Receb onu İbn Cüreyc'in ashâbı içerisinde değerlendirir.⁹⁶⁷ Ayrıca o, İbn Cüreyc'in diğer yakın talebeleriyle de karşılaştırılmıştır. Yahya b. Maîn, İbn Cüreyc'in rivayetlerinde Haccâc b. Muhammed'in, kendisine Dahhâk'tan daha sevimli geldiğini söyler.⁹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel ise Yahya el-Kattân'ın, İbn Cüreyc'den olan nakillerini sağlam bulurken Dahhâk'ınkileri zayıf kabul eder.⁹⁶⁹ “Nebîl” lakabını ona İbn Cüreyc'in takması da yakınlıklarına işaret eden bir veri olarak okunabilir. Rivayet edildiğine göre Basra'ya bir filin gelmesi üzerine tüm halk ona bakmak için sokaklara dökülmüş, İbn Cüreyc, hâlâ yanında duran Dahhâk'a, niçin diğerleri gibi dışarı çıkmadığını sorunca o, kendisinin yanından ayrılmak istemediğini ifade etmiş, öğrencisini takdir eden İbn Cüreyc ise ona “asil, soylu” anlamlarına gelen “nebîl” lakabını vermiştir.⁹⁷⁰ Ayrıca Dahhâk'ın bizzat kendisinin “İbn Cüreyc'in tüm birikimini elde ettiğimi düşünüyordum...” ifadesi, hem onunla olan sıkı irtibatını hem de ondan çok sayıda hadis aldığını gösterir.⁹⁷¹ Bunların yanında Dahhâk'ın, üç yaşından küçük oğlunu hadis işitmesi

⁹⁶⁶ CK programına göre Dahhâk, İbn Cüreyc'in talebeleri içerisinde Abdürrezzâk (763) ve Haccâc b. Muhammed'in (481) ardından 333 nakille üçüncü sırada yer alırken İbn Cüreyc onun hocaları arasında yine ilk sıradadır. Dolayısıyla burada da aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. Dahhâk, İbn Cüreyc'in nakillerinin %18'ini aktarırken kendi rivayet birikiminin (975) %34'ü ona dayanır. Dahhâk'ın, CHH'de Haccâc'ın önündeyken CK'de arkasına düşmesinin sebebi daha önce açıklandığından burada tekrar edilmeyecektir.

⁹⁶⁷ İbn Receb, *Şerh*, 2/682-683.

⁹⁶⁸ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh*, 3/166.

⁹⁶⁹ İbn Receb, *Şerh*, 2/682. Ahmed'in bu kanaate varmasının sebebi, Yahya b. Saîd'in kendisinden aktardığı bir söz gibidir. Yahya, İbn Cüreyc'in, ezberinde olmayan bazı hadisleri, Dahhâk'ın da içlerinde yer aldığı bir kısım öğrencilerine kendi kitabından değil, Dahhâk ve diğer talebelerinin nüshalarından naklettiğini, kendisinin ise İbn Cüreyc'den sadece hafızasından naklettiği hadisleri işittiğini aktarır. bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 257-258; İbn Receb, *Şerh*, 2/683.

⁹⁷⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 13/287.

⁹⁷¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/168.

için İbn Cüreyc'in meclisine getirmesi,⁹⁷² hocasının çokça oruç tutup eşinin de kendisi gibi ibadete düşkün biri olduğunu bildirmesi, yakınlıklarını gösteren ikincil verilerdir.⁹⁷³

İbn Cüreyc'in öğrencileri içerisinde 680 nakille üçüncü sırada yer alan kişi, aslen Tirmizli olmakla beraber⁹⁷⁴ İbn Cüreyc'den Kûfe ve Basra'da öğrenim gören Haccâc b. Muhammed'dir. Onun hocaları arasında İbn Cüreyc ise ilk sıradadır. Bu durum, aralarında tek taraflı yakınlık olduğu anlamına gelir. Haccâc, hocasının rivayetlerinin %6'ya yakınına naklederken kendi toplam nakil sayısının (1512) %45'i İbn Cüreyc kaynaklıdır.⁹⁷⁵

İbn Cüreyc-Haccâc b. Muhammed irtibatının izi, ricâl eserleri üzerinden de sürülebilir. O, İbn Cüreyc'in yakın talebeli (ashâb) içerisinde zikredilir.⁹⁷⁶ Yahya b. Maîn, Muallâ er-Râzî'nin (ö. 211/826-7) "İbn Cüreyc'in ashâbını Basra'da gördüm. İçlerinde en sağlamı Haccâc'dı" sözünü ilk işittiğinde garipseyip şaşırıldığını, ancak sonrasında gerçekten onun dediği gibi olduğunu anladığını ifade edip İbn Cüreyc'in talebeli arasında en sağlam olanının Haccâc olduğunu belirtir.⁹⁷⁷ Ayrıca onun İbn Cüreyc'den çok sayıda hadis işitip (*eksera*), bunları usulünce sağlam bir şekilde aldığı (*etkane*) nakledilir.⁹⁷⁸ Haccâc, İbn Cüreyc'in diğer yakın öğrencileriyle de mukayese edilmiştir. Daha önce de değinildiği üzere Yahya b. Maîn, İbn Cüreyc'in nakillerinde onu, Dahhâk b. Mahled'e tercih eder.⁹⁷⁹ İbn Cüreyc'in kitaplarını işiterek rivayet hakkını alan Haccâc, bunları kendi talebelerine nakletmiştir.⁹⁸⁰ O, Kûfe civarındaki Hâşimiyye denilen bir yerde, İbn Cüreyc'in *et-Tefsîr*'i hariç tüm kitaplarını ona arz etmiş, *et-Tefsîr*'i yanında olmadığı için İbn Cüreyc, bu eserini Haccâc'a hafızasından yazdırmıştır.⁹⁸¹ İbn Cüreyc'in *et-Tefsîr*'i günümüze ulaşmasa da Ali Hasan Abdülganî'nin, tefsir kaynaklarındaki ona ait

⁹⁷² Hatîb, *el-Kifâye*, 64.

⁹⁷³ Zehebî, *Siyer*, 6/333.

⁹⁷⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 3/308.

⁹⁷⁵ CK programında ise Haccâc, 481 rivayetle İbn Cüreyc'in öğrencileri arasında Abdürrezzâk'ın ardından ikinci sırada gelir. Onun hocaları içerisinde İbn Cüreyc yine ilk sıradadır ve bu sebeple aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. Haccâc, hocasının nakillerinin %26'sını aktarıırken kendi rivayet yekûnunun (1052) yaklaşık %46'sı İbn Cüreyc'den gelir.

⁹⁷⁶ Hatîb, *Târih*, 12/143; İbn Receb, *Şerh*, 2/682.

⁹⁷⁷ Hatîb, *Târih*, 12/143.

⁹⁷⁸ Zehebî, *Siyer*, 9/448.

⁹⁷⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 3/166.

⁹⁸⁰ Nitekim onun, talebelerine İbn Cüreyc'in *Câmi*'ini (Sünen) okuduğu nakledilir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/551.

⁹⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/69; Hatîb, *Târih*, 12/142. Başka bir rivayette ise Haccâc'ın, İbn Cüreyc'den sadece *Menâsikü'l-hacc*'ını işittiği, geri kalanlarını ona arz ettiği geçer. bk. Hatîb, *el-Kifâye*, 279.

açıklamaları bir araya getirip *Tefsîru İbn Cüreyc* adıyla yayımladığı eseri incelendiğinde tefsir rivayetlerinin büyük kısmının Haccâc b. Muhammed tarafından aktarıldığı görülür.⁹⁸²

İbn Cüreyc'in talebeleri arasında 461 rivayetle beşinci sırada yer alan bir başka Basralı, Yahya b. Saîd el-Kattân'dır. İbn Cüreyc ise onun hocaları içerisinde Sevrî (793 rivayet), Şu'be (769 rivayet) ve Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî'nin (730 rivayet) ardından dördüncü sırada kendine yer bulur. Hocasının bilgi birikiminin %4'ünü nakleden Yahya'nın kendi toplam nakil sayısının (5998) ise yaklaşık %8'i İbn Cüreyc'e dayanır.⁹⁸³

İbn Cüreyc ile Yahya b. Saîd arasındaki ilişkiyi ricâl kitapları da destekler. Nitekim o, İbn Cüreyc'in ashâbından biri kabul edilip onun diğer yakın öğrencileriyle kıyaslanmıştır. Ahmed b. Hanbel, onun İbn Cüreyc'den olan nakillerinin sağlam olduğunu söylerken Dahhâk'inkileri zayıf sayar.⁹⁸⁴ Yahya, İbn Cüreyc'in kitaplarını istinsah ettiğini ve onun kendilerine günde 50 hadis rivayet ettiğini belirtir.⁹⁸⁵ Çeşitli nakillerden Yahya'nın İbn Cüreyc'in rivayetlerini iyi bildiği anlaşılır. Ali b. el-Medîni ona İbn Cüreyc'in Atâ el-Horâsânî'den (ö. 133/750-1) olan nakillerinin durumunu sorunca zayıf olduklarını söylemiş, Ali'nin "Ama İbn Cüreyc bu rivayetleri 'ahberanî' sîgasıyla naklediyor" sözü üzerine ise "Önemli değil, hepsi zayıftır. [Atâ el-Horâsânî] ona bir nüsha verdi, [İbn Cüreyc de oradan rivayet etti]" demiştir.⁹⁸⁶ Yine onun, İbn Cüreyc'in "seeltü" ve "kultü" lafızlarıyla naklettiklerini Nâfi'den işittiğini, "ahberanî" sîgasıyla rivayet ettiklerini ona okuduğunu, "kâle" lafzıyla aktardıklarını ise kitaptan naklettiğini belirtmesi⁹⁸⁷ ve İbn Cüreyc'in, İbn Ebî Müleyke'den olan rivayetlerinin tamamının sahih olduğunu söylemesi, onun nakillerini yakından tanıdığına işaret eder.⁹⁸⁸ Ayrıca Yahya'nın İbn

⁹⁸² Örnek için bk. Ali Hasan Abdülganî, *Tefsîru İbn Cüreyc*, 27-43, 85-94, 197-202, 255-282. Neredeyse her sayfada Haccâc'ın İbn Cüreyc'den rivayetini görmek mümkündür.

⁹⁸³ CK programında Yahya b. Saîd, İbn Cüreyc'in öğrencileri arasında 117 nakille yedinci sırada yer alırken onun hocaları içerisinde İbn Cüreyc, Şu'be (350 rivayet), Sevrî (290 rivayet) ve Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî'nin (160 rivayet) ardından dördüncü sıradadır. Yahya, İbn Cüreyc'in hadislerinin %6'sını naklederken kendi rivayet birikiminin (1582) ise %7'si İbn Cüreyc'den gelir.

⁹⁸⁴ İbn Receb, *Şerh*, 2/682-683.

⁹⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Suâlât* (Ebû Davud), 350.

⁹⁸⁶ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/259.

⁹⁸⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/248-249. O, başka bir nakilde İbn Cüreyc'in sadece Nâfi'den olanlar değil, genel olarak rivayetleri hakkında şöyle der: "İbn Cüreyc sadûktur. Onun 'Haddesenî' dediği rivayetler, semâ; 'Ahberanâ' veya 'Ahberanî' dediği rivayetler kıraat ile alınmıştır. 'Kâle' lafzıyla naklettiği hadislerin ise bir aslı yoktur." bk. Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 453.

⁹⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/241.

Cüreyc'in vefat tarihini haber vermesi⁹⁸⁹ ve onun *Menâsikü'l-hacc*'ını Abdurrahman b. Mehdî'ye hediye etmesi de yakın ilişkileri bağlamında okunabilir.⁹⁹⁰

İbn Cüreyc'in Basralı yakın talebelerinden bir diğeri, öğrencileri arasında 422 rivayetle altıncı sırada yer alan Ravh b. Ubâde'dir. İbn Cüreyc ise onun hocaları içerisinde ilk sırada yer alıp buna göre aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. İbn Cüreyc'in bilgi birikiminin %4'e yakını aktaran Ravh'ın, kendi toplam rivayet sayısının (2068) ise %20'si İbn Cüreyc'e dayanır.⁹⁹¹

Ricâl verileri de aralarında yakın bir hoca-talebe ilişkisi olduğunu gösterir. Nitekim İbn Cüreyc'in bir başka Basralı yakın öğrencisi Dahhâk, Ravh'ın, İbn Cüreyc'in kendisinden kitaplarını yazdığını ve İbn Cüreyc'in meclisinde birlikte olduklarını aktarır.⁹⁹² İbn Cüreyc'in, her gün özel olarak ona hadis naklettiği bilgisi de aralarındaki yakın irtibata işaret eder.⁹⁹³ Bunların dışında o, hicri 150 yılında İbn Cüreyc ile beraber olduğunu, ona Ebû Hanîfe'nin vefat haberi verilince üzüldüğünü ve aynı yıl İbn Cüreyc'i de kaybettiklerini haber verir.⁹⁹⁴

İbn Cüreyc'in Kûfeli tek yakın talebesi, 227 rivayetle yedinci sırada yer alan Süfyân es-Sevrî'dir.⁹⁹⁵ Onun hocaları içerisinde ise İbn Cüreyc, on üçüncü sıradadır. Sevrî, İbn Cüreyc'in rivayetlerinin %2'sini naklederken kendi rivayet birikiminin (18.522) %1'i İbn Cüreyc'den gelir.⁹⁹⁶

İsnâd verileri o kadar güçlü olmasa da ricâl verilerinden aralarında yakın bir ilişki olduğu anlaşılır. Nitekim Yahya el-Kattân, Sevrî'yi İbn Cüreyc'in yanında gördüğünü ve onun

⁹⁸⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6/556.

⁹⁹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/201.

⁹⁹¹ CK programında Ravh, daha da öne çıkar. Burada o, 270 nakille İbn Cüreyc'in öğrencileri arasında dördüncü sırada yer alır. İbn Cüreyc ise onun hocaları arasında yine ilk sıradadır. Dolayısıyla CK verilerine göre de aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. O, İbn Cüreyc'in rivayetlerinin yaklaşık %15'ini aktarırken kendi nakillerinin (1083) %25'i İbn Cüreyc kaynaklıdır. Onun CK programında daha ön plana çıkmasının sebebi, İbn Cüreyc'den çoğunlukla merfû hadis nakletmesi olmalıdır. Nitekim CHH verilerine göre İbn Cüreyc'den olan 422 rivayetinin 353'ü, yani %84'ü merfû rivayetlerden oluşur.

⁹⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 3/498; Hatîb, *Târih*, 9/389.

⁹⁹³ Hatîb, *Târih*, 9/390.

⁹⁹⁴ Hatîb, *Târih*, 15/463.

⁹⁹⁵ İbn Cüreyc'in diğer öğrencilerinden yaşça büyük olan Sevrî, bazı fihri mevzuları onunla tartışmıştır. Örnek için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/157.

⁹⁹⁶ Sevrî'nin İbn Cüreyc'den daha önce de değinildiği gibi az sayıda merfû hadis nakletmesi, CK programında daha alt sıralarda yer almasına sebep olmuştur. Burada Sevrî, İbn Cüreyc'in öğrencileri içerisinde 62 rivayetle on dördüncü sırada yer alır. Onun hocaları arasında İbn Cüreyc ise on üçüncü sıradadır. Sevrî, hocasının nakillerinin %3'ünü rivayet ederken kendi rivayet yekûnunun (2917) ise %2'si İbn Cüreyc'den gelir.

İbn Cüreyc'den levhalar dolusu hadis yazdığını ifade eder.⁹⁹⁷ Sevrî'nin kendisi de İbn Cüreyc'in hadislerinin tamamını ezberlemenin bir süre sonra kendisini yorduğunu, bu sebeple mananın toplu hâlde bulunduğu hadisleri ezberleyip geri kalanını bıraktığını belirtir.⁹⁹⁸ İbn Cüreyc'in tüm birikimini elde ettiğini düşünen Dahhâk, bu düşüncesinden, İbn Cüreyc'in cenazesinde karşılaştıklarında Sevrî'nin İbn Cüreyc'den kendisinin daha önce duymadığı bir hadis nakletmesi üzerine vazgeçmiştir.⁹⁹⁹ Devamında Sevrî, "Küçük ve gözden kaçan kaç hadisi bu kabrin sahibinden bâblar hâlinde rivayet ettik!" diyerek İbn Cüreyc'den çok sayıda hadis işittiğini belirtip onun rivayet bilgisinin derinliğini takdir eder.¹⁰⁰⁰ Sevrî'nin, Atâ'nın birikiminde kendisine İbn Cüreyc'in yeteceğine dair ifadesi, onun daha çok İbn Cüreyc aracılığıyla Atâ'nın bilgi birikimine ulaşmayı hedeflediğini düşündürür. Nitekim CHH verilerine göre onun İbn Cüreyc'den olan 227 naklinin sadece 64'ü, yani %28'i merfû ve 44'ü, yani %19'u mevkuf iken 113'ü, yani %50'si maktû habelerden oluşur ki, bu maktû nakillerin tamamına yakını Atâ'nın fetvalarıdır.

İbn Cüreyc'in son yakın talebesi, 75 nakille on üçüncü sırada yer alan San'a kadısı Hişâm b. Yusuf'tur. Onun hocaları içerisinde İbn Cüreyc ise Ma'mer'in ardından (117 rivayet) ikinci sırada gelir. Hişâm, İbn Cüreyc'in birikiminin yaklaşık %1'ini naklederken sahip olduğu hadislerin (238) %31'i İbn Cüreyc'den gelir.¹⁰⁰¹ İsnâd verilerinden İbn Cüreyc'in, az sayıda rivayeti olan Hişâm'ın en önemli ikinci kaynağı olduğu görülür.

Ricâl kitapları da aralarındaki yakın hoca-talebe ilişkisini teyit eder. Nitekim o, İbn Cüreyc'den en çok hadis nakleden öğrencisi Abdürrezzâk ile mukayese edilmiştir. Yahya b. Maîn, Hişâm'ın, İbn Cüreyc'in rivayetlerinde Abdürrezzâk'tan daha sağlam (*esbet*) olup onun kitaplarını daha iyi bildiğini belirtir.¹⁰⁰² İbn Cüreyc'in kitaplarını ona arz ettiğini belirten Hişâm'ın¹⁰⁰³ yanına hadis talebelerinin gelerek ondan İbn Cüreyc'in hadislerini istemeleri de onun İbn Cüreyc'in rivayetleri için kendisine başvurulmuş biri

⁹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/264; Hatîb, *Târîh*, 12/148.

⁹⁹⁸ Hatîb, *Târîh*, 12/148.

⁹⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/168.

¹⁰⁰⁰ Hatîb, *el-Câmi'*, 2/286.

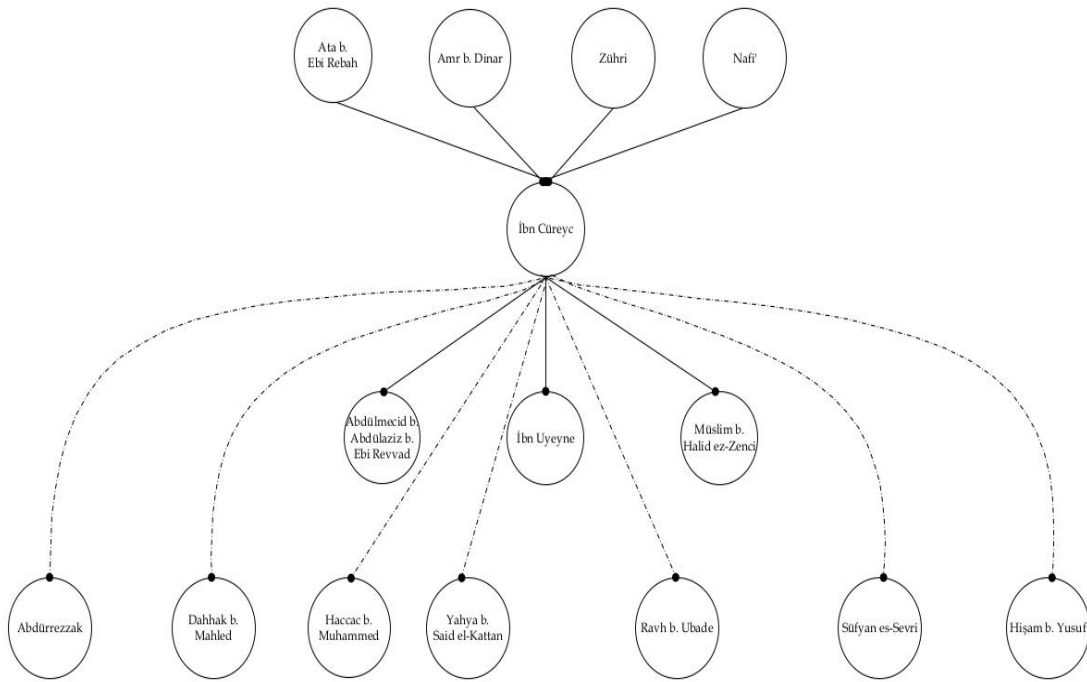
¹⁰⁰¹ CK programında Hişâm, İbn Cüreyc'in talebeleri içerisinde 57 rivayetle on beşinci sırada yer alırken onun hocaları arasında İbn Cüreyc, yine Ma'mer'den sonra (88 rivayet) ikinci sırada gelir. İbn Cüreyc'in nakillerinin %3'ünü aktaran Hişâm'ın, kendi rivayetlerinin (168) ise %34'ü İbn Cüreyc'e dayanır.

¹⁰⁰² Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/130.

¹⁰⁰³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/329.

olduğunu gösterir.¹⁰⁰⁴ İbn Cüreyc hicri 144 yılında Yemen'e geldiğinde 20 yaşında olduğu anlaşılan Hişâm,¹⁰⁰⁵ İbn Cüreyc ile Mekke'de de görüşmüş,¹⁰⁰⁶ her iki şehirde de ondan istifade etmiştir.

Burada bazı ricâl kaynaklarında İbn Cüreyc'den çok sayıda hadis işitip uzun süre onunla birlikte olduğu belirtilmesine rağmen İbn Cüreyc'in yakın talebeleri arasına dâhil edilmeyen Belhli Ömer b. Harun'dan (ö. 194/809-10) da bahsedilmelidir. Kimi eserlerde onun İbn Cüreyc'den, Yahya el-Kattân'ı kıskandıracak kadar çok hadis işittiği ve onunla 12 sene birlikte olduğu nakledilir.¹⁰⁰⁷ Zehebî'nin bu rivayete şüpheyile yaklaşarak "Onun Mekke'ye yerleştiğini düşünmüyorum. Orada olsa olsa bir yıl kalmıştır" demesi¹⁰⁰⁸ yanında bu uzun süreli birlikteliklerinin semeresi olması beklenen rivayet verileri de bu bilgiyi desteklemez. Nitekim Ömer'in, İbn Cüreyc'den CHH'ye göre 46, CK'ye göre ise sadece 9 rivayeti bulunur. O, yeterli isnâd verisi olmaması sebebiyle İbn Cüreyc'in yakın öğrencilerinden biri kabul edilmemiştir.

Şekil 5: İbn Cüreyc Halkası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁰⁰⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), 3/177; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/108.

¹⁰⁰⁵ İbn Ebî Hayseme, *et-Târihu 'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/330.

¹⁰⁰⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), 3/142.

¹⁰⁰⁷ Hatîb, *Târih*, 13/15; İbn Asâkir, *Târih*, 45/364.

¹⁰⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 9/269.

3.2. İbn Uyeyne Halkası

Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn¹⁰⁰⁹ el-Kûfi el-Hilâlî,¹⁰¹⁰ Şaban 107/Aralık 725¹⁰¹¹ veya Şevval 107/Şubat-Mart 726 yılında¹⁰¹² Kûfe’de doğdu.¹⁰¹³ Hilal b. Âmir kabilesine mensup Abdullah b. Ruveybe oğullarının mevlâsıdır.¹⁰¹⁴ Sarraf olan babasının borçlanması sebebiyle¹⁰¹⁵ veya babasının yanında çalıştığı dönemin Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’nin (ö. 126/743) azledilip yerine Yusuf b. Ömer es-Sekafî’nin (ö. 127/744) tayin edilmesi üzerine (120/738)¹⁰¹⁶ onun zulmünden korkarak ailece Mekke’ye yerleşmişlerdir.¹⁰¹⁷ Toplam dokuz kardeşi olup bunlardan hadis rivayetinde bulunan dördünün, yani Muhammed, Âdem, İmrân ve İbrahim’in adı kaynaklarda zikredilir.¹⁰¹⁸ Hadis dışında tefsir¹⁰¹⁹ ve fıkıh ilimlerinde de öne çıkan¹⁰²⁰ İbn Uyeyne’nin *et-Tefsîr*¹⁰²¹ ve *el-Câmi*’ adlı eserleri¹⁰²² günümüze ulaşmamış, *Cüz*’ü ise ulaşmıştır.¹⁰²³ Ömrünün

¹⁰⁰⁹ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 38.

¹⁰¹⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, 5/108; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1/417.

¹⁰¹¹ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 179.

¹⁰¹² Ebû Zür’a, *Târîh*, 1/278.

¹⁰¹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/59.

¹⁰¹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/59. Mevlâsının Muhammed b. Müzâhim olduğu da kaydedilir. bk. Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 38.

¹⁰¹⁵ Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 180.

¹⁰¹⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 350. İbn Uyeyne, Yusuf b. Ömer Kûfe’ye geldiğinde kendisinin 13 yaşında olduğunu belirtip onun ilk icraatlarını aktarır. bk. Fesevî, *el-Ma’rife*, 3/171.

¹⁰¹⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/59. Bununla birlikte onun Mekke’ye ilk gelişi, 120/738 tarihinde olmamıştır. Nitekim o, Atâ b. Ebî Rebâh henüz hayattayken babasıyla birlikte haccettiklerini ifade ettiğinden Atâ’nın vefat tarihi olan 114/732 senesinden önce Mekke’ye gelmiş olmalıdır. bk. Hatîb, *Târîh*, 10/246. Öte taraftan onun ilk haccını hicri 116’da yaptığı da kaydedilir. bk. Fesevî, *el-Ma’rife*, 1/188.

¹⁰¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 10/245.

¹⁰¹⁹ Abdullah b. Vehb ve Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), onun tefsiri en iyi bilenlerden olduğunu söylerler. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/33.

¹⁰²⁰ Ahmed b. Hanbel, onun bilhassa hac menâsiki konusunda iyi olduğundan bahseder. bk. Mizzî, *Tehzîb*, 11/190. Ayrıca o, Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Saîd b. Sâlim el-Kaddâh’tan sonra Mekke’de fetva veren kişidir. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 2/348.

¹⁰²¹ Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *Şifâü’l-garâm bi-ahbâri’l-beledi’l-harâm* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2000) 1/121; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/430. Bununla birlikte Ahmed Salih Muhâyîrî, İbn Uyeyne’nin kaynaklarda geçen çeşitli ayetler hakkındaki tefsirlerini sure sırasına göre bir araya getirmiştir. bk. Ahmed Salih Muhâyîrî, *Tefsîru Süfyân b. Uyeyne* (Riyad: Mektebetü Üsâme, 1403/1983).

¹⁰²² Hatîb, *el-Câmi*’, 2/186; Zehebî, *Siyer*, 10/70. Karabulut, Humeydî’nin *el-Müsned*’inin, İbn Uyeyne’nin bu eserini de ihtiva ettiği kanaatindedir bk. Karabulut, *Sufyan b. Uyeyne ve Hadis ilmindeki Yeri*, 86-87.

¹⁰²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/587. Talebesi Ebû Yahya Zekeriyâ b. Yahya’nın (ö. 270/883-4) İbn Uyeyne’den naklettiği 50 rivayetten oluşan eserin, Ahmed b. Abdurrahman es-Sûyân (Harc 1407/1987) ve Mes’ad b. Abdülhamîd es-Sa’denî tarafından yapılan (Tanta 1412/1992) iki farklı neşri vardır. bk. İbrahim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Nisan 2023). Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Abdulkadir Evgin, “Süfyân b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz’ü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003), 69-107.

sonlarında ihtilata uğrayan İbn Uyeyne,¹⁰²⁴ tedlîs yapması¹⁰²⁵ ve sika-zayıf ayırt etmeden herkesten hadis alması sebebiyle eleştirilmekle birlikte¹⁰²⁶ münekkitler tarafından çeşitli lafızlarla övülmüştür.¹⁰²⁷ 29 Cemâziyelâhir 198/24 Şubat 814¹⁰²⁸ veya 1 Receb 198/25 Şubat 814'te Mekke'de vefat etmiş ve cenazesi Hacûn Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰²⁹

İbn Uyeyne, ilmî saiklerle Medine, Yemen, Bağdat, Abbâdân ve Kûfe'ye seyahat etmiştir. Medine'de Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) yanında Eyyûb es-Sahtiyânî ile Amr b. Dînâr'ı görmüş ve Ca'fer'den kendisine hadis nakletmesini istemiştir.¹⁰³⁰ Amr'ın 126/744 yılındaki vefatından, İbn Uyeyne'nin söz konusu tarihten önce Medine'ye gittiği anlaşılır. O, 150/766-7 ve 152/768-9 yıllarında Yemen'e,¹⁰³¹ Bağdat'a ise orada Ebû Bekir el-Hüzeli (ö. 167/783-4) ile buluştuğuna göre 167/783-4 senesinden önce gitmiştir.¹⁰³² Ebû'l-Velîd Hişâm b. Abdülmelik (ö. 226/840-1), onun 168/784-5 ve 193/808-9 tarihlerinde Abbâdân'a gelip hadis naklettiğini belirtir.¹⁰³³ Kûfe ile irtibatı ise diğer şehirlerden daha sıkıdır. O, ailesiyle birlikte geldiği Mekke'de 126/744 yılına kadar ikamet edip¹⁰³⁴ 20 yaşını doldurmadan doğduğu topraklara geri dönerek orada Ebû Hanîfe ile görüşmüş ve Kûfelilere Amr'ın hadislerini nakletmiştir.¹⁰³⁵ Onun ömrünün kaç yılını Mekke'de, kaç yılını Kûfe'de geçirdiği net değilse de 72 defa haccettiğine göre¹⁰³⁶ bu Kûfe yolculuğunun akabinde Mekke'ye geri dönmüş olmalıdır. Nitekim A'meş,

¹⁰²⁴ Hatîb, *Târîh*, 10/255.

¹⁰²⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/633; Nesâî, *Zikru'l-müdellesîn*, 124. Öte yandan o, sadece sika râvilerden tedlîs yaptığından müdelles rivayetleri makbul sayılmıştır. bk. Zehebî, *Siyer*, 8/465; İbn Receb, *Şerh*, 1/556.

¹⁰²⁶ İbn Receb, *Şerh*, 1/532-533.

¹⁰²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/482; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/347; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/11, 33-35. Kendisi de bir ricâl münekkidi olan İbn Uyeyne'nin, kaynaklarda birçok râvi hakkında değerlendirmesi bulunur. Bunlardan bazıları için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/198, 268, 401, 3/85, 468; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/762, 765. Onun cerh-ta'dil ilmindeki konumu için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır* (İstanbul: İFAV, 2015), 303-331.

¹⁰²⁸ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/304.

¹⁰²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/59-60.

¹⁰³⁰ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 181. Rânehürmüzî, bu nakilden hareketle İbn Uyeyne'nin Amr ile ilk karşılaşmasının Mekke'de değil Medine'de olabileceğini söyler. bk. Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 182.

¹⁰³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/59. İbn Uyeyne Aden'de kendisine kimsenin bir şey sormamasına şaşırıp bu durumu "Bunlar cahil olduklarından soru sormaya ihtiyaç duymuyorlar" şeklinde yorumlamıştır. bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/143. O zamana kadar yöneticilerin işine hiç karışmayan İbn Uyeyne, Yemen'de Vali Ma'n b. Zâide'ye Müslümanların durumundan bahsedip nasihat etmeye yeltenince Ma'n'ın "Sen onların babası mısın, kardeşi mi?" cevabıyla susar. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/53.

¹⁰³² Hatîb, *Târîh*, 10/244.

¹⁰³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/522; Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 359.

¹⁰³⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/188.

¹⁰³⁵ Halilî, *el-İrşâd*, 1/369.

¹⁰³⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/188.

halkasında rivayette bulunurken İbn Uyeyne'nin Kûfe'ye geldiğini duyan talebelerin A'meş'in yanından ayrılarak onun yanına gitmeleri ve karşılaştıklarında A'meş'in ona Hicazlılardan hangi hadisleri rivayet ettiğini sorması da¹⁰³⁷ İbn Uyeyne'nin Mekke'ye geri döndüğünü ve 126-7/744-5 yıllarındaki Kûfe seyahatinin kalıcı değil, kısa süreli olduğunu düşündürür. Öte yandan İbn Uyeyne'den A'meş'in vefatından beş yıl önce hicri 142'de hadis yazılması,¹⁰³⁸ yine 146,¹⁰³⁹ 154¹⁰⁴⁰ ve 160 senelerinde Kûfe'de ondan hadis alınması¹⁰⁴¹ ve İbn Hacer'in "[İbn Uyeyne] 163 yılında Kûfe'den Mekke'ye taşındı ve ömrünün sonuna kadar orada yaşadı" ifadesinden¹⁰⁴² hareketle, İbn Uyeyne'nin hicri 140'lı yıllardan 163/779-80 senesine kadar Kûfe'de ikamet ettiği söylenebilir.

3.2.1. Hocaları

Eğitim hayatına 10 yaşlarında başlayan İbn Uyeyne,¹⁰⁴³ hem Kûfe hem de Hicaz'daki hocalardan hadis öğrenmiş, böylece iki şehrin birikimini de elde etmiştir.¹⁰⁴⁴ Bununla birlikte öne çıkan hocaları çoğunlukla Hicaz Bölgesi'ndendir. O bilhassa yaşlı hocalardan hadis almaya öncelik vermiş, böylece âlî senedlere sahip olmuştur.¹⁰⁴⁵ CHH programına göre toplam 12.523 rivayeti bulunan İbn Uyeyne'nin isnâd ve ricâl verileri doğrultusunda öne çıkan hocaları şu kişilerdir:¹⁰⁴⁶

¹⁰³⁷ Râmeşürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 360.

¹⁰³⁸ Hatîb, *Târîh*, 10/246.

¹⁰³⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/50.

¹⁰⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/211.

¹⁰⁴¹ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 355.

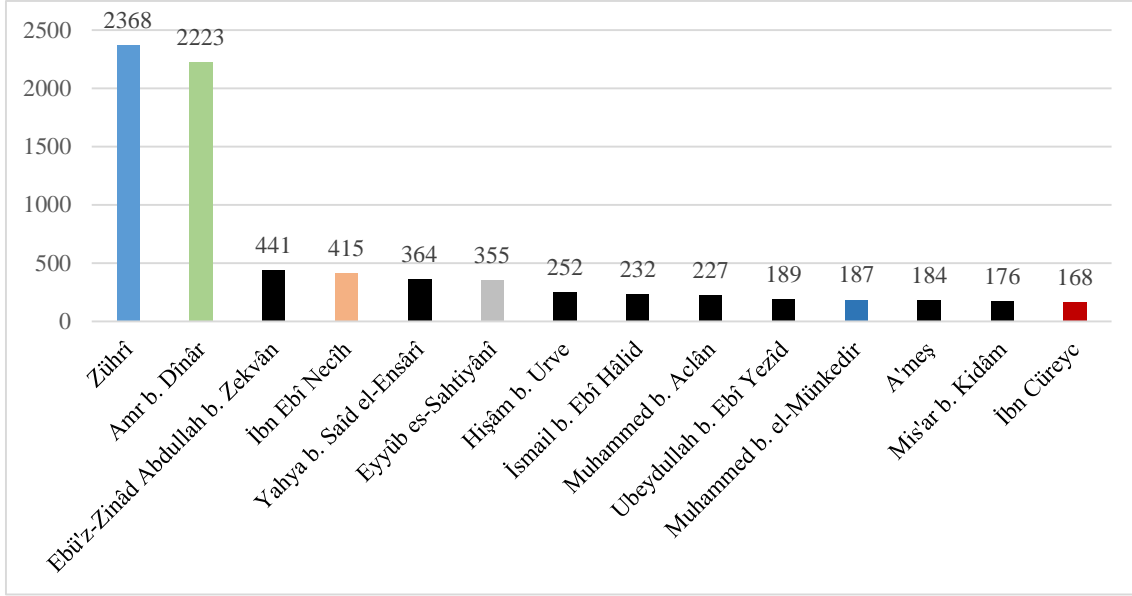
¹⁰⁴² İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/122.

¹⁰⁴³ Fâkihî, *Ahbâr*, 3/107; Râmeşürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 182; Zehebî, *Siyer*, 8/455.

¹⁰⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 8/457. O, naklettiği bazı rivayetlerden sonra "Bu hadisi Mekkeliler bilmez, Irak tarafından geldi" gibi ifadeler kullanarak Iraklıların hadislerini de bildiğine işaret eder. bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/279-280, 289.

¹⁰⁴⁵ Hatîb, *Târîh*, 10/249. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 147-150.

¹⁰⁴⁶ Râvilerin sıralamalarında değişiklikler olmakla birlikte CK programında da aynı isimler öne çıkar. Burada İbn Uyeyne'nin toplam rivayet sayısı 2299 olup grafikteki hocalarının sıraları ve onlardan rivayet sayıları sırasıyla şöyledir: Zührî (2./347), Amr b. Dînâr (1./390), Ebü'z-Zinâd (4./108), İbn Ebî Necîh (10./88), Yahya b. Saîd el-Ensârî (6./101), Eyyüb (3./113), Hişâm b. Urve (5./103), İsmail b. Ebî Hâlid (9./89), Muhammed b. Aclân (8./91), Ubeydullah b. Ebî Yezîd (36./20), Muhammed b. el-Münkedir (14./58), A'meş (7./92), Mis'ar b. Kidâm (12./74) ve İbn Cüreyc (11./76). CHH verilerine göre İbn Uyeyne'nin Zührî'den olan rivayetlerindeki merfû oranı (%86), Amr'a kıyasla (%63) daha fazla olmasına rağmen burada Amr'ın Zührî'nin önünde yer almasının sebebi, İbn Uyeyne'nin Amr'dan tekrarsız merfû nakil sayısının daha çok olması, Zührî'den olan rivayetlerinin ise kaynaklarda daha fazla tekrar etmesidir. İbn Ebî Necîh'in, İbn Uyeyne'nin hocaları içerisinde CHH'de dördüncü sıradayken CK'de onuncu sıraya gerilemesinin sebebi, ileride detaylıca inceleneceği üzere İbn Uyeyne'nin ondan merfûdan ziyade mevkuf ve maktû haber nakletmesidir. CK ise bu hadis türlerini taramadığı için eksik bir sonuç vermiş, böylece İbn Ebî Necîh'in sıralaması düşmüştür. İbn Uyeyne'nin Eyyüb'dan merfû rivayet oranının (%80) diğerlerine göre daha yüksek olması (mesela İbn Ebî Necîh'in

Grafik 27: İbn Uyeyne'nin Öne Çıkan Hocalarından Rivayet Sayıları¹⁰⁴⁷

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte yer alan 14 râviden altısı, yani Zührî, Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Yahya b. Saïd el-Ensârî, Hişâm b. Urve (ö. 146/763), Muhammed b. Aclân (ö. 148/765) ve Muhammed b. el-Münkedir (ö. 131/748) Medineli; dördü, yani Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh, Ubeydullah b. Ebî Yezîd ve İbn Cüreyc Mekkeli; Eyyûb Basralı ve İsmail b. Ebî Hâlid (ö. 146/763-4), A'meş ve Mis'ar b. Kidâm ise Kûfelidir. Buna göre İbn Uyeyne'nin bilgi birikimi, büyük oranda Hicaz kaynaklıdır. İbn Uyeyne'nin Ebü'z-Zinâd, Yahya el-Ensârî, Hişâm, İbn Aclân, Ubeydullah, İsmail, A'meş ve Mis'ar ile sıkı irtibatını gösteren ricâl verileri bulunmadığından bu kişiler, onun yakın hocaları içerisinde değerlendirilmemiştir. Neticede isnâd ve ricâl verileri dikkate alındığında onun yakın hocaları, Zührî, Amr, İbn Ebî Necîh, Eyyûb, Muhammed b. el-Münkedir ve İbn Cüreyc

%44), CK'de onu ön sıralara taşımıştır. İki program çıktıları arasındaki en önemli fark, İbn Uyeyne'nin Ubeydullah b. Ebî Yezîd'den olan nakil sayısıdır. Ubeydullah'ın, İbn Uyeyne'nin hocaları arasında CHH'de onuncu sıradayken CK'de otuz altıncı sırada yer almasının sebebi, İbn Uyeyne'nin ondan hatırı sayılır miktarda mevkuף hadîs nakletmesinin yanında (%35), ondan olan merfû rivayetlerinin aslı itibarıyla az olup kaynaklarda çok tekrar etmesidir. CK programı ise mevkuף-maktû nakilleri taramayıp tekrarsız rivayet sayısı verdiği için Ubeydullah burada gerilere düşmüştür. Son olarak A'meş'in CK'de yedinci sıradayken CHH'de on ikinci sıraya gerilemesinin sebebi, İbn Uyeyne'nin ondan olan rivayetlerinin diğer hocalarıninkilere göre kaynaklarda çok az tekrar etmesidir. CHH ise, tekrarlı nakil sayısı verdiği için İbn Ebî Necîh, İsmail b. Ebî Hâlid ve Muhammed b. Aclân gibi râvilerin arkasında kalmıştır.

¹⁰⁴⁷ İbn Cüreyc, daha önce incelendiği üzere İbn Uyeyne'nin yakın hocalarından biri olduğundan grafikte o gözükünceye kadar yer alan tüm râviler sırasıyla verilmiştir.

olup Amr ve İbn Cüreyc ile ilişkisi daha önce ele alındığından burada diğer hocalarıyla olan irtibatından bahsedilecektir.

İbn Uyeyne'nin en fazla rivayette bulunduğu hocası Zührî'dir. Zührî'nin talebeleri arasında o, Ma'mer (4758 rivayet) ve Yunus b. Yezîd'in (ö. 159/775-6) (2480 rivayet) ardından 2368 nakille üçüncü sırada yer alır. Buna göre aralarında tek taraflı bir yakınlık bulunur. Zührî'nin birikiminin (20.444 rivayet) yaklaşık %12'sini nakleden İbn Uyeyne'nin, kendi rivayetlerinin ise %19'a yakını Zührî'den gelir.¹⁰⁴⁸

İkili arasındaki yakın ilişkiyi ricâl eserleri de destekler. Zührî ile 123/741 yılında Mekke'ye geldiğinde mücâleset ettiğini belirten İbn Uyeyne,¹⁰⁴⁹ vefatına kadar olan bir iki yıllık süre içerisinde¹⁰⁵⁰ sürekli onun yanında bulunmuş, bu sayede onun yakın talebeleri (*ashâb*) arasına girebilmiş, onlarla kıyaslanmış ve kimi münekkitlerce Zührî'nin hadislerindeki en sağlam (*esbet*) kişi kabul edilmiştir. Örneğin Yahya el-Kattân, Zührî ashâbının Mâlik, İbn Uyeyne ve Ma'mer'den oluşup¹⁰⁵¹ Zührî'nin rivayetlerinde Mâlik'ten sonra en sağlam kişinin İbn Uyeyne olduğunu¹⁰⁵² ve onun kendisine Ma'mer'den daha sevimli geldiğini söyler.¹⁰⁵³ Yahya b. Maîn, Yahya el-Kattân gibi İbn Uyeyne'yi Zührî'nin yakın öğrencilerinden kabul etmekle beraber¹⁰⁵⁴ onun Ma'mer'e tercih edilmesi hususunda hocasına katılmaz ve onun Zührî zamanında bir çocuk olduğunu belirterek ondan rivayetlerinin Ma'mer kadar çok olmadığını ifade eder.¹⁰⁵⁵ O, ayrıca Zührî'nin diğer yakın talebelerinin onun rivayetlerinde İbn Uyeyne'den daha sağlam oldukları görüşündedir.¹⁰⁵⁶ Zührî ashâbı hakkında en detaylı karşılaştırmayı yapan Ahmed b. Hanbel ise Ma'mer, Yunus ve Ukayl'ın ondan en çok rivayette bulunan kişiler

¹⁰⁴⁸ Sıralamadaki bazı değişiklikler haricinde CK programı da yakın veriler sunar. Burada Zührî, İbn Uyeyne'nin hocaları içerisinde Amr b. Dînâr'ın (390 rivayet) ardından 347 rivayetle ikinci sıradayken İbn Uyeyne, onun talebeleri arasında Ma'mer (881 rivayet), Yunus b. Yezîd (713 rivayet) ve Ukayl b. Hâlid'den (ö. 144/761-2) (449 rivayet) sonra dördüncü sıradadır. Bu sebeple aralarında iki tür yakınlıktan hiçbiri bulunmaz. İbn Uyeyne, Zührî'nin toplam rivayet sayısının (2547) yaklaşık %14'ünü naklederken kendi rivayetlerinin %15'i Zührî kaynaklıdır. İbn Uyeyne'nin CHH'de Ukayl'ın önünde yer alırken CK'de arkasına düşmesinin sebebi, Ukayl'ın Zührî'den olan tekrarsız merfû nakil sayısının İbn Uyeyne'den daha fazla olup İbn Uyeyne'nin Zührî rivayetlerinin kaynaklarda Ukayl'inkilerden daha çok tekrar etmesidir.

¹⁰⁴⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 5/108.

¹⁰⁵⁰ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 165.

¹⁰⁵¹ Fesevî, *el-Ma'rifê*, 2/138.

¹⁰⁵² Zehebî, *Târîh*, 4/226.

¹⁰⁵³ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/273.

¹⁰⁵⁴ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 1/121.

¹⁰⁵⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 41-42.

¹⁰⁵⁶ Yahya b. Maîn, *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd), 308-309.

olduğunu, Zührî'den rivayet sayıları 300 kadar olup¹⁰⁵⁷ bu konuda mezkûr kişiler kadar öne çıkmayan Mâlik ve İbn Uyeyne'nin ise sırasıyla onun hadislerindeki en sağlam râviler olduğunu belirtir. Ahmed, Zührî'nin nakillerindeki en sağlam râvinin kim olduğunu Ali b. el-Medîni ile de müzakere ettiklerini, onun İbn Uyeyne'yi, kendisinin ise daha az hata yapması sebebiyle Mâlik'i yeğlediğini söyler.¹⁰⁵⁸ Ebû Hâtim de Mâlik ve İbn Uyeyne'nin, Zührî ashâbı içerisindeki en sağlam râviler olduklarını, ikisi arasından ise Mâlik'in daha önde yer aldığını ifade eder.¹⁰⁵⁹ Bunların yanında İbn Uyeyne'nin, Zührî'nin meclisinde gerçekleşen birçok olayı aktarması da onun derslerinin düzenli bir katılımcısı olduğunu gösterir.¹⁰⁶⁰

İbn Ebî Necîh, 415 nakille İbn Uyeyne'nin hocaları içerisinde dördüncü sırada yer alırken onun öğrencileri arasında İbn Uyeyne ilk sıradadır. Bu sebeple aralarında tek taraflı yakınlık vardır. İbn Uyeyne, İbn Ebî Necîh'in bilgi birikiminin (1272 rivayet), yaklaşık %33'ünü aktarır. Kendi rivayet yekûnunun ise %3'ü İbn Ebî Necîh kaynaklıdır.¹⁰⁶¹

Aralarındaki yakın ilişkiyi ricâl eserleri de doğrular. Nitekim İbn Uyeyne, İbn Ebî Necîh'ten küçük yaşlarda istifade etmeye başladığını¹⁰⁶² ve gece-gündüz onunla birlikte olduğunu söyler.¹⁰⁶³ Ayrıca onun, Amr b. Dînâr'dan sonra Mekke'de İbn Ebî Necîh'in

¹⁰⁵⁷ Ahmed muhtemelen Mâlik ve İbn Uyeyne'nin Zührî'den tekrarsız rivayet sayılarını vermiştir. Daha önce belirtildiği üzere İbn Uyeyne'nin Zührî'den nakillerinin çoğu merfû olup CK verilerine göre ondan tekrarsız merfû rivayet sayısı 347'dir. Buna az sayıdaki mevkuף-maktû haberler de eklendiğinde Zührî'den olan nakillerinin 400 kadar olduğu söylenebilir ki bu sayıyla Ahmed'in verdiği sayı arasında büyük bir fark yoktur.

¹⁰⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/348-349. İbn Uyeyne, Zührî'nin bazı hadislerinde hata yapmış, bunlar kendisine söylendiğinde ise hocasından o şekilde işittiğini söyleyerek hatasından dönmemiştir. bk. Ka'bî, *Kabûl*, 1/301-302.

¹⁰⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/17, 52.

¹⁰⁶⁰ Örnek için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/436; Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/247; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/274, 279; Hatîb, *el-Kifâye*, 318.

¹⁰⁶¹ Daha önce kısmen değinildiği üzere CK programı daha farklı veriler sunar. Burada İbn Ebî Necîh, İbn Uyeyne'nin hocaları içerisinde 88 rivayetle onuncu sıradayken onun öğrencileri arasında İbn Uyeyne yine ilk sırada yer alır. İbn Ebî Necîh'in toplam nakil sayısının (250) %35'ini nakleden İbn Uyeyne'nin kendi rivayetlerinin ise yaklaşık %4'ü ona dayanır. İki program arasındaki rivayet oranları birbirine yakınsa da sıralamada değişiklikler vardır. İbn Ebî Necîh'in İbn Uyeyne'nin hocaları arasında CHH'de dördüncü sırada yer alırken CK'de onuncu sıraya düşmesinin sebebi, İbn Uyeyne'nin ondan çok sayıda mevkuף ve maktû haber nakletmesidir ki, CK programı bu rivayet türlerini taramadığından İbn Uyeyne'nin ondan olan nakil sayısı az çıkmıştır. Bu rivayetler incelendiğinde, İbn Uyeyne'nin İbn Ebî Necîh'ten Mücâhid'in çok sayıda tefsirini ve başta Mücâhid olmak üzere Atâ ve Tâvûs'un fetvalarını naklettiği görülür. Örnek için bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/403-404, 3/81, 521, 4/443-444; Ebû Osman Saîd b. Mansur el-Horasânî, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid (Riyad: Dâru's-Sumey', 1417/1997), 2/548, 606, 609, 4/1075.

¹⁰⁶² Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/158.

¹⁰⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/51.

fetva verdiğini belirtmesi,¹⁰⁶⁴ hocasının saç-sakalını boyamadığını,¹⁰⁶⁵ güzel yüzlü olup fasih konuştuğunu, hiç evlenmediğini,¹⁰⁶⁶ vefat tarihini¹⁰⁶⁷ ve mana ile hadis rivayet ettiğini aktarması da¹⁰⁶⁸ aralarındaki yakın ilişkiye işaret eder.

İbn Uyeyne'nin Basralı tek yakın hocası, 355 rivayetle altıncı sırada yer alan Eyyûb es-Sahtiyânî'dir. İbn Uyeyne ise onun öğrencileri arasında beşinci sıradadır. Eyyûb'un bilgi birikiminin (6312 rivayet) %6'ya yakınına nakleden İbn Uyeyne'nin kendi rivayetlerinin yaklaşık %3'ü Eyyûb kaynaklıdır.¹⁰⁶⁹

Ricâl kitaplarında İbn Uyeyne, Eyyûb'un ashâbından sayılıp tercih edilmese de onun diğer yakın talebeleriyle karşılaştırılmıştır. Örneğin Yahya b. Maîn, Eyyûb'un nakillerinde Abdülvâris b. Saîd'i (ö. 180/796-7) ona tercih eder¹⁰⁷⁰ ve Hammâd b. Zeyd'in ondan ve Eyyûb'un diğer yakın öğrencilerinden daha sağlam olduğunu söyler.¹⁰⁷¹ O, Eyyûb Mekke'ye geldiği zaman İbn Cüreyc ile birlikte onun yanına gittiklerini, ilk gördüğünde ondan pek hoşlanmadığını ancak konuşmaya başlayınca "Ağzından inciler dökülüyor" diyerek ondan etkilendiğini ifade eder.¹⁰⁷² Bu olay neticesinde Eyyûb'un yanından ayrılmadığı anlaşılan İbn Uyeyne, her yerde ona eşlik etmiş,¹⁰⁷³ sırf hadis dinleyebilmek için onunla birlikte tavaf etmiştir.¹⁰⁷⁴ Eyyûb, kendisine bir hadis naklettiği zaman iyice ezberleyebilmek için ona iki kere tekrar ettiğini söyleyen İbn Uyeyne,¹⁰⁷⁵ onun Nâfi'in hadislerini en iyi bilen kişi olduğunu belirtir.¹⁰⁷⁶ Öte yandan Eyyûb da İbn Uyeyne'den faydalanmış, ondan kendisi için Amr b. Dînâr ve Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin hadislerini yazmasını rica etmiştir.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁶⁴ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/347.

¹⁰⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/324.

¹⁰⁶⁶ Zehebî, *Târîh*, 3/684.

¹⁰⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/44.

¹⁰⁶⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, 206-207.

¹⁰⁶⁹ İbn Uyeyne Eyyûb'dan yoğun olarak merfû hadis naklettiğinden o, CK programında İbn Uyeyne'nin hocaları arasında daha da öne çıkar ve 113 nakille üçüncü sırada yer alır. İbn Uyeyne ise onun talebeleri içerisinde yedinci sıradadır. İbn Uyeyne, Eyyûb'un rivayetlerinin (983) %11'ini aktarırken kendi toplam nakil sayısının yaklaşık %5'i ondan gelir.

¹⁰⁷⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî), 54-55.

¹⁰⁷¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/181.

¹⁰⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/232.

¹⁰⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/162; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/50.

¹⁰⁷⁴ Eyyûb, "Ben olmasaydım tavaf edecek miydin?" diye sorarak onun amacını anlar ve ona hadis naklettikten sonra artık gidebileceğini belirtir. bk. Fâkihî, *Ahbâr*, 2/151.

¹⁰⁷⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/54.

¹⁰⁷⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh*, 1/41. Onun Eyyûb hakkındaki diğer övgü ifadeleri için bk. Humeydî, *el-Müsned*, 2/306; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/167; Hatîb, *el-Câmi'*, 2/86.

¹⁰⁷⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/234; Hatîb, *Târîh*, 16/158.

İbn Uyeyne'nin bir diğer Medineli yakın hocası, 187 nakille on birinci sırada yer alan Muhammed b. el-Münkedir'dir. İbn Uyeyne ise onun öğrencileri arasında ilk sırada olduğundan ikili arasında tek taraflı bir yakınlık bulunur. İbn Uyeyne, Muhammed'in rivayet yekûnunun (1291) %14'ünü aktarırken kendi nakillerinin %1'i ona dayanır.¹⁰⁷⁸ İkili arasındaki yakın ilişkiyi ricâl verileri de destekler. Örneğin bizzat İbn Uyeyne, Muhammed b. el-Münkedir'den en fazla rivayette bulunan kişinin kendisi olduğunu (*ervâ*) ve onun hadisini oğlu Münkedir'den (ö. 180/796-7) daha iyi bildiğini söyler. O, ayrıca Muhammed'in güvenilir biri olduğunu söyleyerek onu över ve onun meclisine salih kimselerin katıldığını anlatır.¹⁰⁷⁹

3.2.2. Halka Mensupları

İbn Uyeyne, hocalarından edindiği bilgi birikimini Mekke'de, Mescid-i Harâm'da,¹⁰⁸⁰ Kûfe'de ise muhtemelen şehrin büyük camisinde kurduğu halkalarda nakletmiştir. Çeşitli rivayetlerden onun ilk düzenli ders halkasını¹⁰⁸¹ Kûfe'de oluşturduğu anlaşılır. Nitekim A'meş'in vefatından beş yıl önce 142/759-60 yılında ondan hadis yazılmaya başlandığı¹⁰⁸² ve onun A'meş hayattayken Kûfe'de bir meclis kurduğu nakledilir.¹⁰⁸³ İbn Uyeyne'nin anlattığına göre ona halka kurmasını ilk söyleyen kişi de Kûfeli hocası Mis'ar b. Kidâm'dır.¹⁰⁸⁴ Bununla birlikte onun Mescid-i Harâm'daki halkasına daha fazla rağbet edilmiştir. İbn Uyeyne, uzun ömürlü olup küçük yaşlarda birçok yaşlı hocadan hadis aldığından âlî isnâd elde etmek isteyen öğrenciler için çok önemli bir kaynaktı. Bu sebeple çeşitli şehirlerden insanlar kalabalık gruplar hâlinde onun yanına, Mekke'ye gelmişlerdir.¹⁰⁸⁵ Kendisiyle görüşebilenin, ilim talebelerinin haccetmesi için yegâne sebep hâline geldiği İbn Uyeyne'nin halkası,¹⁰⁸⁶ bilhassa hac mevsimlerinde son derece

¹⁰⁷⁸ CK programı da benzer veriler sunar. Burada Muhammed b. el-Münkedir, İbn Uyeyne'nin hocaları içerisinde 58 rivayetle on dördüncü sırada yer alırken İbn Uyeyne onun öğrencileri arasında yine ilk sıradadır. Dolayısıyla CK verilerine göre de aralarında tek taraflı yakınlık vardır. Muhammed'in nakillerinin (582) %10'unu aktaran İbn Uyeyne'nin kendi rivayetlerinin ise yaklaşık %3'ü Muhammed kaynaklıdır.

¹⁰⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/40-42.

¹⁰⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/203-204.

¹⁰⁸¹ Yukarıda da bahsedildiği gibi aslında o, 126-7/744-5 yıllarında Kûfe'ye gelip hadis nakletmiştir ancak bunun düzenli olarak icra edilen bir mecliste gerçekleşmediği anlaşılır.

¹⁰⁸² Hatîb, *Târih*, 10/246.

¹⁰⁸³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/143.

¹⁰⁸⁴ Hatîb, *Târih*, 10/247.

¹⁰⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 8/455.

¹⁰⁸⁶ Nitekim İbn Uyeyne kalkmaya niyetlenince meclistekilerden biri, insanların onunla görüşebilmek için haccettiğini söyleyerek onu kalıp hadis nakline devam etmesi için ikna etmeye çalışır. bk. Hatîb, *el-*

kalabalıklaşmış, bazen izdihamlar yaşanmış, hatta bundan dolayı bir seferinde Ahmed b. Hanbel baygınlık geçirmiştir.¹⁰⁸⁷ Talebesinin, İbn Uyeyne'nin nasıl hadis rivayet ettiğini sorması üzerine Yahya b. Maîn, onun bir hadis sorulunca naklettiğini, dileyenlerin meclis esnasında yazdıklarını, dileyenlerin ise ders bitiminde müstemlînin yanına giderek ondan yazdıklarını anlatır.¹⁰⁸⁸

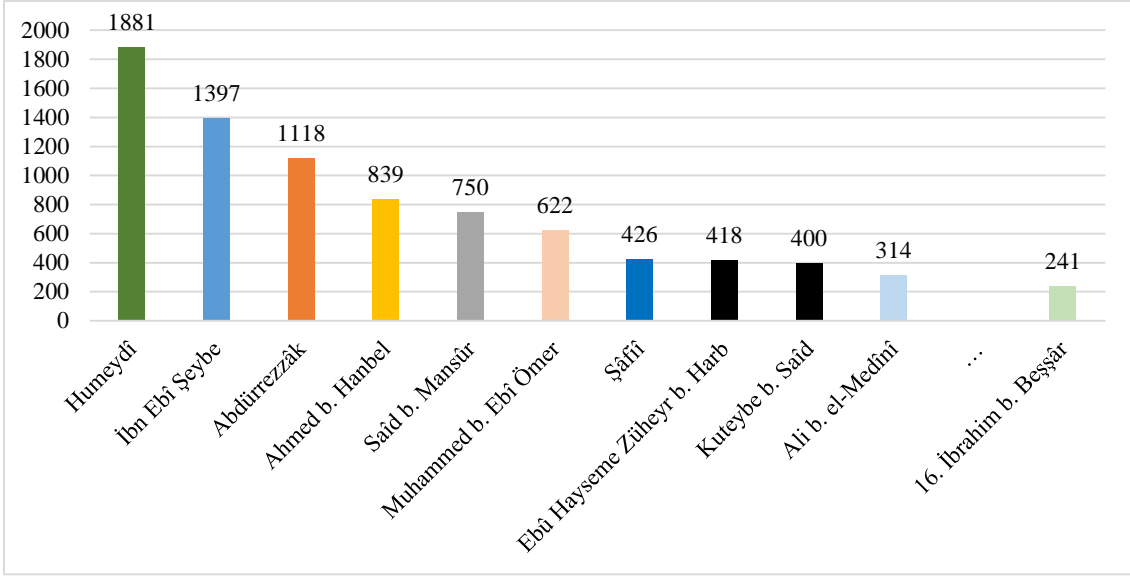
İbn Uyeyne'nin yakın talebelerinin tespiti için ondan çok sayıda hadis nakleden kişilere bakılabilir. Ricâl verileri de dikkate alındığında toplam rivayet sayısı 12.523 olan İbn Uyeyne'nin öne çıkan talebeleri şu kişilerdir:¹⁰⁸⁹

Câmi', 1/210. Çeşitli müellifler de ilim ehlinin haccetmesinin tek sebebinin İbn Uyeyne ile görüşmek olduğunu kaydederler. bk. İbn Abdülhâdi, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 1/385; Zehebî, *Siyer*, 8/457.

¹⁰⁸⁷ Zehebî, *Siyer*, 11/191.

¹⁰⁸⁸ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 2/75.

¹⁰⁸⁹ CK programında öne çıkan isimler aynı olmakla birlikte sıralama ve rivayet sayılarında değişiklikler söz konusudur. CK programına göre toplam nakil sayısı 2299 olan İbn Uyeyne'nin grafikte yer alan talebelerinin CK'deki sıraları ve ondan olan rivayet sayıları şöyledir: Humeydî (1./1052), İbn Ebî Şeybe (5./364), Abdürrezzâk (6./329), Ahmed b. Hanbel (2./622), Saîd b. Mansur (13./216), Muhammed b. Ebî Ömer (3./602), Şâfiî (4./415), Ebû Hayseme (8./300), Kuteybe b. Saîd (14./210), Ali b. el-Medîni (7./326) ve İbrahim b. Beşşâr (11./273). Humeydî, yine ilk sırada yer alarak zirvedeki yerini korurken Ebû Hayseme hariç diğer tüm râvilerin sıralaması değişmiştir. CK'nin tekrarsız olarak sadece merfû nakilleri, CHH'nin ise tekrarlarıyla birlikte merfû yanında mevkuf ve maktû rivayetleri de taramasına rağmen İbn Ebî Ömer ve Şâfiî'nin iki program arasındaki rivayet sayısı farkının son derece az olup Ali b. el-Medîni ve İbrahim b. Beşşâr'ın ise İbn Uyeyne'den CK'de daha fazla rivayetinin görülmesinin sebebi, daha önce de bahsedildiği gibi CK programının tarama kümesinin CHH'ye göre çok daha geniş olmasıdır. Onların İbn Uyeyne'den olan nakilleri çoğunlukla CHH'de yer almayan eserlerde geçtiğinden CHH programındaki rivayet sayıları az çıkmıştır. Râvilerin programlar arasındaki rivayet sayılarının farkları ve bunların muhtemel sebepleri üzerinde, her bir râvinin İbn Uyeyne ile ilişkisi incelenirken durulacaktır.

Grafik 28: Öne Çıkan Talebelerinin İbn Uyeyne'den Rivayet Sayıları¹⁰⁹⁰

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Grafikte yer alan 11 kişiden Humeydî, Saïd b. Mansur, İbn Ebî Ömer ve Şâfiî Mekkeli;¹⁰⁹¹ İbn Ebî Şeybe Kûfeli; Abdürrezzâk Yemenli; Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hayseme (ö. 234/849) Bağdatlı; Kuteybe b. Saïd (ö. 240/855) Belhli; Ali b. el-Medîni ve İbrahim b. Beşşâr (ö. 230/844-5) ise Basralıdır. Ebû Hayseme ve Kuteybe b. Saïd hariç diğerlerinin, isnâd verilerinin işaret ettiği İbn Uyeyne ile olan yakın irtibatlarını ricâl eserleri de desteklediğinden onun halka mensupları olarak kabul edilmişlerdir. Bununla birlikte bu çalışmada Mekke hadis halkalarının inşası hedeflendiğinden onun Mekkeli öğrencileri, Humeydî, Saïd b. Mansur, İbn Ebî Ömer ve Şâfiî ile olan ilişkisi ayrı başlıklar altında detaylıca incelenecek, diğerleri ise onun ilmini Mekke dışına taşıyanlar bağlamında müstakil bir başlıkta ve daha kısaca ele alınacaktır.

¹⁰⁹⁰ Onuncu sırada yer alan Ali b. el-Medîni ile on altıncı sıradaki İbrahim b. Beşşâr arasında, İbn Uyeyne ile sıkı irtibatına dair ricâl verileri bulunmayan şu râviler yer alır: 11. Abdülcebbar b. el-Alâ el-Mekkî (305 rivayet), 12. Muhammed b. Mansur el-Mekkî (293 rivayet), 13. Saïd b. Abdurrahman el-Mekkî (281 rivayet), 14. Muhammed b. Abdullah el-Mukri el-Mekkî (274 rivayet), 15. Amr b. Muhammed el-Bağdâdî (249 rivayet).

¹⁰⁹¹ Oldukça hareketli bir hayatı olması sebebiyle Şâfiî'yi tek bir şehre nispet etmek zor olsa da ilgili kısımda bahsedileceği üzere hayatının büyük bir kısmını Mekke'de geçirdiğinden bu çalışmada Mekkeli kabul edilmiştir. Nitekim bazı ricâl eserlerinde de Mekkeli olarak nitelenmiştir. bk. Zehebî, *Siyer*, 10/6.

3.2.2.1. Mekkeli Talebeleri

İbn Cüreyc'in aksine İbn Uyeyne halkasında Mekkeliler, rivayet sayısı bakımından da öne çıkarlar. Bunda net bilgiler olmamakla birlikte İbn Uyeyne'nin Mekke'de İbn Cüreyc'den daha fazla bulunması etkili olmuş olabilir. Ancak muhtemelen bu durumun asıl sebebi, İbn Cüreyc'in Mekkeli talebelerinin özel durumlarıdır. Örneğin onun en yakın iki talebesinden Abdülmecîd b. Abdülaziz, hadis ilmine yeterince vakit ayırmamış, İbn Uyeyne ise büyük oranda onunla aynı hocalardan istifade etmiştir. Bu sebeple onlar nakil sayısı bakımından İbn Cüreyc'in Mekkeli olmayan öğrencilerinin gerisinde kalmışlardır. İbn Uyeyne'nin Mekkeli talebeleri, Humeydî, Saîd b. Mansur, İbn Ebî Ömer ve Şâfiî ise uzun yıllar hadis ilmiyle meşgul olup onun Mescid-i Harâm'daki halkasına düzenli olarak katılarak ondan çok sayıda hadis nakletmişlerdir.

3.2.2.1.1. Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî

Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsa el-Humeydî el-Kureşî el-Esedî el-Mekkî,¹⁰⁹² Kureyş kabilesinin Esed kolundandır.¹⁰⁹³ Doğum tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmayan Humeydî'nin, vefat tarihinden hareketle 2./8. Asrın ilk yarısının sonları veya ikinci yarısının başlarında Mekke'de doğduğu söylenebilir. Şâfiî'den istifade edebilmek için Mısır'a gidip onun vefatına kadar dört yıl kadar orada ikamet etmiş,¹⁰⁹⁴ sonrasında ömrünün büyük kısmını geçirdiği Mekke'ye geri dönmüştür.¹⁰⁹⁵ *El-Müsned*, *Usûlü's-sünne* gibi eserleri bulunan Humeydî,¹⁰⁹⁶ münekkitlerce övülmüştür.¹⁰⁹⁷ 219/834 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.¹⁰⁹⁸

İbn Uyeyne'nin kendisinden en fazla rivayette bulunan talebesi 1881 nakille Humeydî'dir. Onun hocaları içerisinde de İbn Uyeyne ilk sıradadır. Dolayısıyla aralarında çift taraflı yakınlık bulunur. Hatta onun ikinci sıradaki hocası Mervân b. Muâviye'den (ö. 193/808-9) sadece 14 hadis nakletmesi, tek yakın hocasının İbn Uyeyne olduğunu

¹⁰⁹² Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6/115; Zehebî, *Siyer*, 10/616.

¹⁰⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/63.

¹⁰⁹⁴ Nitekim Humeydî, Şâfiî ile birlikte Mısır'a gittiğini ifade eder. bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/202-203. Şâfiî ise tercih edilen görüşe göre 199/814-5 sonlarında yahut 200/815 yılının başlarında Mısır'a varmıştır. bk. Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Nisan 2023).

¹⁰⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/619.

¹⁰⁹⁶ Ahmet Yücel, "Humeydî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Nisan 2023).

¹⁰⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/341; Mizzî, *Tehzîb*, 14/513; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/215-216.

¹⁰⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/63.

söylemeyi gerektirir. Humeydî, İbn Uyeyne'nin bilgi birikiminin %15'ini nakledeken kendi rivayet yekûnunun (2057) %91'i ona dayanır.¹⁰⁹⁹ Onun *el-Müsned*'inde de toplam 1337 nakil bulunup bunlardan 1280'i, yani yaklaşık %96'sı İbn Uyeyne'den gelir. Bundan dolayı İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179), bu eseri "*Müsnedü'l-Humeydî* an Süfyân b. Uyeyne" şeklinde kaydetmiştir.¹¹⁰⁰

İbn Uyeyne-Humeydî irtibatının izi ricâl kitaplarında da sürülebilir. Nitekim o, birçok müellif tarafından "İbn Uyeyne'nin yakın talebesi (*sâhibu İbn Uyeyne*)" diye nitelenip¹¹⁰¹ onun ashâbı içerisinde zikredilir. Dârekutnî, İbn Uyeyne ashâbına dair Humeydî, Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843),¹¹⁰² Saîd b. Mansur ve İbn Ebî Şeybe'nin isimlerini verirken¹¹⁰³ Zehebî, İbn Uyeyne'den çok sayıda hadis nakleden ashâbının "Humeydî, Şâfiî, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel ve İbrahim b. Beşşâr" olduğunu söyler.¹¹⁰⁴ Kendi ifadesiyle 19¹¹⁰⁵ veya 20 yıl İbn Uyeyne ile oturup kalkan (*câlestü*) Humeydî,¹¹⁰⁶ bunun neticesinde ondan çok sayıda hadis işitmiş¹¹⁰⁷ ve "râviyetü İbn Uyeyne" şeklinde nitelenmiştir.¹¹⁰⁸ Ayrıca o, İbn Uyeyne'nin yakın öğrencilerinin en üstünü kabul edilir. Nitekim Muhammed b. Abdurrahman el-Herevî (ö. ?), İbn Uyeyne'nin vefatından yedi ay sonra Mekke'ye gelip insanlara İbn Uyeyne ashâbının en önde geleninin kim olduğunu sormuş, Humeydî'nin adı verilince onun yanına giderek İbn Uyeyne'nin hadislerini ondan yazmıştır.¹¹⁰⁹ Onun üstünlüğü İbn Uyeyne'nin diğer öğrencileri tarafından da

¹⁰⁹⁹ CK programında da Humeydî, 1052 rivayetle İbn Uyeyne'nin öğrencileri arasında ilk sıradadır. Aynı şekilde İbn Uyeyne de onun hocaları içerisinde birinci sırada olduğundan CK verilerine göre de aralarında çift taraflı yakınlık vardır. Humeydî, İbn Uyeyne'nin nakillerinin %46'ya yakını aktarıırken kendi birikiminin (1207 rivayet) ise %87'si İbn Uyeyne kaynaklıdır. Onun İbn Uyeyne'den olan tekrarsız merfû nakil sayısı fazla olup İbn Uyeyne'nin CK'deki toplam rivayet sayısı 2299 olduğundan oran oldukça yüksek çıkmış (%46), CHH'de ise mevkuף ve maktû haberlerle birlikte mükerrer rivayetler de hesaba katılınca İbn Uyeyne'nin toplam nakil sayısının 12.523'e çıkması sebebiyle Humeydî'nin İbn Uyeyne'nin birikiminin ne kadarını aktardığına dair oran (%15) düşmüştür.

¹¹⁰⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009), 185; Yücel, "Humeydî".

¹¹⁰¹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/247; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/63; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 526.

¹¹⁰² İbn Uyeyne'den CHH'ye göre 127 (CK'de 128) rivayeti bulunan Müsedded'in bu nakil dışında onunla yakın irtibatına işaret eden bir veri bulunamadığından halkaya dâhil edilmemiştir.

¹¹⁰³ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelî'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahman Zeynüllah es-Silefi (Riyad: Dâru Tîbe, 1405-1427/1985-2006), 10/253.

¹¹⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 8/457. Abdülganî ed-Dakr, İbn Uyeyne hakkındaki kitabında Zehebî'nin mezkûr sözünün Ahmed'e kadar olan kısmını verip İbrahim'i dışarıda bırakır ve İbn Uyeyne'nin bu dört öğrencisi hakkında genel bilgi verir. bk. Dakr, *Süfyân b. Uyeyne*, 81-92.

¹¹⁰⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/116; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/57.

¹¹⁰⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/341.

¹¹⁰⁷ Örneğin Şâfiî, onun İbn Uyeyne'nin 10.000 hadisini ezberlediğini belirtir. bk. Zehebî, *Siyer*, 10/618.

¹¹⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/63.

¹¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/57.

onaylanır. Örneğin Saîd b. Mansur, Humeydî'nin İbn Uyeyne'nin nakillerini kendisinden daha iyi bildiğini söyleyerek kendisine İbn Uyeyne'nin hadisleri hakkında soru sorulmamasını ister.¹¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel ise Humeydî'nin genel olarak İbn Uyeyne'nin diğer yakın talebelerine üstün geldiğini belirtir.¹¹¹¹

Humeydî, İbn Uyeyne'den çok hadis dinlemesinin yanında işittiklerini de sağlam bir şekilde korumuştur. Nitekim bir rivayete göre Saîd b. Mansur'un Mısır Camii'ndeki halkasına katılan Humeydî, meclistikilerin İbn Uyeyne'nin bir hocasından bahsedip ondan kaç hadis naklettiğine dair sorularını cevaplar, Saîd b. Mansur ve İbn Deyssem (ö. ?) ise onun söylediği sayıyı çok bularak karşı çıkarlar. Humeydî, onlara fikirlerini sorup İbn Uyeyne'nin o hocadan olan rivayetlerini nakletmelerini isteyince hem hadisleri farklı farklı naklederek birbirlerine muhalefet ederler hem de birçok hadisi unuttukları ortaya çıkar. Humeydî onların unutup eksik bıraktıkları rivayetleri kendisi tamamlar ve mahcubiyetlerini müşahede eder.¹¹¹² Ayrıca onun zaman içinde İbn Uyeyne'nin bazı hadislerdeki hatalarını tespit etmesi de rivayetleri ilk işittiği hâliyle muhafaza etmeye yönelik gayretini gösterir.¹¹¹³

Humeydî, İbn Uyeyne'nin diğer yakın talebeleriyle de kıyaslanmıştır. Saîd b. Mansur'un, Humeydî'nin İbn Uyeyne'nin hadislerini kendisinden daha iyi bildiğini itiraf ettiğinden yukarıda bahsedilmişti. Bunun dışında Yahya b. Maîn, İbn Uyeyne'nin nakillerinde İbrahim b. Beşşâr'ın hafızasının Humeydî'den daha iyi olduğunu söylerken¹¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, Humeydî'yi Ali b. el-Medîni'ye tercih edip onun İbn Uyeyne'nin rivayetlerini en iyi bilen (*a'lemü'n-nâs*) ve bu rivayetlerdeki en sağlam kişi (*esbet*) olduğunu ifade eder.¹¹¹⁵ Ebû Hâtim de Ahmed'e katılarak İbn Uyeyne'nin hadislerindeki en sağlam kişinin Humeydî olduğunu ve onun İbn Uyeyne ashâbının en önde geleni olduğunu belirtir.¹¹¹⁶

¹¹¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/178-179.

¹¹¹¹ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 163.

¹¹¹² Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/179.

¹¹¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/471; Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/691.

¹¹¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/73.

¹¹¹⁵ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 163.

¹¹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/57.

Bunların dışında Humeydî'nin Süfyân'ın halkasında yaşananlar ve ders usulü,¹¹¹⁷ doğum tarihi,¹¹¹⁸ Mâlik b. Enes'ten sadece yedi ya da sekiz hadis naklettiği¹¹¹⁹ ve tâbiündan 86 kişiyle görüştüğü gibi bilgileri haber vermesi,¹¹²⁰ onunla yakınlıklarını gösteren ek karineler kabul edilebilir.

İbn Uyeyne-Humeydî ilişkisi hadis usulü meseleleri üzerinden de takip edilebilir. Örneğin her ikisi de bid'at ehlinde rivayet konusunda benzer tutumlar sergiler. İbn Uyeyne Hâricî, Râfizî ve Kaderî gibi bid'atçılardan hadis rivayetini caiz görmeyen âlimlerdendir.¹¹²¹ Nitekim o, Fazl b. İsa'nın (ö. 141-50/758-67 arası) kader görüşünü savunduğunu söyleyerek ondan hadis rivayet edilemeyeceğini,¹¹²² İsmail b. Sümei'in (ö. 131-40/748-58 arası) ise Hâricîlerin bir kolu olan Beyhesiyye'den olduğundan onun yanına yaklaşmadığını belirtir.¹¹²³ Bid'atçıdan rivayete cevaz vermeyenler arasında zikredilen Humeydî de¹¹²⁴ Bişr b. es-Serî'nin (ö. 195/810-1) Cehmî olduğunu söyleyerek ondan hadis yazılmasının caiz olmadığını ifade eder.¹¹²⁵

Neticede isnâd, ricâl ve hadis usulü verilerinden de anlaşıldığı üzere İbn Uyeyne ile Humeydî arasında sıkı bir hoca-talebe ilişkisi vardır. Kaynaklarda halkası olduğuna dair açık bir nakil bulunmayan Humeydî'den çok sayıda hadis alan talebelerine bakıldığında onun İbn Uyeyne birikiminin, 3./9. Asırda Bağdat, Buhara ve Nişabur'a taşındığı gözlemlenir.

¹¹¹⁷ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/285; Hatîb, *el-Kifâye*, 293.

¹¹¹⁸ Hatîb, *Târîh*, 10/246.

¹¹¹⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/743.

¹¹²⁰ Humeydî, *el-Müsned*, 2/306.

¹¹²¹ Ebû Davud Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî. *Suâlât* (Âcurrî), thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî (Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-câmi'ati'l-İslâmiyye, 1399/1979), 35; İbn Receb, *Şerh*, 1/356. İbn Uyeyne'nin Mürcie tanımını için bk. Harb b. İsmail, "Mesâil", 3/1016.

¹¹²² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8/227.

¹¹²³ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh*, 1/47. İbn Uyeyne'nin Cehmî-Mürcî Bişr b. Gıyâs (ö. 218/833) hakkında ise bedduaya varan ağır ifadeleri bulunur. bk. Zehebî, *Siyer*, 8/468. Hatta onun katline cevaz verdiği nakledilir. bk. Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 1/154). Öte yandan İbn Uyeyne'nin Ehl-i bid'attan olan bazı râvileri ta'dil edip onlardan rivayette bulunduğu bazı örnekler de vardır. bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/675; Ukaylî, *ed-Duafâ*, 4/320. Turhan bu gibi nakillerden hareketle İbn Uyeyne'nin mutlak olarak bid'at ehlinde râvilerin rivayetlerini reddettiğini söylemenin doğru olmadığını, onun muhtemelen ek karineler eşliğinde râviler hakkında karar verdiğini belirtir. bk. Turhan, *Ricâl Tenkidi*, 325.

¹¹²⁴ İbn Receb, *Şerh*, 1/356.

¹¹²⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, 123.

3.2.2.1.2. Saîd b. Mansur

Ebû Osman Saîd b. Mansur b. Şu‘be el-Horasânî el-Mervezî el-Belhî el-Mekkî,¹¹²⁶ 137/754-5 yılı civarında¹¹²⁷ Cûzcan’da doğup çocukluğunu Belh şehrinde geçirmiş, sonrasında Mekke’ye yerleşerek yıllarca orada ikamet etmiştir.¹¹²⁸ Birçok şehre seyahat eden Saîd, önce memleketi yakınlarındaki Tâlekân, Merv ve Horasan’a gitmiş, ardından batıya yönelerek Irak, Hicaz, Şam ve Mısır’a yolculuk etmiştir.¹¹²⁹ Mısır’daki halkasında Humeydî ile karşılaşması onun, hicri 200’lü yılların başlarında Mısır’da olduğunu gösterir.¹¹³⁰ Münekkitler *es-Sünen*,¹¹³¹ *Tefsîru’l-Kur’ân*, *es-Siyer* ve *ez-Zühhd* adlı eserleri bulunan Saîd’i¹¹³² muhtelif ifadelerle tevsik etmişlerdir.¹¹³³ 227/842 senesinde Mekke’de vefat etmiştir.¹¹³⁴

Saîd b. Mansur, 750 rivayetle İbn Uyeyne’nin öğrencileri arasında beşinci sıradadır.¹¹³⁵ İbn Uyeyne ise onun hocaları içerisinde Hüseyim b. Beşîr’in ardından (1806 rivayet) ikinci sırada yer alır. İbn Uyeyne’nin birikiminin %6’sını nakleden Saîd’in kendi toplam nakil sayısının (5097) yaklaşık %15’i İbn Uyeyne kaynaklıdır.¹¹³⁶

¹¹²⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/586.

¹¹²⁷ Sa’d b. Abdullah el-Humeyyid, “el-Mukaddime”, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, mlf. Ebû Osman Saîd b. Mansur el-Horasânî (Riyad: Dâru’s-Sumey‘, 1417/1997), 59-60.

¹¹²⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 21/305.

¹¹²⁹ Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşası* (İstanbul: İFAV, 1997), 44.

¹¹³⁰ Fesevî, *el-Ma’rifetü*, 2/179.

¹¹³¹ Eserin ferâiz, vasiyet, nikah, talak ve cihad konularını içeren kısmı Habîbürrahman el-A‘zamî tarafından (1403/1982), fezâilü’l-Kur’ân ve tefsir kitabının başından Ra’d suresine kadar olan kısmı Sa’d b. Abdullah el-Humeyyid tarafından (1417/1997), tefsirin geri kalan kısmı ise yine Sa’d b. Abdullah ile Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî tarafından (1433/2012) neşredilmiştir.

¹¹³² Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Nisan 2023).

¹¹³³ Yahya b. Maîn, *Ma’rifetü’r-ricâl* (İbn Muhriz), 1/101; İbn Asâkir, *Târîh*, 21/307-308; Zehebî, *Siyer*, 10/587.

¹¹³⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/63; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/268-269.

¹¹³⁵ Bu 750 naklin 611’i kendi eseri *es-Sünen*’de geçer ancak CHH’deki versiyonda Habîbürrahman el-A‘zamî tarafından yapılan ilk neşirle Sa’d b. Abdullah’ın, Ra’d suresine kadar olan neşirleri birleştirilmiş, tefsirin geri kalanına, yani 1433/2012 neşrine yer verilmemiştir. Saîd’in İbrahim suresinden sonraki kısımlarda da İbn Uyeyne’den çok sayıda rivayeti olduğundan onun İbn Uyeyne’den nakil sayısının aslında 750’den de fazla olduğu söylenmelidir. Bazı örnekler için bk. Ebû Osman Saîd b. Mansur el-Horasânî, *Sünenü Saîd b. Mansûr*, nşr. Sa’d b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî (Riyad: Dâru’l-Âlûke, 1433/2012), 6/13, 17-18, 33, 113-115, 7/42, 47, 58. CHH verilerine göre *es-Sünen*’in bu versiyonunda toplam 4149 rivayet olup bunların 1446’sı, yani %35’i Hüseyim b. Beşîr’den, 611’i, yani %15’i İbn Uyeyne’den gelir. Buna göre eserin yarısının, Saîd’in bu iki hocasına dayandığı söylenebilir.

¹¹³⁶ CK verilerine göre ise Saîd b. Mansur, 216 nakille on üçüncü sırada yer alırken onun hocaları içerisinde İbn Uyeyne ilk sıradadır. Dolayısıyla burada aralarında tek taraflı yakınlık vardır. Saîd, İbn Uyeyne’nin rivayetlerinin %9’unu aktarır. Kendi toplam hadis sayısının (1009) ise %21’i İbn Uyeyne’ye dayanır. Saîd’in CHH’de İbn Uyeyne’nin öğrencileri arasında Ebû Hayseme ve İbrahim b. Beşşâr gibi kişilerin önünde beşinci sırada yer almasına rağmen CK’de onların arkasında kalıp on üçüncü sıraya kadar

İbn Uyeyne ile Saîd arasında isnâd verilerinin işaret ettiği bu yakınlığı ricâl eserleri de destekler. Nitekim o, İbn Uyeyne'nin yakın öğrencileri (*ashâb*) arasında zikredilir¹¹³⁷ ve “râviyetü Süfyân b. Uyeyne” diye nitelenir.¹¹³⁸ Ayrıca onun çoğunlukla Horasan ve Iraklıların katıldığı Mısır Camii'ndeki halkasında İbn Uyeyne'nin ve onun bir hocasından olan rivayet sayısının gündeme gelmesi, meclisinde sık sık ondan bahsedilip hadislerinin aktarıldığını düşündürür. Daha önce değinildiği üzere Saîd b. Mansur ve İbn Deyssem ile Humeydî arasında cereyan eden bu tartışmada Humeydî, hatalarını gösterip haklılığını ispatlamış ve onları utandırmıştır. Belki de bu olaydan sonra Saîd, İbn Uyeyne'nin nakillerinde Humeydî'nin daha bilgili olduğunu kabul ederek talebelerinden Humeydî varken kendisine İbn Uyeyne'nin hadislerinin sorulmamasını ister.¹¹³⁹ Bunların yanında onun İbn Uyeyne'den, ihtilata uğradığının ifadesi olan “Benden daha önce işittiklerinizi dikkate alın” sözünü nakletmesi aralarındaki irtibatı gösteren ikincil bir veri sayılabilir.¹¹⁴⁰ Bunun dışında kaynaklarda Saîd'in İbn Uyeyne ile yakın ilişkisine işaret eden başka bir bilgi tespit edilememiştir.

Ricâl ve hadis usulü eserlerinde Saîd b. Mansur'un herhangi bir hadis meselesindeki görüşü tespit edilememiştir. Yalnızca onun rivayetlerdeki hatalarından dönme konusunda pek istekli olmadığı kaydedilir ki, İbn Uyeyne'de de benzer bir tavır görüldüğünden o, bu konuda hocasından etkilenmiş olabilir. İbn Uyeyne, Zührî'nin bazı hadislerinde hata yapmış, ona hatası söylenip “Mâlik, Ma'mer ve diğerleri sana muhalefet ediyor” denilmesine rağmen “Zührî bize böyle rivayet etti”, “Ben Zührî'den böyle işittim” demiş, hatasından dönmemiştir.¹¹⁴¹ Saîd b. Mansur da kitabına son derece güvendiği için eserinde bir hatayla karşılaşsa dahi düzeltmemiştir.¹¹⁴² Nitekim Fesevî (ö. 277/890), bir râvinin adını Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve başkalarının Saîd'den farklı naklettiklerini ve

düşmesinin sebebi, İbn Uyeyne'den onların aksine daha çok mevkuf ve maktû haber nakletmesidir. Nitekim CHH verilerine göre Ebû Hayseme'nin İbn Uyeyne'den merfû rivayet oranı %87, İbrahim'in %80 iken Saîd'in sadece %26'dır. CK programı ise sadece merfû hadisleri taradığından Saîd'in İbn Uyeyne'den olan nakil sayısı diğerlerine göre daha az çıkmıştır. Saîd, Hüseyim b. Beşîr'den İbn Uyeyne'ye göre (517 mevkuf-maktû rivayet) daha çok mevkuf-maktû haber naklettiğinden (1425) CHH'de hocaları arasında Hüseyim, İbn Uyeyne'nin önünde yer alır.

¹¹³⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, 10/253.

¹¹³⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 21/306.

¹¹³⁹ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 2/178-179.

¹¹⁴⁰ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, 2/179.

¹¹⁴¹ Ka'bî, *Kabûl*, 1/301-302.

¹¹⁴² Ebü'l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dâru'r-Reşîd, 1411/1991), 241.

doğrusunun da öyle olduğunu belirtip onun kitabında bir hata görse bile hatasından dönmediğini kaydeder.¹¹⁴³

Kaynaklardaki bilgilere bakılırsa Saîd b. Mansur hocalarından edindiği bilgi birikimini sonraki nesillere aktarmak için Mısır Camii'nde bir halka kurmuştur.¹¹⁴⁴ Onun İbn Uyeyne'nin hadislerini naklettiği öne çıkan talebeleri incelendiğinde Saîd'in İbn Uyeyne birikiminin, öğrencilerinden bir kısmı sayesinde 3./9. Asırda Mekke'de kalmaya devam ettiği, bir kısmı aracılığıyla ise Herat, Bağdat ve Nişabur'da yayıldığı gözlemlenir.

3.2.2.1.3. Muhammed b. Ebî Ömer

Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Ebî Ömer el-Adenî, dedesine nispetle İbn Ebî Ömer diye bilinir.¹¹⁴⁵ Vefat tarihi ve 90'lı yaşlarına kadar yaşadığı bilgilerinden hareketle¹¹⁴⁶ doğum tarihinin 144-53/761-70 arası olduğu söylenebilir. Mekke'ye daha sonra yerleşen İbn Ebî Ömer'in *el-Îmân*¹¹⁴⁷ ve *el-Müsned* adlı eserlerinin olduğu kaydedilir.¹¹⁴⁸ Hakkında bazı eleştiriler bulunmakla birlikte münekkitlerce hadis ilminde güvenilir bulunan İbn Ebî Ömer,¹¹⁴⁹ 19 Zilhicce 243/8 Nisan 858'de Mekke'de vefat etmiştir.¹¹⁵⁰

İbn Ebî Ömer, İbn Uyeyne'nin öğrencileri arasında 622 nakille altıncı sırada yer alırken İbn Uyeyne, onun hocaları içerisinde açık ara ilk sıradadır. Yani aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. Humeydî'ye benzer şekilde onun da ikinci sıradaki hocası Mervân b. Muâviye'den az miktarda (58 rivayet) hadis nakletmesi, tek yakın hocasının İbn Uyeyne olduğunu gösterir. İbn Uyeyne'nin birikiminin %5'ini nakleden İbn Ebî Ömer'in kendi rivayetlerinin (1016) ise %61'i ona dayanır.¹¹⁵¹

¹¹⁴³ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/222.

¹¹⁴⁴ *es-Sünen*'in muhakkiki, Saîd b. Mansur'un ilmî yolculuklarını tamamlayıp Mekke'ye yerleştikten sonra orada hadis rivayeti için bir meclis kurmadığını söylese de bu bilgi için herhangi bir kaynak göstermez. bk. Sa'd b. Abdullah, "el-Mukaddime", 93.

¹¹⁴⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 26/639.

¹¹⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 12/97.

¹¹⁴⁷ Emin Aşikkutlu, "İbn Ebû Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Nisan 2023).

¹¹⁴⁸ Zehebî, *Târîh*, 5/1252.

¹¹⁴⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûri), 2/542; Mizzî, *Tehzîb*, 26/641-642; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/101-102.

¹¹⁵⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1/654; Mizzî, *Tehzîb*, 26/642.

¹¹⁵¹ CK programında daha da öne çıktığı görülen İbn Ebî Ömer, burada İbn Uyeyne'nin öğrencileri arasında 602 rivayetle üçüncü sıradadır. İbn Uyeyne ise onun hocaları içerisinde yine ilk sırada yer aldığından CK'ye göre de aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. O, İbn Uyeyne'nin rivayet yekûnunun %26'sını aktarırken kendi nakillerinin (1055) %57'si İbn Uyeyne'ye dayanır. Her ne kadar ihtiva ettiği eser sayısı CK'ye göre oldukça az olsa da CHH'nin, tekrarlı rivayet sayısı vermesinin yanı sıra mevkuf ve

İbn Ebî Ömer'in genel olarak hayatı ve ilmî irtibatlarına dair kaynaklardaki bilgiler kısıtlı olsa da İbn Uyeyne ile yakın ilişkisini gösteren bazı veriler tespit edilmiştir. Örneğin İbn Hacer İbn Uyeyne'nin ashâbı içerisinde ona yer verir.¹¹⁵² Ayrıca onun İbn Uyeyne'nin yanından ayrılmadığı (*lâzeme*) belirtilir.¹¹⁵³ Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö. 264/878), Mekke'ye gidip Şâzân el-Mekkî'den (ö. ?) hadis yazan talebesine, "İbn Ebî Ömer'den İbn Uyeyne'nin rivayetlerini yazsaydın senin için daha iyi olurdu" demesi, onun Mekke'de İbn Uyeyne'nin birikimini elde etmek için öncelikle başvurulacak biri olduğunu gösterir.¹¹⁵⁴

İbn Ebî Ömer'in bunların dışında İbn Uyeyne'nin meclisinde gerçekleşen olayları,¹¹⁵⁵ tam künyesini ve vefat tarihini aktarması¹¹⁵⁶ ve ondan sitayişle bahsetmesi de yakın irtibatlarını gösteren tali verilerdir.¹¹⁵⁷ İbn Ebî Ömer'in herhangi bir hadis usulü meselesindeki tutumu tespit edilemediğinden burada halka içi devamlılığın izi sürülemediği görülmüştür.

İsnâd ve ricâl verilerinden İbn Uyeyne'nin yakın öğrencilerinden biri olduğu anlaşılan İbn Ebî Ömer'in, hocasının birikimini aktarmak için halka kurup kurmadığı bilinmemektedir. Ancak İbn Ebî Ömer'in İbn Uyeyne'nin hadislerini aktardığı öne çıkan talebeleri incelendiğinde bazıları sayesinde onun İbn Uyeyne birikiminin 3./9. Asırda Nişabur ve Tirmiz'e intikal ettiği, bazıları vasıtasıyla ise Mekke'de kalmaya devam ettiği görülür.

maktû haberleri de taraması sebebiyle râvilerin genellikle buradaki nakil sayıları CK'ye göre daha fazla çıkmaktadır. Ancak bazen İbn Ebî Ömer örneğinde de olduğu gibi iki programın nakil sayıları birbirine oldukça yakın bazen de CK'de daha fazla çıkabilmektedir. Bu durumun sebebi, kimi râvilerin hadislerinin yoğun olarak yer aldığı kitapların CK'de yer alırken CHH'de bulunmamasıdır. İbn Ebî Ömer'in de rivayetlerinin önemli bir kısmı, CHH'de yer almayan Fâkihî'nin *Ahbâru Mekke*'sinde geçtiğinden CK'deki nakil sayısı neredeyse CHH'deki kadar çıkmış ve böylece İbn Uyeyne'nin talebeleri arasında daha da öne çıkmıştır. Eserin muhakkikine göre Fâkihî, İbn Ebî Ömer'den 526 rivayet nakletmiştir. bk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, "el-Mukaddime", *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsihi*, mlf. Ebû Abdullah Muhammed b. İshak el-Fâkihî (Beyrut: Dâru Hadr, 1414/1994), 67.

¹¹⁵² Ebû'l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 10/60.

¹¹⁵³ İbn Hacer, *Takrîb*, 513.

¹¹⁵⁴ Ebû Zür'a, *Suâlât* (Berzeî), 139-140.

¹¹⁵⁵ Fâkihî, *Ahbâr*, 2/308.

¹¹⁵⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/185.

¹¹⁵⁷ Ebû Zür'a, *Târîh*, 2/663.

3.2.2.1.4. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî

Ebû Abdullah Muhammed b. İdris el-Abbas b. Osman el-Kureşî el-Muttalibî eş-Şâfiî el-Mekkî,¹¹⁵⁸ 150/767 senesinde Gazze’de doğdu.¹¹⁵⁹ Babasının vefatı üzerine annesi onu iki yaşındayken Mekke’ye getirdi. Çocukluğunu Mekke’de geçiren Şâfiî, eğitim hayatına da burada başladı ve 20’li yaşlarında Mâlik b. Enes’ten ders almak için Medine’ye gidene kadar buradan ayrılmadı.¹¹⁶⁰ O, çeşitli sebeplerle Yemen, Rakka ve Bağdat’a gitmiş, ardından Mekke’ye geri dönmüş ancak sonrasında birkaç defa daha Bağdat’a gidip gelmiştir.¹¹⁶¹ *El-Ümm, er-Risâle* ve *İhtilâfî’l-hadîs* gibi birçok eser kaleme alan Şâfiî hakkında,¹¹⁶² âlimler çeşitli övgü ifadeleri kullanmıştır.¹¹⁶³ Şâfiî, 199/815 sonlarında yahut 200/815 yılının başlarında ilmî seyahatlerindeki son durağı olan Mısır’a vardı ve 29 Receb 204/19 Ocak 820 senesinde orada vefat etti.¹¹⁶⁴

İbn Uyeyne’nin sonuncu Mekkeli öğrencisi Şâfiî, 426 nakille onun tüm talebeleri arasında yedinci sıradadır. İbn Uyeyne ise onun hocaları içerisinde Mâlik’in ardından (491 rivayet) ikinci sırada yer alır. Şâfiî, İbn Uyeyne’nin toplam nakil sayısının %3’ünü aktarırken kendi birikiminin (1537 rivayet) yaklaşık %28’i İbn Uyeyne kaynaklıdır.¹¹⁶⁵

Ricâl eserlerindeki bilgiler de ikili arasında yakın hoca-talebe ilişkisi olduğunu gösterir. Nitekim o, İbn Uyeyne’den çok sayıda hadis nakleden yakın talebeleri (*ashâb*) arasında zikredilmiştir.¹¹⁶⁶ Bizzat kendisi de ona “Zührî’den kaç hadis işittin?” gibi sorular

¹¹⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/5-6.

¹¹⁵⁹ Kadı İyâz, *Tertîb*, 3/174.

¹¹⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, 10/6.

¹¹⁶¹ Aybakan, “Şâfiî”.

¹¹⁶² Diğer eserleri hakkında bilgi için bk. Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 112-149; Nail Okuyucu, *İmam Şâfiî* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2020), 45-59.

¹¹⁶³ Toplu hâlde görmek için bk. Kadı İyâz, *Tertîb*, 3/180-186.

¹¹⁶⁴ Aybakan, “Şâfiî”. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Aybakan, *İmam Şâfiî*, 21-52; Okuyucu, *İmam Şâfiî*, 15-45.

¹¹⁶⁵ İbn Ebî Ömer gibi Şâfiî’nin de CK programındaki nakil sayısı CHH’dekine yakındır. O burada İbn Uyeyne’nin öğrencileri arasında 415 rivayetle dördüncü sırada yer alırken İbn Uyeyne onun hocaları içerisinde ilk sıradadır. Bu sebeple CK verilerine göre aralarında tek taraflı yakınlık vardır. İbn Uyeyne’nin hadislerinin %18’ini aktaran Şâfiî’nin, kendi rivayetlerinin (928) ise %45’e yakını İbn Uyeyne’den gelir. İbn Ebî Ömer’e benzer şekilde Şâfiî’nin de rivayetlerinin çoğu CHH’de yer almayan *el-Ümm* ve *es-Sünen* gibi kendi eserlerinde ve Beyhaki’nin (ö. 458/1066) *Ma’rifetü’s-sünen*’inde geçtiğinden nakil sayısı beklenenden fazla çıkmıştır. Öte yandan İbn Uyeyne’nin Şâfiî’nin hocaları içerisinde CK’de Mâlik’in önünde yer alırken CHH’de gerisinde kalması, Şâfiî’nin İbn Uyeyne’den olan tekrarsız merfû hadis sayısının daha fazla olup Mâlik’ten olan nakillerinin kaynaklarda daha çok tekrar etmesiyle açıklanabilir.

¹¹⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 8/457.

sorup¹¹⁶⁷ ondan çok rivayet yazdığını ifade eder.¹¹⁶⁸ Ayrıca Şâfiî'nin onun için “İlmî becerisi Süfyân b. Uyeyne gibi olan, fetva vermekten onun kadar kaçınan ve hadisleri ondan daha iyi açıklayan başka birini görmedim” demesi hem uzun süreli birlikteliklerini hem de onu iyi tanıdığını gösterir.¹¹⁶⁹ Şâfiî, İbn Uyeyne ile Müslim b. Hâlid ez-Zencî sayesinde Mekke hadis birikiminin kaynağı olan İbn Abbas'ın ilmine ulaşmış ve bu ilmî zincire dâhil olmuştur. Nitekim Zehebî, sahâbe neslinden sonra Harem'in hocalarının Atâ ve Mücâhid, onların haleflerinin Kays b. Sa'd ve İbn Cüreyc olduğunu, çok sayıda kişinin ilim öğrendiği İbn Cüreyc'den Müslim'in fıkıh eğitimi aldığını, Müslim'in fıkıh birikimini ise Şâfiî'nin üstlendiğini ve onun Müslim vasıtasıyla edindiği İbn Cüreyc'in ve ayrıca İbn Uyeyne'nin ilmiyle basiretli bir âlim olduğunu dile getirir.¹¹⁷⁰

İbn Uyeyne kadar şiirle istişhâd eden bir fakih görmediğini belirten Şâfiî'nin¹¹⁷¹ hocasına dair birçok övgü ifadesi bulunur. Örneğin bir rivayette o, “Mâlik ve Süfyân olmasaydı Hicaz'ın ilmi yok olurdu” diyerek en önemli iki hocasını över.¹¹⁷² Başka bir nakilde, ahkâmın temelini oluşturan 500 kadar hadisten Mâlik'te bulunmayanların 30, İbn Uyeyne'de olmayanların ise altı adet olduğunu belirterek hem iki hocasının birikimini karşılaştırır hem de İbn Uyeyne'nin rivayet hacminin genişliğini vurgular.¹¹⁷³ Buna karşılık İbn Uyeyne de Şâfiî'yi “Zamanının en faziletli genci” diyerek övüp onun ilmini takdir etmiştir.¹¹⁷⁴ Nitekim onun kendisine bir ayetin tefsirini veya fetva soran insanları Şâfiî'ye yönlendirdiği nakledilir.¹¹⁷⁵

İbn Uyeyne-Şâfiî ilişkisi bazı tematik veriler üzerinden de takip edilebilir. Örneğin her ikisi de arz yöntemine cevaz verip bu metotla hadis nakletmişlerdir.¹¹⁷⁶ Yine onların icazet metodunun kullanımında da benzer tavırda oldukları görülür. İbn Uyeyne ve Şâfiî,

¹¹⁶⁷ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 179-180.

¹¹⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/85.

¹¹⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/32-33.

¹¹⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 6/332.

¹¹⁷¹ İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis), 1/289.

¹¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/32.

¹¹⁷³ Zehebî, *Siyer*, 8/459. Zehebî bunun benzeri bir naklin ardından İbn Uyeyne'nin ilminin, Iraklıların hadisleri ile Hicazlıların hadislerini birleştirmesi sebebiyle böylesine geniş olduğunu dile getirir. bk. Zehebî, *Siyer*, 8/457. Şâfiî'nin İbn Uyeyne'yi övdüğü bir başka rivayet için bk. *Siyer*, 10/71.

¹¹⁷⁴ Kadı İyâz, *Tertîb*, 3/181.

¹¹⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/17.

¹¹⁷⁶ İbn Receb, *Şerh*, 1/508.

icazetle alınan hadislerle amel edilebileceğini savunup¹¹⁷⁷ bazı öğrencilerine bu yöntemle rivayette bulunmuşlardır.¹¹⁷⁸ Şâfiî bu hususlarda İbn Uyeyne'den etkilenmiş olabilir.

Şâfiî, İbn Uyeyne ve diğer hocalarından elde ettiği bilgi birikimini bir üst nesle aktarmak için Mekke ve Mısır'da birer halka kurmuştur.¹¹⁷⁹ Kaynaklardaki bilgilerden onun Mescid-i Harâm'daki halkasını hocası İbn Uyeyne henüz hayattayken,¹¹⁸⁰ Mısır'dakini oraya varış tarihi olan 199/814-5 veya 200/815 senesinden sonra kurduğu anlaşılır. CK programı Şâfiî'nin İbn Uyeyne hadislerini aktardığı talebeleri sayesinde bu birikiminin 3./9. Asırda Mısır'a intikal ettiğini gösterir.

3.2.2.2. İlmîni Mekke Dışına Taşıyanlar

İbn Uyeyne'nin Mekkeliler dışında diğer şehirlere de mensup birçok yakın talebesi bulunur. Abdürrezzâk, İbrahim b. Beşşâr, Ali b. el-Medîni, İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel onun bilgi birikimini Mekke dışına, başta dönemin ilmî merkezleri Bağdat, Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri olmak üzere çeşitli yerlere taşımışlardır. Onlardan her birinin İbn Uyeyne ile ilişkisi aşağıda kısaca ele alınacaktır.

İbn Uyeyne'nin Kûfeli tek yakın talebesi olan İbn Ebî Şeybe, onun öğrencileri arasında 1397 nakille ikinci sırada yer alır. Onun hocaları içerisinde İbn Uyeyne ise sekizinci sıradadır. İbn Ebî Şeybe, hocasının birikiminin %11'ini aktarır. Onun *el-Musannef*'inde Nâsir b. Abdülaziz eş-Şesrî (ö. 2021) neşrine göre toplam 40.754 rivayet olup bunlardan 1030 kadarı İbn Uyeyne'den geldiğine göre eserinin yaklaşık %3'ünün İbn Uyeyne rivayetlerinden oluştuğu söylenebilir.¹¹⁸¹ İbn Ebî Şeybe'nin İbn Uyeyne ile irtibatına dair ricâl eserlerinde az fakat nitelikli bilgiler bulunur. O, Humeydî ve Saîd b. Mansur ile

¹¹⁷⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, 313-314.

¹¹⁷⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târîh* (Dûrî), 3/121; Râmezülmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 468.

¹¹⁷⁹ Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1390/1970), 240; Aybakan, *İmam Şâfiî*, 44.

¹¹⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/203-204.

¹¹⁸¹ İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde senedler genellikle onun hocalarından başlar. CHH programında yer alan Muhammed Avvâme neşrinde ise diğer neşirlerde "Ebû Bekir" şeklinde adının geçtiği senedlerden de ismi düşürülmüştür. İsnâdlarda ismi geçmediğinden program onun 40.000 üzerinde olması gereken toplam rivayet sayısını 6078, kendi eseri *el-Musannef*'teki nakil sayısını ise 149 olarak yansıtmıştır. Bundan dolayı burada CHH verilerinden değil eserindeki toplam hadis sayısı ve İbn Uyeyne'den olan yaklaşık rivayet sayısı üzerinden oran verilmiştir. Bu sorunun görülmediği CK programında İbn Ebî Şeybe, 364 rivayetle İbn Uyeyne'nin talebeleri arasında beşinci sıradayken İbn Uyeyne de onun hocaları içerisinde beşinci sırada yer alır. İbn Uyeyne'nin rivayetlerinin %16'ya yakınını aktaran İbn Ebî Şeybe'nin kendi bilgi birikiminin (4490 rivayet) %8'i İbn Uyeyne'ye dayanır.

birlikte İbn Uyeyne'nin ashâbı içerisinde zikredilir.¹¹⁸² Ayrıca İbn Uyeyne'den bazı hadisler naklettikten sonra bir gün öğrencilerine tüm bu rivayetleri bizzat onun ağzından dinleyip yazdığını ifade eder.¹¹⁸³

İbn Cüreyc'in de yakın talebelerinden olan Abdürrezzâk, İbn Uyeyne'den 1118 hadis naklederek grafikte üçüncü sırada yer alır. Onun hocaları arasında İbn Uyeyne ise Ma'mer (10.846 rivayet), İbn Cüreyc (5853 rivayet) ve Sevrî'nin (5363 rivayet) ardından dördüncü sıradadır. İbn Uyeyne'nin rivayetlerinin yaklaşık %9'unu nakleden Abdürrezzâk'ın toplam hadis sayısının (27.483) %4'ü İbn Uyeyne'den gelir.¹¹⁸⁴

Diğerlerinin aksine kaynaklarda İbn Uyeyne-Abdürrezzâk irtibatına dair asli sayılabilecek ricâl verileri bulunmaz. Ancak Abdürrezzâk'ın, bir hadisi İbn Uyeyne'den defalarca dinlediğini söylemesi belirli bir süre onunla birlikte olduğunu gösterir.¹¹⁸⁵

Ayrıca onun, çok güzel konuştuğunu söyleyerek İbn Uyeyne'yi övmesi,¹¹⁸⁶ buna karşılık İbn Uyeyne'nin ona bir hadisi¹¹⁸⁷ ve insanların Ma'mer hakkında genel olarak neler söylediğini sorması yakın ilişkileri bağlamında okunabilir.¹¹⁸⁸ Abdürrezzâk İbn Uyeyne ile o, 150/766-7 ve 152/768-9 yıllarında Yemen'e geldiğinde ve hac ibadeti için gittiği Mekke'de görüşmüş olmalıdır.

Bağdatlı tek yakın talebesi Ahmed b. Hanbel, İbn Uyeyne'nin öğrencileri arasında 839 nakille dördüncü sırada yer alırken İbn Uyeyne onun hocaları içerisinde sekizinci sıradadır. O, İbn Uyeyne'nin rivayetlerinin yaklaşık %7'sini nakleder. Ahmed'in *el-Müsned*'i Şuayb el-Arnaût (ö. 2016) neşrine göre toplam 27.647 rivayetten oluşup bunlardan yaklaşık 760'ı İbn Uyeyne'nin nakilleri olduğundan eserin yaklaşık %3'ünün İbn Uyeyne'ye dayandığı söylenebilir.¹¹⁸⁹

¹¹⁸² Dârekutnî, *el-İlel*, 10/253.

¹¹⁸³ Yahya b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz), 2/220.

¹¹⁸⁴ Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inde senedlerde kendi adı da geçtiği için burada İbn Ebî Şeybe'de yaşanan sorunla karşılaşılmaz. CK programına göre ise Abdürrezzâk, 329 rivayetle İbn Uyeyne'nin öğrencileri içerisinde altıncı sıradayken onun hocaları arasında İbn Uyeyne yine aynı kişilerin ardından dördüncü sırada yer alır. O, İbn Uyeyne'nin hadislerinin %14'ünü aktarır. Kendi birikiminin (3134 rivayet) ise %10'u İbn Uyeyne kaynaklıdır. Demirci, Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'i özelinde yaptığı taramada eserin %5'inin İbn Uyeyne'ye dayandığını tespit eder. bk. Demirci, *Yemen'de Hadis*, 112. CHH üzerinden *el-Musannef* özelinde yapılan bir taramayla da aynı sonuca ulaşılır.

¹¹⁸⁵ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 268.

¹¹⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 1/52-53.

¹¹⁸⁷ Ali b. el-Ca'd, *Müsned*, 269.

¹¹⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/106.

¹¹⁸⁹ İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i gibi Ahmed'in *el-Müsned*'inde de senedlerde çoğunlukla Ahmed'in ismi geçmediğinden CHH programı burada da yanlış sonuç vermiş ve Ahmed'in toplam nakil sayısını

Fakihler içerisinde Kur'an ve sünneti İbn Uyeyne'den daha iyi bilenini görmediğini belirten Ahmed,¹¹⁹⁰ ondan çok sayıda rivayette bulunan yakın talebeleri (*ashâb*) arasında sayılmıştır.¹¹⁹¹ O, İbn Uyeyne ile ilk haccettiği yıl olan 187/803'te görüşmeye başlamış, 191/806-7 ve 196-7/811-3 yıllarında da Mekke'de bulunmuştur.¹¹⁹² Nitekim Humeydî, onun İbn Uyeyne'den hadis almak için bir süre Mekke'de ikamet ettiğini söyler.¹¹⁹³ Kaynaklarda onun Mekke ilim halkalarındaki varlığına¹¹⁹⁴ ve genel olarak buradaki yaşantısına dair birçok anlatının nakledilmesi de onun Mekke'deki ikametini doğrular.¹¹⁹⁵ Ahmed'in, ilgili yerlerde değinildiği üzere Zührî ve Amr b. Dînâr'ın rivayetlerinde İbn Uyeyne'nin konumuna dair birçok açıklama yapıp onu söz konusu kişilerin diğer talebeleriyle kıyaslaması, onun nakillerini yakından tanıdığına işaret eder. Bunların yanında onun İbn Uyeyne'nin doğum ve vefat tarihini,¹¹⁹⁶ sakalının uzunluğunu,¹¹⁹⁷ hac menâsiki hakkında bir soru sorulduğunda kolaylıkla cevap verip talak hakkında sorulduğunda ise zorlandığını haber vermesi de aralarındaki bağın sıkı olduğunu gösterir.¹¹⁹⁸

Basralı talebelerinden Ali b. el-Medîni, İbn Uyeyne'nin öğrencileri içerisinde 314 nakille onuncu sırada yer alırken İbn Uyeyne onun hocaları arasında ilk sırada yer aldığından¹¹⁹⁹

sadece 2835 olarak sunmuştur. Bu sebeple Ahmed'in birikiminin ne kadarının İbn Uyeyne'ye dayandığı CHH verileri üzerinden değil, *el-Müsned* üzerinden tespit edilmiştir. CK programında ise Ahmed, 622 rivayetle İbn Uyeyne'nin talebeleri arasında ikinci sırada olup İbn Uyeyne onun hocaları içerisinde dokuzuncu sıradadır. CK verilerine göre Ahmed İbn Uyeyne'nin bilgi birikiminin %27'sini aktarırken kendi toplam hadis sayısının (6177) %10'u İbn Uyeyne'den gelir. Ahmed'in İbn Uyeyne'nin öğrencileri arasında CHH'ye göre CK'de daha öne çıkmasının sebebi, İbn Uyeyne'nin bilhassa merfû birikimini üstlenmesidir. Nitekim CHH'ye göre onun İbn Uyeyne'den olan toplam 839 rivayetinin 796'sı, yani %95'i merfû haberlerden oluşur. Merfû yanında ondan çok sayıda mevkuf ve maktû haber de aktaran İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk böylece CHH'de Ahmed'in önüne geçmişlerdir.

¹¹⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/121.

¹¹⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 8/457.

¹¹⁹² Salih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed (İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1415/1995), 32.

¹¹⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/202-203.

¹¹⁹⁴ Ahmed Mekke'de İbn Uyeyne'nin meclisinin yanı sıra Şâfiî'nin halkasına da katılmıştır. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/438; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 7/202-204.

¹¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 1/50, 3/257; Zehebî, *Siyer*, 11/191-192, 309.

¹¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/324.

¹¹⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 2/90.

¹¹⁹⁸ Mizzi, *Tehzîb*, 11/190.

¹¹⁹⁹ Burada Ali b. el-Medîni'nin kitaplarının günümüze ulaşmadığı, onun eserleriyle birlikte daha farklı bir tablonun ortaya çıkabileceği belirtilmelidir.

aralarında tek taraflı bir yakınlık vardır. İbn Uyeyne'nin birikiminin yaklaşık %3'ünü nakleden Ali'nin kendi rivayet yekûnunun (905) %35'e yakını İbn Uyeyne'den gelir.¹²⁰⁰

İbn Uyeyne'nin rivayetlerini Sevrî ve Şu'be'ninkilerden daha güzel bulan Ali b. el-Medîni,¹²⁰¹ İbn Uyeyne'nin ashâbı arasında zikredilir.¹²⁰² Ali, İbn Uyeyne'den 35 yaşındayken hadis yazılmaya başlandığını,¹²⁰³ kendisinin de meclislerine katılıp¹²⁰⁴ ondan istifade ettiğini ifade eder.¹²⁰⁵ Öğrencileri arasında Ali'ye ayrı bir muhabbet beslediği anlaşılan İbn Uyeyne onun hatırına rivayette bulunup “Ali olmasa gelip size hadis nakletmem” demiş ve o meclisten ayrılmaya niyetlenince “At gidince piyadelerle oturulmaz” diyerek o da kalkmıştır.¹²⁰⁶ Yine onun Ali'ye “vadi yılanı [*hayyetü 'l-vâdî*]” lakabını taktığı ve kendisine bazı soruların sorulması üzerine “Keşke vadi yılanı burada olsaydı!” diyerek onu aradığı nakledilir.¹²⁰⁷ Son olarak onun İbn Uyeyne'nin doğum tarihini,¹²⁰⁸ ve 72 defa haccettiğini¹²⁰⁹ bildirmesi ve ondan övgüyle bahsetmesi de yakın irtibatlarına işaret eden karinelere dir.¹²¹⁰

İbn Uyeyne'nin bir diğer Basralı talebesi, 241 rivayetle öğrencileri içerisinde on altıncı sırada yer alan İbrahim b. Beşşâr'dır. Onun hocaları arasında İbn Uyeyne ise açık ara ilk sırada olduğundan aralarında tek taraflı yakınlık vardır. İbrahim'in, ikinci sıradaki

¹²⁰⁰ CK programında daha çok ön plana çıkan Ali b. el-Medîni, İbn Uyeyne'nin öğrencileri içerisinde 326 rivayetle yedinci sırada yer alır. Onun hocaları arasında İbn Uyeyne yine birinci sırada olduğundan CK verilerine göre de aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. Ali, hocasının nakillerinin %14'ünü aktarıırken kendi birikiminin (980 rivayet) %33'ü İbn Uyeyne'ye dayanır. CHH programının merfû yanında mevkuf ve maktû haberleri de taramasının yanı sıra tekrarlı nakil sayısı vermesine rağmen Ali b. el-Medîni'nin hadis sayısının CK'de daha fazla çıkmasının sebebi, onun bazı nakillerinin sadece Ebû Avâne'nin (ö. 316/929) *Müstahrec*'i, Beyhaki'nin *Delâilü 'n-nübüvve*'si ve Hatîb'in çeşitli eserleri gibi CHH'de yer almayan eserlerde bulunmasıdır.

¹²⁰¹ Hatîb, *Târîh*, 10/252.

¹²⁰² Zehebî, *Siyer*, 8/457.

¹²⁰³ Mizzi, *Tehzîb*, 11/188.

¹²⁰⁴ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü 'l-fâsil*, 602; Hatîb, *Târîh*, 10/253.

¹²⁰⁵ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü 'l-fâsil*, 657.

¹²⁰⁶ Hatîb, *Târîh*, 13/423-424. Hadis ashâbının kalabalık gruplar hâlinde yanına gelip onu zorlayıp bunalttıkları için İbn Uyeyne'nin, onlara karşı memnuniyetsizliğini ve kızgınlığını ifade eden birçok nakil bulunur. Bunlardan bazıları için bk. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu 'l-kebir* (es-Sifru's-sâlis), 1/267-268; Hatîb, *Târîh*, 16/283-284. a.mlf., *el-Câmi'*, 1/217, 222-223; Zehebî, *Siyer*, 8/460.

¹²⁰⁷ Ali'nin ilmini takdir ettiği anlaşılan İbn Uyeyne ondan faydalanıp rivayette bulunmuştur. Bir gün ondan nakilde bulunması üzerine öğrencileri homurdanınca şu açıklamayı yapmıştır: “Ali'yi sevdiğim için beni ayıplıyorsunuz. Vallahi ben ondan, onun benden öğrendiğinden daha fazla şey öğrendim.” bk. Zehebî, *Siyer*, 11/44.

¹²⁰⁸ Mizzi, *Tehzîb*, 11/188.

¹²⁰⁹ Hatîb, *Târîh*, 10/256.

¹²¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 2/138; Hatîb, *Târîh*, 10/249.

Sevrî'den yalnızca beş hadis nakletmesi¹²¹¹ hem tek yakın hocasının İbn Uyeyne olduğunu hem de hadis rivayet tarihindeki en önemli misyonunun onun birikimini sonraki nesillere aktarmak olduğunu gösterir. O, İbn Uyeyne'nin nakillerinin yaklaşık %2'sini aktarırken kendi birikiminin (256 rivayet) %94'ü, yani neredeyse tamamı İbn Uyeyne'ye dayanır.¹²¹²

İbn Uyeyne ashâbının büyüklerinden ve onun eski öğrencilerinden olan İbrahim,¹²¹³ yıllarca İbn Uyeyne'ye eşlik etmiş¹²¹⁴ ve onun hadislerini defalarca dinlemiştir. Nitekim kendisi ondan Mekke ve Abbâdân'da hadis işittiğini, bu iki semâ arasında ise 40 yıl olduğunu dile getirir.¹²¹⁵ Kaynaklarda İbn Uyeyne'nin yakın öğrencisi (*sâhibu İbn Uyeyne*) diye nitelenen İbrahim,¹²¹⁶ İbn Uyeyne'nin derste rivayet ettiği hadisleri insanlara, bazı ziyade ve değişikliklerle yazdırması sebebiyle eleştirilmiştir.¹²¹⁷ O, ayrıca bazı münekkitlerce İbn Uyeyne'nin en yakın talebesi Humeydî'ye tercih edilir.¹²¹⁸

¹²¹¹ İbrahim'in, Sevrî'nin vefatından sonra dünyaya geldiği belirtildiğine göre ondan naklettiği bu beş rivayet munkatı' olmalıdır. bk. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/214.

¹²¹² CK verilerine göre ise İbrahim, 273 nakille İbn Uyeyne'nin öğrencileri içerisinde on birinci sırada yer alırken onun hocaları arasında İbn Uyeyne ilk sırada olduğundan CK programına göre de aralarında tek taraflı yakınlık bulunur. Hocasının rivayetlerinin %12'ye yakını aktaran İbrahim'in toplam hadis sayısının (293) %93'ü İbn Uyeyne'den gelir. İbrahim'in de Ali b. el-Medîni gibi CK programında rivayet sayısının daha fazla çıkması, onun nakillerinin bir kısmının CHH'de bulunmayan eserlerde geçmesinden kaynaklanır.

¹²¹³ Zehebî, *Siyer*, 8/457; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/110.

¹²¹⁴ Birlikteliklerinin süresi bazı eserlerde 20 küsur yıl bazılarında ise 40 küsur yıl olarak kaydedilir. bk. Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Hilâfiyyât beyne'l-imâmeyn eş-Şâfiî ve Ebî Hanîfe ve ashâbihi*, thk. Mahmûd b. Abdülfettâh vd. (Kahire: er-Ravzatü li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1436/2015), 2/368; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/214.

¹²¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/72-73.

¹²¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/310; Zehebî, *Siyer*, 10/510.

¹²¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Abdullah), 3/438; İbn Receb, *Şerh*, 2/830.

¹²¹⁸ Mizzi, *Tehzîb*, 2/61.

Şekil 6: Süfyân b. Uyeyne Halkası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

SONUÇ

2./8. asır Mekke hadis halkalarını inşa etmeyi hedefleyen bu çalışma üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde öncelikle hicri ilk iki asırda Mekke’de yaşayıp buranın ilmî birikimine katkıda bulunan 421 râvinin bulunduğu tespit edilmiştir. Burada râvi sayısı bakımından dönemin gözde ilim merkezleri Basra, Kûfe ve Medine’nin yanı sıra daha ikincil konumdaki Şam ve Mısır’ın da altında bulunsa da daha fazla hadis halkasının varlığı ve haccın âlimleri birleştirici fonksiyonun şehri daha canlı hâle getirmesinden hareketle Mekke’nin ilmî hareketlilik açısından Basra, Kûfe ve Medine’nin ardından dördüncü sırada geldiği sonucuna varılmıştır.

Mekke’de hadis rivayetine farklı düzeylerde katılan bu 421 râvi çeşitli açılardan incelenmiştir. İlk olarak hangi zaman aralıklarında yaşadıkları üzerinde durulup çoğunun hicri 81-160 aralığında yaşadığı ve 2./8. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla şehirdeki ilmî ortamın eski canlılığını peyderpey kaybetmesinin de etkisiyle 160’lı yıllardan sonra Mekkelî râvi sayısının ciddi şekilde düştüğü tespit edilmiştir. İkinci olarak rivayet sayıları üzerinde durulmuş ve programlarda nakil sayısı tespit edilebilen 393 râviden 236’sının, yani %60’ının hadis rivayetine aktif katılımlarının olmaması anlamında “meçhul” oldukları saptanmıştır. Bu kişiler 1-10 arasında hadis nakletmişlerdir. Ayrıca şehirde rivayet ettiği hadis sayısı 50’nin altında olan 321, 51-100 arasında olan 23, 101-500 arasında olan 35, 501-1000 arasında olan 5 ve 1001-4000 arasında olan 9 râvi bulunup şehrin rivayet yükünü çekenlerin, bir başka ifadeyle meslek olarak hadis nakledenlerin tüm râvilerin rivayet ortalaması olan 75’ten fazla hadis aktaran 57 râvi olduğu neticesine varılmıştır.

Güvenilirlik durumu saptanabilen 125 râviden 99’unun güvenilir, 22’sinin zayıf ve 4’ünün metrûk olduğu görülmüştür. Râvilerin kabileleri içerisinde ise Kureyş’in öne çıktığı gözlemlenir. Nitekim Kureyş’e mensup râvi sayısı 256 iken Kinâne’ye 25, Huzâa’ya 18, Temîm’e ise 11 râvi mensuptur. Kureyş’in alt kollarından da Mahzûmoğulları ve Cumahoğulları önde gelir. 421 râviden yalnızca 21’inin çeşitli bid’at firkalarına mensup olmakla itham edildiği tespit edilmiştir. Bunlardan dokuzu Kaderî, beşi Mürcîî, üçü Şîî, ikisi Hâricî/İbâzî ve birer kişi ise Cehmî ve Ali karşıtıdır. Bid’at firkaları içerisinde başta Kaderîlik olmak üzere Mürcîîlik ve Şîîliğin diğer gruplara göre Mekke’de de dönemin diğer ilim merkezlerine benzer şekilde daha yaygın olduğu

gözlemlenmiştir. Mesleği hakkında bilgi bulunan 49 râviden 34'ünün, yani %69'unun resmî görevlerde bulunduğu, 15'inin, yani %31'inin ise ticaretle uğraştığı saptanmıştır. Resmî görevler arasında öne çıkanlar râvilerden 13'ünün üstlendiği valilik ve sekizinin üstlendiği kadılıktır. Ticaret türlerinden en çok rağbet edileni ise dört râvinin icra ettiği koku tüccarlığı/eczacılıktır (*attâr*). Devlet görevlerinde bulunan râvi sayısının fazla olmasından hareketle Mekkelilerin siyaset ve siyasilerle aralarının iyi olduğu düşünülebilirse de bu kişilerin Mekke ilmî birikimini yansıtmayan ve az sayıda rivayeti bulunan meçhul kimseler olduklarına dikkat çekilmiştir.

Birinci Bölüm'ün ikinci başlığında râviler arasında rivayet sayılarıyla öne çıkmalarına rağmen halkalarda yer almayan râvilerden bahsedilmiştir. Bunlardan Mekke'li olan İbn Ebî Müleyke, Amr b. Şuayb ve Ebü'z-Zübeyr bazı halka sahiplerine çok sayıda hadis aktarmalarına rağmen halka seviyesinde yakınlıklarını gösteren ricâl verilerinden yoksun olduklarından onların yakın hocaları arasına girememişlerdir. Bazı müellifler tarafından burada yetişmelerine binaen Mekke'ye nispet edilen Saîd b. Cübeyr ve İkrime mevlâ İbn Abbas ise bilgi kaynakları bakımından Mekke ile irtibatlı olmakla birlikte başka şehirlere yerleşerek edindikleri ilmi oralarda yaymaları sebebiyle Mekke hadis halkalarında görünmemişlerdir.

Birinci Bölüm'de ele alınan bir diğer konu haccın fonksiyonu ve kısa süreli halkalardır. Bu başlıkta râviler hakkındaki taramalar sırasında karşılaşılan nakiller çerçevesinde genel bir anlatı yapılmış, hac ibadetinin âlimleri birleştirici fonksiyonuna ve hac mevsimlerinde kurulan kısa süreli halkalara değinilmiştir. Râvilerin çeşitli bölgelerden âlimlerle karşılaşmayı hacca gitmek için bir teşvik unsuru olarak gördüklerine dikkat çekilmiş ve Saîd b. Cübeyr, Mekhûl, Meymûn b. Mihrân ve Zührî gibi âlimlerin hac mevsimlerinde kısa süreli halkalarının olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın İkinci ve Üçüncü Bölümleri 2./8. asır Mekke hadis halkalarının tespitine/inşasına ayrılmıştır. İkinci Bölüm'de yaklaşık olarak 125/743 ve öncesinde aktif olarak faaliyet gösteren tedvin dönemi hadis halkaları ele alınmıştır. Bunlar toplamda dört halka olup sırasıyla Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Tâvûs b. Keysân ve Amr b. Dînâr halkalarıdır. Atâ ve Amr halkaları ana, Mücâhid ve Tâvûs halkaları ise tali halkalardır. Atâ'nın, halkasının temel bilgi kaynakları olan yakın hocaları İbn Abbas ve Câbir b. Abdullah; Mekke'li halka mensupları İbn Cüreyc, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh ve Kays

b. Sa‘d; ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları Abdülmelik b. Ebî Süleyman ve Haccâc b. Ertât’tır. Atâ halkasında mensuplarının tamamı tarafından takip edilmese de hadislerin yazımı, manen rivayet edilmesi, kıraat/arz yönteminin kullanımı ve arz ile semâyı eşit görme konularında belirli bir tavrın olduğu tespit edilmiştir. Mücâhid’in yakın hocaları İbn Abbas ve İbn Ömer, Mekkeli tek halka mensubu İbn Ebî Necîh; ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları Leys b. Ebî Süleym ve Mansur b. el-Mu‘temir’dir. Mücâhid halkasında hadislerin manen nakledilmesi konusunda ortak bir tavrın olduğu görülmüştür. Tâvûs’un tek yakın hocası İbn Abbas; Mekkeli halka mensupları Amr b. Dînâr ve İbrahim b. Meysere; ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları Abdullah b. Tâvûs ve Leys b. Ebî Süleym’dir. Tâvûs halkasında mensuplarının tamamı tarafından benimsenmemekle birlikte hadislerin lafzen rivayeti, bid‘at ehline karşı olumsuz tutum ve siyasilere mesafeli yaklaşım konularında belirli bir tavrın olduğu saptanmıştır. Amr’ın yakın hocaları Câbir b. Abdullah, Tâvûs, Atâ, Câbir b. Zeyd, İbn Abbas ve İbn Ömer; Mekkeli halka mensupları Süfyân b. Uyeyne, İbn Cüreyc ve Muhammed b. Müslim; ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları ise Hammâd b. Zeyd, Şu‘be ve Eyyûb es-Sahtiyânî’dir. Amr halkasında yine mensuplarının tamamınca takip edilmese de bid‘at ehline karşı olumsuz bir tutumun olduğu görülmüştür.

Tezin Üçüncü Bölüm’ünde yaklaşık olarak 125/743 ve sonrasında yoğun olarak faaliyet gösteren tasnif dönemi hadis halkaları incelenmiştir. Bunlar her ikisi de ana halka olan İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne halkalarıdır. İbn Cüreyc’in yakın hocaları Atâ, Amr b. Dînâr, Zührî ve Nâfi‘ mevlâ İbn Ömer; Mekkeli halka mensupları Abdülmecîd b. Abdülaziz b. Ebî Ravvâd, İbn Uyeyne ve Müslim b. Hâlid ez-Zencî; ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları Abdürrezzâk b. Hemmâm, Dahhâk b. Mahled, Haccâc b. Muhammed, Yahya b. Saîd el-Kattân, Ravh b. Ubâde, Süfyân es-Sevrî ve Hişâm b. Yusuf’tur. İbn Cüreyc halkasında kıraat/arz ile rivayet ve arz ile semâyı eşit görme konularında ortak bir tavrın olduğu tespit edilmiştir. İbn Uyeyne’nin yakın hocaları Zührî, Amr b. Dînâr, İbn Ebî Necîh, Eyyûb es-Sahtiyânî, Muhammed b. el-Münkedir ve İbn Cüreyc; Mekkeli halka mensupları Humeydî, Saîd b. Mansur, İbn Ebî Ömer ve Şâfi‘; ilmini Mekke dışına taşıyan halka mensupları ise İbn Ebî Şeybe, Abdürrezzâk, Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni ve İbrahim b. Beşşâr’dır. İbn Uyeyne halkasında ortak bir tutum saptanamamıştır.

Neticede Mekke Ehl-i hadis’ini oluşturan halka sahipleri ve onların Mekkeli halka mensuplarının tümüyle ittifak hâlinde olmamakla beraber çoğunun hadisleri yazdığı,

manen naklettiği, kıraat/arz yöntemiyle rivayet ettiği, arz ile semâyı birbirine eşit gördüğü ve siyasilere aralarındaki mesafeyi koruduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca bu çalışmada ilk dört halka sahibinin yakın hocası, diğer iki halka sahibi İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'nin ise hocalarının hocası olan İbn Abbas'ın Mekke bilgi birikiminin temel kaynağı olduğu, halka sahiplerinin İbn Abbas ve diğer bazı Mekkeliler dışında Medinelilerden de çokça istifade ettikleri, 2./8. yüzyılın başlarından itibaren bilhassa Iraklılar'ın başta İbn Abbas olmak üzere Mekke bilgi birikimini elde etmek amacıyla Mekke'ye gidip geldikleri, halka sahiplerinin yakın talebeleri arasına girerek halkalarda yer aldıkları ve onlardan edindikleri ilmi genellikle kendi şehirlerine taşıdıkları, çoğu âbidlik ve zahitlikle nitelenen halka sahiplerinde ve onların Mekkeli halka mensuplarında dindarlık temayülü bulunduğu, 2./8. asır Mekke'sinin en öne çıkan kişilerinin her biri halka sahibi olup ikişer halkada halka mensubu olarak da yer alan Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne olduğu ve şehrin ilim merkezi olma hüviyetini en çok 2./8. asırda taşıyıp bu asrın sonlarına doğru durgunlaşmaya başlayan ilmî canlılığın 3./9. yüzyılla birlikte hemen hemen sona erdiği tespit edilmiştir.

Mekke özelinde hazırlanan bu çalışmanın, dönemin diğer ilim merkezleri hakkında kendisinden önce yapılmış ve sonrasında yapılacak olan halka çalışmalarıyla birlikte daha müdellel ve ayakları yere basan bir hadis tarihi yazımına ve Ehl-i hadis'in kendi içerisindeki farklılıklarının daha net bir şekilde ortaya koyulmasına katkı sunacağı ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülganî ed-Dakr. *Süfyân b. Uyeyne: Şeyhu şüyûhi Mekke fî asrihi*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1992.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Musannef*. nşr. Merkezü'l-Bühûs ve Tekniyyetü'l-Ma'lûmât. 10 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1437/2016.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (Abdullah). thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *Mesâil* (İbn Hânî'). thk. Züheyr eş-Şâviş. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *Min kelâmi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl* (Meymûnî). thk. Subhî es-Sâmerrâî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1409/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436/2015.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *Suâlât* (Ebû Davud). thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *Suâlât* (Esrem). thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fâruku'l-Hadîse li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1428/2007.
- Ahmed Salih Muhâyîrî. *Tefsîru Süfyân b. Uyeyne*. Riyad: Mektebetü'Üsâme, 1403/1983.
- Akyüz, Ali. *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı* (İstanbul: İFAV, 1997).
- Ali b. el-Ca'd, Ebû'l-Hasan el-Cevherî. *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1417/1996.
- Ali b. el-Medînî, Ali b. Abdullah b. Ca'fer es-Sa'dî. *el-İlel*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400/1980.
- Ali b. el-Medînî, Ali b. Abdullah b. Ca'fer es-Sa'dî. *Suâlât* (İbn Ebî Şeybe). thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Ali Hasan Abdülganî, *Tefsîru İbn Cüreyc*. Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1413/1992.
- Âşikkutlu, Emin. "İbn Ebû Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebu-omer>
- Avcı, Casim. "Kureys (Benî Kureys)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kureys-beni-kureys>

- Aybakan, Bilal. *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2011.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/safii>
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Hilâfiyyât beyne'l-imâmeyn eş-Şâfiî ve Ebî Hanîfe ve ashâbihi*. thk. Mahmûd b. Abdülfettâh vd. 8 Cilt. Kahire: er-Ravza li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1436/2015.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin. *Menâkıbü's-Şâfiî*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1390/1970.
- Bilgin, Mustafa. “Abdülazîz b. Ebû Revvâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz-b-ebu-revvad>
- Birişik, Abdulhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--ilim>
- Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>
- Bozkurt, Nebi. “Nûbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nube>
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Dübâsî – Mahmûd b. Abdülfettâh en-Nehhâl. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1440/2019.
- Buhtiyeye, Mahmûd es-Seyyid Selâme. “Ashâbu Amr b. Dînâr ve tabakâtuhum ve eseru zâlike alâ merviyâtihî”. *Mecelletü Merkezi'l-Hidme li'l-İstişârâti'l-Bahsiyye ve'l-Lugât* 17/51 (Ocak 2015), 1-90.
- Cenedî, Ebû Abdullah Bahaüddin Muhammed b. Yusuf. *Kitâbü's-Sülûk fî tabakâtü'l-ulemâ ve'l-mülûk*. thk. Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Ekvâ. 2 Cilt. San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 2. Basım, 1415/1995.
- Cerrahoğlu, İsmail. “İbn Cüreyc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-cureyc>
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsir'de Ata b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivayet Ettiği Garibü'l-Kur'anı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (1978), 17-104.
- Cirit, Hasan. *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Cook, Michael. “The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam”. *Arabica* 44/4 (1997), 437-530.

- Çakan, İsmail Lütfi – Eroğlu, Muhammed. “Abdullah b. Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-b-abbas>
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahman Zeynüllah es-Silefi. 16 Cilt. Riyad: Dâru Tîbe, 1405-1427/1985-2006.
- Demirci, Hatice. *Hicrî İkinci Asırda Yemen'de Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Demirci, Mustafa. “Zenc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zenc>
- Ebû Amr ed-Dânî, Osman b. Saîd. *Câmiu'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'a*. thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî. *Suâlât (Âcurrî)*. thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1399/1979.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî – Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Abdurrahman b. Amr. *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*. nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcânî. 2 Cilt. Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.
- Ebû Zür'a er-Râzî, Ubeydullah b. Abdülkerim. *Suâlât (Berzeî)*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fâruku'l-Hadîse li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, 1430/2009.
- Ece, Abdurrahman. *Câbir b. Abdullah'ın Hadis İlmindeki Yeri ve Şîa'nın İddiaları*. İstanbul: Nida Akademi, 2019.
- Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Cübeyr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-b-cubeyr>
- Efendioğlu, Mehmet. “Saîd b. Mansûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-b-mansur>
- Emecen, Sadık. *İbn Cüreyc'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Evgin, Abdulkadir. “Süfyan b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003), 69-107.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 3. Basım, 1403/1983.

- Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak. *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsihi*. thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Hadr, 2. Basım, 1414/1994.
- Fâsî, Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed. *el-İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Hâmid el-Fikî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406/1986.
- Fâsî, Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed. *Şifâü'l-garâm bi-ahbâri'l-beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fayda, Mustafa. "Ebnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebna>
- Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-târih*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990.
- Günaydın, Tuğçe. *Hadis Rivayetinde Âli İsnadlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Gürman, Ceyda. *Tâbiün Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbüri. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr el-Basrî. *Kitâbü't-Tabakât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdat: Matba'atü'l-Ânî, 1387/1967.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr el-Basrî. *Târihu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullah. *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd b. Ömer. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.
- Harb b. İsmail, Ebû Muhammed el-Kirmânî. "Mesâilü Harb", *Mesâilü Harb el-İmâm Ebî Muhammed Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî* (min kitâbi'n-nikâh ilâ nihâyeti'l-kitâb). Fâyiz b. Ahmed b. Hâmid b. Hâbis. 3 Cilt. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'ş-Şerîa, Doktora Tezi, 1422/2001.
- Harb b. İsmail, Ebû Muhammed el-Kirmânî. *Mesâil* (Tahâret ve Salât). thk. Muhammed b. Abdullah es-Süreyya'. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1434/2013.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. tsh. Ebû Abdullah es-Sevrakî. Haydarabad: Cem'iyetü Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1357/1938.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir. *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisîhâ ve zikru kuttânîha'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridîhâ*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Süfyân b. Uyeyne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sufyan-b-uyeyne>
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah b. Ali. *Tefsîru't-tâbi'in arz ve dirâse ve mukârene*. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sekâ, 1417/1996.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *Câmi'u beyânî'l-ilmi ve fazlihî*. thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zührî. 2 Cilt. Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İntikâ fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. *et-Temhîd li-mâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zeybek. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibüddîn Ebû Saîd el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1415-1421/1995-2001.
- İbn Cüreyc, Ebû'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc. *Cüz*. nşr. Abdullah b. İbrahim er-Reşîd. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1412/1991.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye [Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye 1371/1952 baskısından ofset], ts.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed er-Râzî. *Kitâbü'l-İlel*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. 7 Cilt. Riyad: Matba'atü'l-Humeyzî, 1427/2006.

- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme en-Nesâî. *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sânî). thk. Salâh b. Fethî Helel. 2 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1427/2006.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme en-Nesâî. *et-Târîhu 'l-kebîr* (es-Sifru's-sâlis). thk. Salâh b. Fethî Helel. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1424/2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kalem - Dımaşk: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl el-Askalânî. *Fethu 'l-bârî bi-şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1390/1971.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dâru'r-Reşîd, 1411/1991.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Halfün, Ebû Bekir Muhammed b. İsmail. *el-Mu'lim bi-şüyûhi 'l-Buhârî ve Müslim*. thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Sa'd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1398/1978.
- İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – Mahmûd Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefi. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumey'î li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1420/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmûîd Hân. 10 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*. thk. Mecdî b. Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, 1416/1995.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir. *İ'lâmü'l-muvakkî 'in an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân. 7 Cilt. Cidde - Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423/2002.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1407-1413/1987-1992.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1401/1981.
- İbn Mende, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. İshak el-Abdî. *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstetrafi min ahvâli'r-ricâl li'l-ma'rife*. thk. Âmir Hasan Sabrî. 3 Cilt. Bahreyn: Vizâretü'l-Adl ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakâti'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakâti'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1387/1968.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed. *Mecmû'u fetâvâ*. 37 Cilt. Medine: Vizâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdi's-Su'ûdiyye. 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zerzûr. Dımaşk: y.y, 2. Basım, 1392/1972.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed. *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. Gotthelf Bergsträsser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr eş-Şehrezûrî. *Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadîs*. thk. Abdüllatif el-Hümîm – Mâhir Yâsîn el-Fahl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- İzgi, Cevat. "Takıyyüddin Fâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mayıs 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fasi-takiyyuddin>
- Ka'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî. *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdurrahman. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Kadı İyâz, el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî vd. 8 Cilt. Fas: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1403/1983.

- Kahraman, Abdullah. “Tâvûs b. Keysân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tavus-b-keysan>
- Karabulut, Fuat. *Sufyan b. Uyeyne (H.107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn*. thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1941.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2022.
- Kesler, M. Fatih. *Mekke Tefsir Ekolü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Kurban, Nur Ahmet. *Mekke Ekolünün Oluşumu ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Kuzudişli, Bekir. *Aile İsnâdları*. İstanbul: İFAV, 2021.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan, 4. Basım, 2020.
- Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Merneh, Mahmûd Ramazan Süleym. *Tabakâtü’r-ruvât ani’l-İmâm Atâ b. Ebî Rebâh (dirâse nakdiyye tabîkiyye fi’l-kütübi’t-tis’a)*. Gazze: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli’d-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403-1413/1983-1992.
- Moğultay b. Kılıç, Alâüddîn. *İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. thk. Muhammed Osman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İmiyye, 1432/2011.
- Motzki, Harald. *The Origins of Islamic Jurisprudence: Meccan Fiqh Before the Classical Schools*. çev. Marion H. Katz. Leiden: Brill, 2002.
- Musa, Muhammed es-Sânî Ömer. *el-Medresetü’l-hadîsiyye fî Mekke ve’l-Medîne ve eseruhâ fî’l-hadîsi ve ulûmihî min neş’etihâ hattâ nihâyeti’l-karni’s-sâniyyi’l-hicrî*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1428/2007.
- Mücâhid b. Cebr, Ebü’l-Haccâc el-Mekkî. *Tefsîru’l-imâm Mücâhid b. Cebr*. nşr. Muhammed Abdüsselâm Ebü’n-Nîl. Mısır: Dâru’l-Fikri’l-İslâmi’l-Hadîse, 1410/1989.

- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *Kitâbü't-Temyîz*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Riyad: Şeriketü't-Tıbbâ'ati'l-Arabîyyeti's-Su'ûdiyye, 1402/1982.
- Nane, Asım. *Amr b. Dînâr'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Bûrân ed-Danâvî – Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1405/1985.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *et-Tabakât (Selâsü resâil hadîsiyye li'l-İmâm en-Nesâî içinde)*. thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân – Abdülkerim Ahmed el-Vüreykât. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1987.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr min ashâbi Rasûlillâh ve men ba'dehüm (Selâsü resâil hadîsiyye li'l-İmâm en-Nesâî içinde)*. thk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân – Abdülkerim Ahmed el-Vüreykât. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1987.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Zikru'l-müdellesîn (Tesmiyetü meşâyihî'n-Nesâî ve Zikru'l-müdellesîn içinde)*. thk. Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avni. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1423/2002.
- Okuyucu, Nail. *İmam Şâfiî*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2020.
- Öksüz, Abdullah Sacid. *Atâ b. Ebî Rebâh ve Fıkıh Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Özdemir, Veysel. *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdika'sı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Özsoy, Hüseyin. *İbn Cüreyc ve Hadis İlmindeki Yeri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Öztürk, Mustafa. “Kaderî Olmakla İtham Edilen Hadis Râvîleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 77-112.
- Rabaî, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdullah b.. *Târîhu mevlidi'l-ulemâ*. thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamd. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989.
- Rânehürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Muhibbüddîn Ebû Zeyd. Kahire: Dâru'z-Zehâir, 1437/2016.
- Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid. “el-Mukaddime”. *Sünenü Saîd b. Mansûr*. mlf. Saîd b. Mansur. 1-241. Riyad: Dâru's-Sumey', 1417/1997.
- Saîd b. Mansur, Ebû Osman el-Horasânî. *Sünenü Saîd b. Mansûr*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid. 5 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumey', 1417/1997.

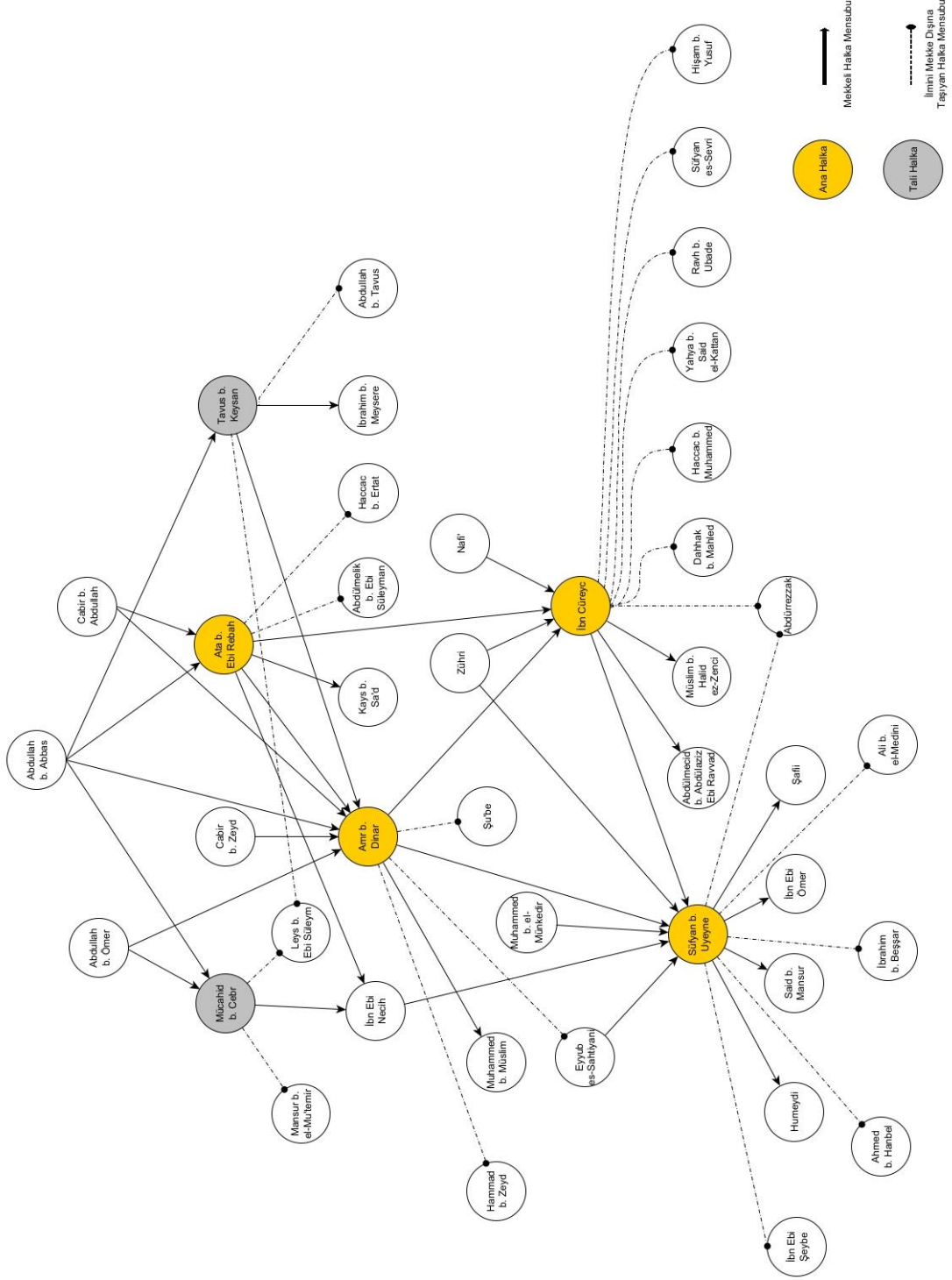
- Saîd b. Mansur, Ebû Osman el-Horasânî. *Sünenü Saîd b. Mansûr*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âlûke, 1433/2012.
- Salih b. Ahmed b. Hanbel. *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed. İskenderiye: Dâru'd-Da've, 3. Basım, 1415/1995.
- Sarı, Necmi. "Tenkit Terimi Olarak Hâtıbu Leyl". *EKEV Akademi Dergisi* 0/61 (2015), 337-364.
- Sari, Adem. *Hicrî II. Asır Şam Bölgesinde Ehl-i Hadîs Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Sayeed, Asma. *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2022.
- Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed. *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstımlâ*. thk. Ahmed Muhammed Abdurrahman. Cidde: Matba'atü'l-Mahmûdiyye, 1414/1993.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu. *Mirâtü'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 1434/2013.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1389/1970.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Topgül, Muhammed Enes. "“Cevâmiu'l-Kelim” ve “Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn” Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar". *İslam Araştırmaları Dergisi* 49 (Ocak 2023), 167-176. <https://doi.org/10.26570/isad.1235791>
- Topgül, Muhammed Enes – Maden, Ömer Faruk. "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı (Basra Örneği)". *İslam Araştırmaları Dergisi* 45 (Ocak 2021), 37-68. <https://doi.org/10.26570/isad.846686>
- Topgül, Muhammed Enes. "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîlik İthamları –Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme–". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (2018), 52-77.
- Topgül, Muhammed Enes. *İsnâdı Okumak*. İstanbul: İFAV, 2022.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: İFAV, 2019.

- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *Kitâbü'd-Duafâi'l-Kebîr*. thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.
- van Ess, Josef. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. çev. John O'Kane vd. 5 Cilt. Leiden: Brill, 2016-2020.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyya el-Bağdâdî. *Ma'rifetü'r-ricâl* (İbn Muhriz). thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr. 2 Cilt. Dımaşk: Matbûâtü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1405/1985.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyya el-Bağdâdî. *Suâlât* (İbnü'l-Cüneyd). thk. Ahmed Muhammed Nürseyf. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyya el-Bağdâdî. *et-Târîh* (Dârimî). thk. Ahmed Muhammed Nürseyf. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980.
- Yahya b. Maîn, Ebû Zekeriyya el-Bağdâdî. *et-Târîh* (Dûrî). thk. Ahmed Muhammed Nürseyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- Yağcı, Hızır. "Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri". *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 825-854.
- Yücedağ, Rıdvan Talha. 2./8. *Asır Medine Hadis Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yücel, Ahmet. "Humeydî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeydi-abdullah-b-zubeyr>
- Yüksel, Furkan. *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-Emsâr zevâtü'l-asâr*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut:
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

EK

Ek 1: 2./8. Asır Mekke Hadis Halkaları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Enes TARHAN	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat Fakültesi
Makale ve Bildiriler	
1. Tarhan, Enes. "Müdebbec Kavramına Dair Bir İnceleme: Râvinin Akran Olması Şart mıdır?". <i>Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi</i> 9 (Mart 2023), 517-537. https://doi.org/10.56720/mevzu.1229766	